

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

अध्यांक ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एवमुक्तं

वे. आ. सं. रा. काशीनाथशास्त्री आगाशे, इत्येवैः संशोधितम् ।

तस्य

राधबहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काले ’

इत्येवैः

पुण्यारूपपत्तनि

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

१८१४-

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७३ ।

ख्रिस्तान्दाः १९५१ ।

(आर. १६६६धिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकपदकम् (६) ।

CENTRAL

GAB

LIB

Acc. No. 1878. 1900

Date. 25. 8. 54

6a2v22/kas Aga Tax Aga

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्राचीनव*शं करोति देवमनुष्या दिशो व्यम-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीची* रुद्रा यत्प्राचीनव*शं करोति देवलोकमेव
तयजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हिता हि देव-
लोको मनुष्यलोकास्माल्लोकास्त्वेतव्यमिवेश्याहुः
को हि तद्देद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति
दिश्वतीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभि-
जित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि निःश्रन्तते मृता
वा एवा त्वर्गमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वर्च-
ममेध्यामपहत्य यक्षियो भुत्वा मेधमपैत्यङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रोवशयजप्सु
स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ रुन्धे तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रोवशयन्तीर्थे स्नाति (२)
तीर्थमेव समानानां भवत्यपोऽक्षात्यन्तरत एव
मेध्या भवति वाससा दीक्षयति सोम्य वै क्षीमं
देवतया सोममेव देवतानुपति यो दीक्षति सोमस्य
तनूरसि तनयं मे पाहीत्याहु स्वायेव देवतामुपै-

* एतत्काण्डव्याख्यानं भाष्यकृता प्रथमकाण्डव्याख्यानं सहैव कृतमिति तत्तमेव
दृष्टव्यम् । तत्रैतदनुवाकस्य भाष्यम् १९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(श्रुत्कर्मादिसेकृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्) ३

तथो आशिषमेवैतामा शास्तेऽमेस्तुषाधानं
 वायोवातिपानं पितॄणां नीविरोषधीनां प्रघातः
 (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां
 देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदे-
 वत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवेनं
 देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्या-
 क्षानं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षत आशितो
 भवति यावानेवास्यं प्राणस्तेन सह मेधमुपैति
 घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽ-
 न्नरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं
 यजुषा व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका
 पराऽपतत्तदाज्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव आतृ-
 ष्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्य-
 ष्टि पूर्व मनुष्या आजते न नि धावन्ते नीव हि
 मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवायं कथ्ये परि-
 मितमाऽङ्क्ते परिमितं हि मनुष्या आजते
 सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आजते
 व्यावृत्त्यै यदपतूलयाऽऽजीत यज्य इव स्यात्सतू-
 लयाऽङ्क्ते भिन्नत्वाय (६) इन्द्रो वृत्रमह-
 न्तोऽप्योऽभ्यञ्जियत् तासां यन्मेधं यज्ञिय-

(छरकमादिसंस्कृतस्य प्राग्वशप्रवेशाभिधानम्)

सदेवमासीत्तद्वपोंदकामत्ते दुर्भा अमवन्यदर्मपु-
 ज्जालेः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
 आपस्ताभिरेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्रा-
 भ्यामिवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे
 लोका एभिरेवैनं लोकेः पवयति पञ्चभिः (७)
 पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञा-
 यैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतवं ऋतु-
 भिरैवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दाः सति
 छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै
 पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या
 पवयति दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पथा
 आत्मैकविंशो यावानेष पुरुषस्तमपरिवर्गम्
 (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्भनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता
 पुनात्वित्याह सवितुर्प्रभुत एवैनं पवयति तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्या
 हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्येवैशमन्तीर्थे स्नाति प्रघातो मनुष्याणां तद्वा आङ्ग्वै
 मित्रत्वाय पञ्चभिरपरिवर्गमष्टाचरवारिञ्जश्च ॥ १ ॥)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायानुनत त एवामवन्थ
 एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवयि-
 त्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा
 पुनर्देवलोकं प्र णयत्यदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः
 श्रुत्वेण अर्तस्रो जुहोति दीक्षितत्वार्यं श्रुत्वा पञ्चमीं
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध
 आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि
 पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजेयेति मेधायै मन-
 सेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो
 यज्ञमभिगच्छति सरस्वत्यै पुष्णेऽग्नये स्वाहे-
 त्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पुषा वाचैव
 पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुः ।
 इत्याह या वै वर्णास्ताः (२) आपो देवीर्बृहती-
 र्विश्वशंभुवो यदेतद्यज्ञं ब्रूयाद्विद्या आपोऽशान्ता
 इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्या-
 हास्मा एवेनां लोकार्यं शमयति तस्माच्छान्ता इमं
 लोकमा गच्छन्ति यावापृथिवी इत्याह यावापृथि-
 व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
 बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे यद्ब्रूया-
 द्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्ब्रूधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
 परि कृणाक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-

(दीक्षाहृत्यभिधानम्)

हेत्स प्र यजुरदलीनात्प्र साम तमृगुदयच्छयहृदय
 च्छसदौदग्रहणस्यौदग्रहणत्वमुचा (४) जुहोति यज्ञ-
 स्योर्धया अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
 ष्टुभा जुहोति यज्ञस्योर्ध्वे द्वादश वात्सजन्धान्युद-
 यच्छदित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्धात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति सा वा एषर्गनुष्टुम्बागनुष्टुमयदेतयर्चा दीक्ष-
 यति वाचैवेन * सर्वया दीक्षयति विश्वे देवस्य ननु-
 रित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यम् (५) इत्याह
 पितृदेवस्येतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
 पुष्टं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-
 क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवेन देवता-
 भिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशा-
 क्षरा तेन त्रिष्टुभ्यद्वादशाक्षरा तेन जगती सा
 वा एषक्सर्वीणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
 सर्वभिरेवेन छन्दोभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पद *
 सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्ध
 एकस्मादक्षरादभाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यज्ञाचोऽनाप्तं
 तन्मनुष्या उप जीवन्ति पुर्णया जुहोति पुर्णं इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजाना * सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृधात्वृचा सख्यं तेन

जुहोति पञ्चदश च ॥ २ ॥

(कृष्णाजिनादिभिवक्षिाकरणाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अ॒क॒स॒म॒मे॒ दे॒ दे॒वे॒भ्यो॑ य॒ज्ञा॒याऽति॑ष्ठ॒माने॒ कृष्णो॑
रूपं॒ कृ॒त्वाऽप॒क॒म्या॒तिष्ठ॑तां॒ तेऽम॒न्यन्त॒ यं वा॒ इमे॒
उ॒पा॒व॒स्स्य॑तः॒ स इ॒दं भ॑वि॒ष्यती॒ति॒ ते उ॒पा॒म॒न्यन्त॒
ते अ॒हो॒रा॒त्रयो॑र्महि॒मान॑म॒पा॒नि॒धाय॑ दे॒वानु॑पा॒वर्ते॑-
ता॒मे॒ष वा॒ अ॒चो॒ व॒र्णो॑ यच्छु॒क्लं कृष्णा॒जिन॑स्ये॒ष
सा॒मो य॒त्कृष्ण॑मृ॒क॒साम॑योः शिल्पे॒ स्य इ॒त्याह॑-
क॒स॒मि॒ ए॒वा॒व॒ रु॒न्ध ए॒षः (१) वा॒ अ॒हो॒ व॒र्णो॑
यच्छु॒क्लं कृष्णा॒जिन॑स्ये॒ष रा॒त्रि॒या य॒त्कृष्णं॑ यदे॒-
वे॒नयो॑स्तत्र॒ न्य॒क्तं॒ तदे॒वा॒व॒ रु॒न्धे कृष्णा॒जिने॑न
दी॒क्षय॑ति॒ ब्रह्म॑णो॒ वा ए॒तद्रु॑पं य॒त्कृष्णा॒जिनं॑ ब्रह्म-
णै॒वे॒न दी॒क्षय॑ती॒मां धि॒यः॑ शि॒क्ष॒मा॒णस्य॑ दे॒वेत्या॑ह
यथा॒य॒जुरे॒वैत॑द्रु॒भो॒ वा ए॒ष य॒द्दी॒क्षित॑ उ॒त्वं वा॒सः
प्रा॒णु॒ते तस्मा॑त् (२) ग॒र्भाः प्रा॒वृता॑
जा॒यन्ते॒ न पु॒रा सोम॑स्य॒ क॒या॒दपो॑र्ण्वीति॒ यत्पु॒रा
सोम॑स्य॒ क॒या॒दपो॑र्ण्वीति॒ ग॒र्भाः प्र॒जा॒नां प॒रा॒पा॒-
तु॒काः स्युः॒ क॒रि॒ते सोमे॑ऽपो॒णु॒ते जा॒यन्त॑ ए॒व तद॑यो
यथा॒ वसी॑या॒सं प्र॒त्यपो॑र्ण्वीति॒ तादृ॒गे॒व तद॑र्जि॒रसः॑
सु॒व॒र्गं लो॒कं य॒न्त ऊ॒र्जं व्य॑भजन्त॒ ततो॑ यद॒त्य-
क्षि॑ष्य॒त ते श॒रा अ॑भव॒ज्जग॑र्वै॒ श॒रा यच्छु॑र॒मयी॑
(३) मे॒खला॑ भव॒त्यूर्ज॑मे॒वा॒व॒ रु॒न्धे म॒ध्यतः॑ सं

(कृष्णाजिनादिभिर्वीक्षाकरणाभिधानम्)

नहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्म-
 ध्यत ऊर्जा भजत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ने मेध्य-
 मवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चै-
 वास्यामेध्यं च व्यावर्तयतीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राह-
 रत्स जेषा व्यभवत्स्फयस्तृतीयं रयस्तृतीयं यूप-
 स्तृतीयम् (४) येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा
 अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत्सलु
 वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति
 वज्रेणैव साक्षात्क्षुभं भ्रातृव्यं मध्यतोऽर्पं हते त्रिव-
 र्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यज-
 माने दधाति पृथ्वी भवति रज्जनां व्यावर्त्ये
 मेखलाया यजमानं दक्षिणति शोक्त्रेण पत्नी
 मिथुनत्वार्यं (५) यज्ञो दक्षिणामन्धध्यायत्ता
 समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या
 इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्यां अनुमृश्य
 योनिमाऽच्छिनत्सा सुतवशाऽभवत्सुतवशायै
 जन्म (६) तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां सुगेषु
 न्यदधात्सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि
 मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
 सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां
 सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वार्यं कृष्ये त्वां सुस-
 र्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते

(वण्डावानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादौषधयः
फलं गृह्णन्ति यज्ञस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
भंभार्चुकाः प्रजाः स्युर्धास्मर्येत नभंभार्चुकाः कृष्ण-
विषाणया कण्डूयेतऽपिगृह्य स्मर्यते प्रजानां गोपी-
याय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
चूतेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
चूतेयोनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु दक्षि-
णासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनिविव-
योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय (८) ॥

(रुन्ध एव तस्माच्छरमयी यूपस्तृतीयं मिथुनत्वाय
जन्म हस्तेनाष्टावत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वाग्वै देवेभ्योऽर्पाकामयज्ञायतिष्ठमाना सा वन-
स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या इन्दुभौ
या तूणवे या घीणायां यदक्षितदण्डं प्रयच्छति
वाचमेवाव रुन्ध और्दुम्बरो भवत्यूर्गवा उर्दुम्बर
ऊर्जमेवाव रुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जां धृञ्जते
(१) क्रीते सोमं मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्विगभ्यो वचं विभजति

(इण्हावनादिकरणपूर्वकनियम जुष्टानाविः)

तामुविजो यजमाने प्रति स्थापयन्ति स्वाहा यज्ञं
मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिच्छति स्वाहा
यावापृथिवीभ्यामित्याह यावापृथिवीभ्यार्ह यज्ञः स्वा-
होरोरन्तरिक्षादित्याहन्तरिक्षं हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
वातादा रम इत्याह्वायम् (२) वाव यः पर्वते स
यज्ञस्तमेव माश्लादा रमते मुष्टीं करोति वाचं य-
च्छति यज्ञस्थ धृत्या अदीक्षिताय माक्षग इति
भिरुपाश्व्वाह देवेभ्य एवेनं प्राऽऽहु भिरुच्चैरुमयेभ्य
एवेनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽहु न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
वि सृजेद्यत्परा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्तं विच्छि-
न्यात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु मृतं छणुतेति वाचं वि
सृजति यज्ञमृतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु मृयायज्ञो वै
विष्णुर्गन्तेनैव यज्ञः संतनोति देवीं धियं मनामह
इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति सुपारा नो असद्वश
इत्याह व्यष्टिमेवाव रुधे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद्वा न होतव्या इमिति
हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
द्यज जुहुयाद्यज्ञपरुन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
यज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
ष्वेव परोक्षं जुहोति तत्रैवं हुतं नेवाहुतस्त्वपन्तं वै
दीक्षितः रक्षांसी जिघांसन्त्यामिः (५) सलु वै
रक्षोहाऽमे त्वसु जागृदि वयसु मन्दिषीमहीत्या-

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

हामिमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहृत्या अव-
 त्यभिंव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्यमभि
 व्रतपा असीत्याहामिर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं
 व्रतमा लभ्यति देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः (३)
 ह्येष सप्तमर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीदृश इत्याहृतः हि यज्ञे
 ष्वीदृतेऽप वै दीक्षितात्संपुष्प इन्द्रियं देवताः काम-
 म्ति विश्वे देवा अभि मामाऽध्ववृत्राभित्याहेन्द्रियेणै-
 वेन देवताभिः सं नयाति यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव
 पशूनाभि दीक्षितं तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयं
 (७) सोमाऽऽभ्यो मरेत्याहारपरिमितानेव पशून्व
 रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादे-
 वतमेवेनाः प्रति गृह्णाति वायवै त्वा वरुणाय त्वेति
 यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयदा
 देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेव-
 तमेष दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आऽऽवृश्च्य-
 ते देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वा भेष्यं यज्ञियः
 सदेवं तद्वो माऽध्वं कमिषमिति वायैतदाहाच्छिन्नं
 तन्तुं पृथिव्या अनु मेषमित्याह सेऽमेव कृत्वाऽ-
 र्येति (९) ॥

(भुञ्जतेऽयं छिन्नादुन्धेऽभिराह देव इमेदेवताभ्य आ वयस्त्रिरश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(प्रायणीयाविधानम्)

अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा वै दे॒व॒य॒र्जन॑म॒ध्यव॒साय॑ दि॒शो न प्रा॒जान॒-
 न्तैः । ऽ॒भ्यो॒न्यमु॒पाधा॒वन्व॒या प्र जा॒नाम॒ त्वये॒ति
 तेऽदि॒त्याः स॒म॒धिय॑न्त॒ त्वया॒ प्र जा॒नामे॒ति साऽअ॒-
 षीद्वै॑ षृ॒णौ प्र॒प्राय॑णा ए॒व वो य॒ज्ञा म॒दु॒दय॑ना
 अ॒स॒म्रि॒ति त॒स्मादा॑दि॒त्यः प्रा॒य॒णीयो य॒ज्ञाना॑मा॒-
 दि॒त्य उ॒दय॑नीयः प॒ञ्च दे॒वतां॑ य॒जति॑ प॒ञ्च दि॒शो
 दि॒शां प्र॒ज्ञा॒त्यै (१) अ॒थो प॒ञ्चाक्ष॑रा प॒ञ्च॒क्तिः
 पा॒ङ्क्तो य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्धे प॒थ्याः स्व॒स्तिम॑-
 य॒जन्प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्रा॒जान॑न्ना॒ग्निना॑ दक्षि॒णा
 सोमे॑न प्र॒तीचीः स॒वि॒त्रोदी॒चीम॑दि॒त्योर्ध्वा प॒थ्याः
 स्व॒स्ति य॑जति प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्रा॒जाना॑ति
 प॒थ्याः स्व॒स्तिमि॒ष्ट्वाऽग्नी॑षोमौ य॒जति॑ चक्षु॒षी वा
 ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ य॒दग्नी॑षोमौ ता॒भ्यामे॒वानुं॑ पश्यति
 (२) अ॒ग्नी॑षोमा॒वि॒ष्ट्वा स॒वितारं॑ य॒जति॑ स॒वित॑प्र॒-
 सूत॑ ए॒वानुं॑ पश्यति स॒वितारं॑मि॒ष्ट्वाऽदि॒तिं य॒जती॑यं
 वा अ॒दि॒तिर॒स्थामे॒व प्र॑ति॒ष्ठा॒यानुं॑ पश्यत्यदि॒तिमि॒ष्ट्वा
 मा॒रुती॑मृ॒चम॑न्वाह म॒रुतो॑ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒व-
 वि॒शं खलु॑ वै क॒ल्प॒मानं॑ म॒नुष्या॑वि॒शमनुं॑ क॒ल्पते॑
 य॒न्मा॒रुती॑मृ॒चम॑न्वाह वि॒शां क॒ल्प॒त्यै ब॒ह्मवा॑दि॒नो
 वद॑न्ति प्र॒याज॑व॒दन॒नूयाजं॑ प्रा॒य॒णीयं॑ का॒र्यम॑नूया॒-
 ज॒वत् (३) अ॒प्र॒याज॑मु॒दय॑नीयमितीमे वै प्र॒याजा
 अ॒मी अ॒नूया॑जाः सैव सा य॒ज्ञस्य॑ स॒त॒त॒ति॒स्तत्तया॑
 न का॒र्यमा॒त्मा वै प्र॒याजाः॑ प्र॒जाऽनू॑याजा य॒ज्ञं-

याजानन्तरियादात्मानमन्तरियायदन्नुयाजानन्त-
 रियाप्रजामन्तरियायतः खलु वै यज्ञस्य धित-
 तस्य न क्रियते तदन्नु यज्ञः परां भवति यज्ञं
 पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परां भवति
 प्रयाजवद्देवानृयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवद्-
 नूयाजवद्दुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न
 यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य
 निष्कास उदयनीयमभि निर्बपति सैव सा यज्ञस्य
 संततिर्याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य-
 याज्याः कुर्यात्पराक्रमं लोकमा रोहेत्प्रमारुकः
 स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनी-
 यस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठति (५) ॥

(यज्ञतैव नश्यत्यनूयाजवद्यजमानोऽनु पुरोनुवाक्यास्ता अष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

कद्रूश्च वै सुपर्णा चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेताः सा
 कद्रूः सुपर्णां जहत्ताऽब्रवीत्तृतीयस्यामितो दिवि
 सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्यतीयं वै
 कद्रूसौ सुपर्णां छन्दार्क्षसि सोपर्णेयाः साऽब्रवीद्-
 स्मै वै पितरौ पुत्राब्धिभूतस्तूर्तयस्यामितो दिवि सो-
 मस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्व (१) इति

(अरुणया सोमकयाभिधानम्)

मा क॒दूर॑वो॒च॒दिति॑ जग॒त्युद॑प॒तच्च॑तुर्दशाक्षरा सती
 साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे अक्ष॑रं अमीयेता* सा
 प॒शुभि॑श्च दक्षि॒या चाऽगच्छ॑त्तस्माज्जगती छन्दसां
 प॒श॒य्यत॑मा॒ तस्मात्प॑शुमन्तं दक्षि॒षे नम॑ति त्रि॒गुद॑-
 प॒तत्र॑योदशाक्षरा सती साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे
 अक्ष॑रं अमीयेता* सा दक्षि॒णाभि॑श्च (२) तप॑मा
 चाऽगच्छ॑त्तस्मात्त्रि॒गुभो लो॒के मा॒र्घ्येदि॑ने सवने
 दक्षि॒णा नी॑यन्त ए॒तत्त॒लु वा॒व त॒प इत्या॑हु॒र्यः स्व
 व॒दाती॑ति॒ गाय॑त्युद॑प॒तच्च॑त॒रक्ष॑रा सत्य॒जया॒ ज्योति॑षा
 तम॑स्या अ॒जाऽभ्य॑रुन्ध॒ तद॑जाया अज॒त्व* सा सोमं
 चाऽह॑र॒चत्वा॑रि॒ चाक्ष॑राणि साऽष्टाक्ष॑रा स॒मप॑-
 षत॒ ब्रह्म॑वादिनो वदन्ति (३) कस्मात्स॒त्याद्रा॑यत्री
 क॒नि॒ष्टा छ॑न्दसा* सती यज्ञ॒मुखं॑ प॒राया॑येति॒ यदे॒-
 वा॒वः सोम॑माऽह॑र॒त्तस्मा॑यज्ञ॒मुखं॑ प॒र्येत्त॑स्मात्तेज॒स्वि-
 भी॑तमा प॒द्भ्यां द्वे स॑वने स॒मगृ॑ह्णान्मु॒खेनै॒कं यन्मु॑-
 खेन स॒मगृ॑ह्णात्तद॒धय॑त्तस्माद्द्वे सवने इ॒ाक॑र्षती प्रा-
 तःस॑वने च मा॒र्घ्येदि॑नं च तस्मात्तृतीयस॑वनं ऋ॒जी-
 ष॒माभि॑ पु॒ण्वन्ति॑ धी॒तमि॑व हि म॒न्यन्ते॑ (४) आ॒शि-
 र॒मव॑ नयति स॒शुक्र॑त्वायाथो मं भ॑रत्ये॒वैन॑स* सो-
 म॒माहि॑यमाणं गन्ध॒र्वो विश्वा॑र्वसुः प॒र्यमु॑ष्णात्स
 ति॒स्रो रा॒त्रीः प॑रि॒म॒षितोऽव॑स॒त्तस्मा॑त्ति॒स्रो रा॒त्रीः
 ऋ॒तः सोमो॑ वम॒ति ते दे॒वा अ॑ब्रुवन्त॒स्त्रीका॑मा वै
 गन्ध॒र्वाः स्त्रिया॑ नि॒ष्की॑णामेति॒ ते वाच॑* स्त्रिय॑मे-
 क॒हाय॑नीं कृ॒त्वा तया॑ नि॒र॒की॑ण॒त्सा रोहि॑क्षुपं

(अरुणया सोमकयप्रकारमिधानम्)

कृत्वा गन्धर्वेभ्यः (५) अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो
 जन्म ते देवा अङ्गुवक्षपं युष्मदक्रमीक्षास्मानुपाव-
 र्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदक्षगाय-
 न्देवाः सा देवाभ्यायत उपावर्तत तस्माद्वायव्यं
 स्त्रियः कामयन्ते कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति य
 एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्धेषु भवति तेभ्य
 एव ददत्युत यद्वहुर्तयाः (६) भक्षत्येकहायस्या
 क्रीणाति वाचैवेनं सर्वया क्रीणाति तस्मादेक-
 हायना मनुष्या वाचं वदन्त्यकूटयाऽकर्णयाऽका-
 णयाऽश्लोणयाऽसप्तशफया क्रीणाति सर्वयैवेनं
 क्रीणाति यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुध्वर्मा यजमानः
 स्याद्यत्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
 स्याद्यद्द्विरूपया वात्रेघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनी-
 यात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्षया क्रीणा-
 त्येतद्वे सोमस्य रूपं स्वयैवेनं देवतया क्री-
 णाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणामिध्व वदन्ति मय्यन्ते गन्धर्वेभ्यो बहुर्तयाः
 पिङ्गाक्षया दक्ष च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तद्विरण्यमभधत्तस्माद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादनास्थिकेन प्रजाः

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

प्रवीर्यन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतेऽव-
 धार्य जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीर्यन्तेऽ-
 स्थन्वतीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृत्तं
 तेजो हिरण्यमियं ते शुक्रं तनुरिवं वर्च इत्याह
 सतेजसमेवैनं सतेन (१) करोत्यथो सं भर-
 त्येवैनं यदध्वं मवदध्यादूर्ध्वः प्रजानां परापातुकाः
 स्युर्वद्धमव दधाति गर्भीणां धृत्यै निष्टक्यै बध्नाति
 प्रजानां प्रजर्ननाय धाम्वा एषा यत्सोमकयणी
 जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति
 धृता मनसेत्याह मनसा हि धग्धृता जुष्टा
 विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुयंज्ञायैवैनां
 जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह
 सवितुप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै
 क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येषस्तु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽमेध सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुगाऽरुहमभेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एषा-
 रक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) धाम्वा
 एषा यत्सोमकयणी चिदसि मनाऽसीत्याह
 शास्येवैनामेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिद-
 सीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति
 मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति
 धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
 (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा सेषा
 यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रि-

(अरुणया सोमकथप्रकाराभिधानम्)

याऽसीत्याह क्षत्रियांस्तेषाऽदितिरस्युभयतः इष्टिर्णी
 त्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य
 उदयनीयस्तस्मादेवमाह यद्वज्रा स्यादयता
 स्याद्यत्पद्विज्वाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यज-
 मानः स्यात् (५) यत्कर्णगृहीता धार्मिणी स्यात्स
 वाऽभ्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा
 पदि बध्नातिवत्याह मित्रो वै शिषो देवानां तेने-
 पेनां पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहिर्यं वै
 पुषेमाभेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्य-
 क्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोति (६)
 अजं त्वा माता मन्यतामनुं पितरयाहानुमतयैवे-
 नया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी
 तेषां देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि
 सोम आहिषते यदेतयजुर्न ब्रूयात्पराध्येव सो-
 मकथणीयाब्रूवस्त्वाऽऽ वतयत्वित्याह रुद्रो वै
 क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्तादधात्पावृश्ये
 क्रूरभिष वा एतत्करोति यत्रदस्थं कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शाश्वै वाचा वा एष वि-
 क्रीणीते यः सोमकथण्या स्वस्ति सोमसखा पुन-
 रेहिं सह रथेत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं
 धत्तेऽनपदासकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विष्णुं इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा
 यजमानः स्यात्करोति क्रूरो वेद) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठादके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(पदसंमहणाभिधानम्)

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पदपदान्धनुनिष्क्रामति पदं वाङ्नाति वद-
त्यत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाकामर्ब रुन्धे स-
तमे पदे जुहोति सप्तपदा शर्करा पशवः शर्करा
पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्हाः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
सप्त छन्दाः स्युभयस्यावर्द्धये वस्व्यसि रुद्राऽसी-
त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वत्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनाव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा-
धिकेत्त्वित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि
देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनमि-
डायाः पद इत्याहेडाये स्येतत्पदं यत्सोमकथयै घृत-
वति स्वाहा (२) इत्याह यदेवास्त्यै पदाद्वृत्तमपीक्यत
तस्मादेवमाह यदध्वर्युरेनमावाहुति जुहुयादध्वोऽ-
ध्वर्युः स्याद्रक्षाऽसि यज्ञः हन्तुर्हिरण्यमुपास्य जुहो-
त्यभिवत्येव जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवाति न यज्ञः
रक्षाऽसि सन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः
रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै (३) वदमहः
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्देहि यं च
व्यं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव देहि य-
ध्वेन देहि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो
वै सोमकथयै पदं यावत्स्मृतः सं वपति पशूनेवाव
रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४)

पशुभ्यो नान्तरैति त्वे राय इति यजमानाय प्र य-
च्छति यजमान एव रायं दधाति ताते राय इति
परिक्षा अर्धो वा एव आत्मनो यत्पत्नी यथा गुह्यं
निधत्ते तादृगेव तत्स्वर्गमती ते मयेत्याह स्वहा वै
पशुना मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुर्दधात्य-
स्मै वै लोकाय माहर्षस्य आ धीयतेऽमुष्मा आह-
वनीयो यद्गर्हपत्य उपवपेदस्मिल्लोके पशुमान्त्स्या-
द्यदाहवनीयेऽमुष्मिल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरूपं
वपत्युभयोरैवैतं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(पशुमान् = स्वाहाऽर्घ्यहत्या अन्वयुर्धीयते

चतुर्विंशतिष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्रः सोमा ३ न
विचित्रा ३ इति सोमो वा ओषधीनां राजा
तस्मिन् यदापञ्च असितमेवास्य तद्यद्विचित्रयाद्य-
थाऽऽस्याद्असितं निधिवदति तादृगेव तद्यज विचि-
त्रयाद्यथाऽक्षजापञ्चं विधावति तादृगेव तत्क्षोधु-
कोऽध्वर्युः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयि-
न्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदी-
तरमभयेनैव सोमविक्रयिणमपयति तस्मात्सोम-
विक्रयी सोधुकोऽरूणो ह स्माऽऽहौषवेशिः सोम-

(सोमोन्मानाभिधानम्)

कर्षणं पृथाहं तृतीयसवनमव रुन्धे इति पशूनां
 धर्ममिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः
 सवनं यं कामयेतापशुः स्यादित्युक्षतस्तस्य मितो-
 तर्क्षं वा अपशुमपशुरेव भवति यं कामयेत
 पशुमानस्यात् (२) इति लोमतस्तस्य मीमते-
 तद्दे पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनाव रुन्धे
 पशुमानेव भवत्यपामन्ते कीणाति सरंसमेवेनं
 कीणात्यमात्योऽभीत्याहामैवेनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह
 इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो न साऽच्छ याति महि-
 मानमेवास्याच्छ यात्यनंसा (३) अच्छ याति
 तस्मादनोवाहं समे जीवनं यन्न खलु वा एतः
 इषिणां हरन्ति तस्माच्छोपहार्यं गिरौ जीवनमभि-
 त्यं देवसंवितारमित्यतिच्छन्दमचां मिमीतेऽति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवेनं छन्दा-
 भिमिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दमचां मिमीते वर्ष्मेवेनं समानानां
 करोत्येकैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽथातयाम्नि-
 यायातयाम्निष्वेनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गु-
 लयः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्समा-
 वहीर्योग्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सवां अनु सं चरति
 यत्सह सर्वाभिमिमीत सः श्लिष्टा अङ्गुल्यो
 जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते
 पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीम्

(अन्यैः सोमक्याभिधानम्)

(५) दश सं पयस्ते दशक्षरा विराडर्थं विराड्-
 विराजैवाग्राद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमे-
 वार्ध रुन्धे यक्षुष्णीं भविष्यद्यद्वै तावनिव सोमः
 स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्याग्रापि सदः
 स्यानां प्रजाभ्यस्त्वित्युप समूहति सदस्यानेवाभ्या-
 भजति वाससोप नहति सर्वदेवस्थं वै (६) वासः
 सर्वाभिरैवेन देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः
 प्राणाय त्वित्युप नहति प्राणमेव पशुषु दधाति
 ग्यानाय त्वित्यनु जुन्थति ग्यानमेव पशुषु दधाति
 तस्मात्स्वपन्तं प्राणा न जहति (७) ॥

(इतरं पशुभाष्यस्याद्यारयन्सोत्सर्गं तृष्णीम्
 सर्वदेवस्थं वै नयस्त्रिंशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यत्कलया ते शकेन ते क्रीणानीति पणेतामो-
 अर्थः सोमं कुर्यादगोअर्थं यजमानमगोअर्थमध्वर्युं
 गोस्तु महिमानं नाव तिरद्वेषां ते क्रीणाभीत्येव
 ज्ञयादोअर्थमेव सोमं करोति गोअर्थं यजमानं
 गोअर्थमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतपसमेवेनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशक्रमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति सा-
 शिरमेवेनं क्रीणात्युपमेनं क्रीणाति सेन्ममेवेनं

(अन्वीः सोमकथामिषानम्)

क्रीणास्यनहुहा क्रीणाति वह्निवा अनहुवावह्निनैव
 वह्निं यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथु-
 नस्यार्धरुद्धे वासंसा क्रीणाति सर्वदेवस्य वै वासः
 सवभ्य एवेनै देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते
 दशाक्षरा विराडक्षं विराड्विराजैवाजाद्यमर्धं रुद्धे
 (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुम्यं
 एव तदध्वर्युर्नि हनंत आत्मनोऽनामस्काय मच्छ-
 ति श्रियं प्र पशूनामोति य एवं वेद शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणाभीत्याह यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हि-
 रण्येन सोममक्रीणन्तर्दभीषहा पुनराऽर्ददत् को हि
 तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं
 क्रीणीयात्तर्दभीषहा पुनरा र्ददीत तेज एवाऽऽत्म-
 न्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविकरयिणि तम इत्याह
 ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविकरयि-
 णामपंयाति यदनुपग्रथ्य हुम्यार्दन्दशूकास्ताः
 सर्माः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां
 ग्रीवा उप ग्रथ्नाभीत्याहार्दन्दशूकास्ताः सर्माः
 सया भवन्ति तमसा सोमविकरयिणं विध्यति स्वान्
 (४) आजेत्याहुते वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्यदेतेभ्यः सोमकरयणाघानु-
 दिशेदकरीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्येतैऽमुष्मिल्लोके
 सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमकरयणाननुदिशति

(जीतसोमस्य शक्रेन नयनमिधानम्)

वरीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिहोके सोमः

रक्षन्ति (५)

(सगुक्रमेव रुम्ब इति येन हिरण्येन स्वान

वर्तुष्वत्वारिःशब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके

प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वारुणो वै कीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि
 सुमित्रा इत्याह श न्या इन्द्रस्योरुमा विश दक्षि-
 णमित्याह देवा वै यः सोममकीणन्तमिन्द्रस्योरौ
 दक्षिण आऽसादयन्नेव सलु वा एतर्हीन्द्रा यो
 यजति तस्मादेवमाहोवायुषा स्वायुषेत्याह देवता
 एवाभ्यारभ्योत् (१) तिष्ठत्यर्धन्तरिक्षमन्विहीत्या-
 हान्तरिक्षदेवतयो १ स्येतर्हि सोमोऽदित्याः सदेऽ-
 स्यदित्याः सद् आ सादित्याह यथायजुरेवैतद्दि वा
 एनमेतदर्धयति यद्वायुणः सप्तै मैत्रं करोति वारु-
 ण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति
 वासंसा पर्यानहति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभि-
 रेव (२) एनं देवताभिः समर्धयत्ययो रक्षसा-
 भपहृत्यै वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि
 व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वात्स्वित्याह वाजः एवैतसु
 पयो अभियास्वित्याह पयो समिवासु इतसु कतु-
 मित्याह इतसु हि कतु वरुणो विश्वमिमित्याह

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

वरुणो हि विक्ष्वमिं दिवि सूर्यम् (३) इत्याह
 दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो वा
 अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-
 देवमाहोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
 प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं धूर्पाहा-
 वित्याह यथायजुरेवेतस्य च्यवस्व भवस्पत इत्याह
 भूतानां हि (४) एष पतिर्विश्वानामि धामा-
 नीत्याह विश्वानि ह्ये १ पौंसमि धामानि प्रच्यवते
 मा र्चा परिपरी विंददित्याह यदेवाद्ः सोममा-
 ह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावंसुः पर्यमुष्णात्तस्मादे-
 वमाहार्परिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्यर्थं यसीत्याह
 यजमानस्येवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यस्वी वरु-
 णो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम
 उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह
 क्षान्त्या आ सोमं वहन्त्यभिना प्रति तिष्ठते तौ
 संमबन्तौ यजमानमभि संमवतः परा सलु वावैष
 मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
 भीषोमीर्यं पशुमालभते आत्मनिष्करण एवास्म्य स
 तस्मात्तस्य नाऽऽश्नं पुरुषनिष्करण इव ह्यथो
 सस्वाहुरभीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जति
 यदेभीषोमीर्यं पशुमालभते वार्जस एवास्म्य स
 तस्माद्वाश्नं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन
 देवतया परि चरति (६) ॥

(आतिथ्येष्ट्यामिषानम्)

(अम्बारम्भोत्सर्गमिरेव सूर्यं भूतानाम्

हेति यदाहुः सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीनव॑र॒श्च॑ या॒ध॒न्त॑ आ॒क॒स॒मि॒ वै वा॒ग्वै दे॒व॒भ्यो दे॒वा वै दे॒व॒प॒र्जनं॑ क॒द्रु॒श्च
त॒पिरे॒ण्य॑ व॒द्स॒दानि॑ म॒मवा॒दिना॑ वि॒चि॒यो य॒स्क॒लपा॑ दे॒ वारु॒णो वै की॒तः
सोम॑ वृ॒काद॑श ॥ ११ ॥

प्राचीनव॑र॒श्च॑ स्वाहेत्याहु॒ येऽभ्यः॑ शरा॒ सेव॑ संत॒पसा॑
व॒ प॒र्क॑र्णगृही॒तेति॑ सोम॒तो वा॒रुणः॑
व॒द्स॒न्ततिः॑ ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदु॒भो वि॒मु॒च्योऽऽति॒थ्यं गृ॒ह्णी॒याद्य॒स्तं वि॒च्छि॒-
न्त्याद्य॒दु॒भावा॒विमु॒च्य॒ यथाऽऽना॒मता॒याऽऽति॒थ्यं क्रि॒यते॑
सा॒हमे॒व तद्वि॒मु॒क्तोऽभ्योऽन॒द्रवा॒म्भ॒वर॒यवि॒मु॒क्तोऽ-
भ्योऽथाऽऽति॒थ्यं गृ॒ह्णाति॑ य॒ज्ञस्य॑ संत॒तये॑ प॒त्न्य-
म्वा॒र॒भते॑ प॒त्नी हि पा॒रीण॒स्ये॒शे प॒त्न्यै॒वानु॑म॒ते

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

निर्वपति यद्वै पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो
 पत्न्या एव (१) एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव-
 श्छित्यै यावद्वै रजोऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दोऽसि तलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यमेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवैतेन करोत्य-
 तिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्स्यै (२)
 एवैतेन करोत्यमये त्वा रायस्पोषदाने विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति इयेनायं त्वा सोम-
 भूते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 पञ्च कृत्वौ गृह्णाति पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे अक्षवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्य-
 द्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते इति यदे-
 वादः सोममा (३) अहर्त्तस्माद्गायत्रिया उभ-
 यत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताद्योपरिष्ठाञ्च
 शिरो वा एतयज्ञस्य यदातिथ्यं नर्धकपालः पुरो-
 षाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विध्युतं नर्धकपालः
 पुरोऽशाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
 संमितास्तेजस्त्रिवृतेज एव यज्ञस्य शीर्षन्वधाति नर्ध-
 कपालः पुरोऽशाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृदैः (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभि-
 पूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्वधाति प्रजापतेषां एतानि पः

क्षमाणि यदश्ववल्गा ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवस्ता असुरा
 निष्कार्वामादन्ते देवाः कार्मर्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
 कर्मनेन कर्षीतिति ते कार्मर्यमयान्परिधीन् (५)
 अकुर्वन्त तैर्देवै रक्षाः स्यपाघ्नन्त यत्कार्मर्यमयाः
 परिययो मधेन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामपश्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 सोमोऽप्युरस्तात्क्ष्माः स्यपहन्युध्वे समिधावा दधात्यु-
 परिष्ठादेव रक्षाः स्यप हन्ति यजुषाऽग्नौ तूष्णीमग्न्यां
 मिथुनत्वाय द्वे ध्या दधाति द्विपाञ्चजमानः प्रति-
 धित्ये ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतो
 सोमश्च कथा सोमोऽवाऽऽतिथ्यं क्रियते नामय इति
 यदभावाग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवामय आतिथ्यं
 क्रियतेऽथो सत्त्वाहुरग्निः सप्तो देवता इति यजु-
 क्षिरासपान्मृगं मथति हव्ययैवाऽऽसन्नाय सप्तो
 देवता जनयति (७) ॥

(परिष्ठा एव जग्मवा आ त्रिवृद्वै परिधीन्वदन्त्ये-

कचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः । १ ॥

(तानूनप्रेष्यभिधानम्)

(अथ षष्ठादके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आस॒न्ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑या
आ॒सन्ते १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै स्वेष्ट॒व्यातिष्ठ॑मानाः
पञ्च॒धा व्य॑क्रम॒न्मिर्व॑सुभिः सोमो॑ रु॒द्रेरिन्द्रो॑ मरु-
द्भिर्वरु॑ण आदित्यै॒ बृह॒स्पति॑र्विश्वे॒ दे॒वैस्तेऽन्य॑न्तासु-
रेभ्यो॑ वा इदं॒ आत॑व्येभ्यो र॒क्ष्यामो॑ यग्मि॒थो
विप्रि॑याः स्मो या न इ॒माः प्रिया॑स्तनु॒वस्ताः॒ सम-
व॑द्यामहे ताभ्यः स नि॒र्गच्छा॑मः (१) नः प्र॒थमो॑
१ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै द्रुह्या॒दिति॑ तस्या॒द्यः सता॑नूनप॒त्रिणां
प्रथ॑मो द्रुहति स आ॒र्तिमा॑च्छति य॒त्तानून॑प॒त्र
सम॑व॒द्यति॑ आत॒व्याभि॑भूत्यै भवे॒त्यात्म॑ना परा॑ऽस्य
आत॒व्यो भ॑वति पञ्च कृ॒त्वोऽर्धं॑ यति पञ्च॒धा हि
ते तत्स॑मवा॒द्यन्ता॒थो पञ्चा॑क्षरा प॒ङ्क्तिः पा॑ङ्क्तो
य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्ध॒ आप॑तये त्वा गृ॒ह्णामी॒त्याह
प्रा॒णो वै (२) आ॑पतिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि-
प॒तय॑ इत्या॒ह मनो॑ वै परि॒पति॑र्मन ए॒व प्री॑णाति
तनु॑नप॒त्र इत्या॑ह व॒नुवो॑ हि ते ताः स॑म॒वाद्य॑न्त
शा॒क्राये॒त्याह॑ श॒क्त्यै हि ते ताः स॑म॒वाद्य॑न्त
श॒क॒मजो॑ जि॒ष्ठाये॒त्याहो॑ जि॒ष्ठः हि ते तदा॑त्मनः स॑म-
वा॒द्यन्ताना॑धृष्टम॒स्यना॑धृ॒ष्यमि॒त्याहाना॑धृष्टः सै॒तद॑-
नाधृ॒ष्यं दे॒वाना॑मो॒जः (३) इत्या॑ह दे॒वाना॑
सै॒तदो॒जोऽभि॑शस्ति॒पा अ॒नभि॑शस्ते॒न्यमि॒त्याहामि॑-
शस्ति॒पा सै॒तद॑नभि॒शस्ते॒न्यमनु॑ मे ख॒क्षां दू॒क्षा-

प्रतिमन्यतामिस्थाह यथायजुरेवैतद्धृतं वै देवा
 वर्जं कृत्वा सोममन्नजन्तिकमिव खलु वा अस्यै-
 तच्चरन्ति यत्तानूनपूत्रेण प्रचरन्त्यश्शुरश्शुस्ते देव
 सोमाऽऽप्यायतामिस्थाह यत् (४) एवास्यापु-
 वायते यन्मीर्यते तदेवास्येतेनाऽऽप्याययस्या तुभ्य-
 मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोमा-
 वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययस्या प्यायय सस्ती-
 णस्यया मेधयेत्याहृषिजो वा अस्य सस्तीयस्ता-
 नेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्याम-
 शीय (५) इत्याहाऽऽशिर्षमेवेतामा शास्ते प्र
 वा एतेऽस्माद्धोकाच्यवन्ते ये सोममाप्याययत्य-
 न्तरिक्षदेवयो हि सोम आप्यायित एहा रायः
 प्रेषे भगायेत्याह यावापृथिवीभ्यमिव नमस्कृत्या-
 स्मिद्धोके प्रतितिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा
 देवता इति ते (६) अग्निमेव वरुणं कृत्वाऽकु-
 रानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति
 योऽवाभ्यन्तरदीक्षामुपैति मातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 र्त्मना पराऽस्य आतृव्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया
 पाति प्रजामवाभ्यन्तरदीक्षया संतरां मेखलाः समा-
 यच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तत्तत्रतो भवति
 मवन्तीभिर्माजयते निर्हामिः श्रितेन वार्यति
 समिद्धये या तं अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवै-
 नद्देवतया जतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(यो वा औज आहु यदशीयेति तेषाम् एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसजयस्मय्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नादाक्नवन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इषु समस्कुर्वताभिमनकिं
सोमं शस्यं विष्णुं तेजनं तेष्ववन्क इमामसिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यजुवन्कद्रो वै कूरः सोऽस्यत्विति
सोऽबवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्भुद्रः पशूनामधिपतिस्तस्करद्रोऽवांसजस्त तिस्रः
पुरो भित्तैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदत्त यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै नान्यमाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२) अस्यन्मुसं
कुर्यात्सुवेणाऽऽचारमा धारयति ब्रह्मस्य प्रजात्यै
पराक्रतिकर्म्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान् प्रणदते पुनरस्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणयैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदम-
हस्ताभिरसुरान्प्राणदन्त याः सायं रात्रियै ताभि-
र्यस्तायं प्रातरुपसदः (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव
तयजमानो भ्रातृव्यान् प्रणदते याः प्रातर्याग्याः

स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादधातयामस्वाय
 तिञ्ज उपसद् उपैति त्रयं इमे लोका इमानेव लोका-
 न्प्रीणाति षट्सं पयन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्री-
 णाति द्वादशाह्निने सोम उपैति द्वादश मामाः
 संघत्सरः संघत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः समू
 (४) पयन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्यारग्रामवान्तरदीक्षामुपेयायः कामयेता-
 स्मिन्मे लोकेऽधुंकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ
 त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्राऽवाभ्तरदीक्षाऽ-
 स्मिन्नेवास्मै लोकेऽधुंकं भवति परोवरीयसीधवा-
 न्तरदीक्षामुपेयायः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽ-
 धुंकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेवा
 वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽ-
 धुंकं भवति (५) ॥

(असिष्पतीर्वि जुहुवारसायं पातकपसदश्चतुर्विंशतिः

सं चतुरोऽमे षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद् उपयन्ति
 तेषां य उज्जयते ह्रीयत एव स नोदनेषीति सूजी
 यमिव वो वै स्वार्थेतां यताऽभ्रान्तो ह्रीयत उत स
 निष्टचार्यं सह वसति तस्मात्सकृदुज्जीय नापरमुज्ज-

(वेद्यभिवानस)

येत इध्नो जयेते तद्वै पञ्जनाः रूपः रूपेणैव पञ्जन्व
रुन्वे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्त्सः रभ्यै-
च्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामत्सोऽब्रवीत्को माऽय-
मुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
दुर्गादाहतेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचया वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं
वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दर्भपृञ्जिलमवृष्टं सप्त गिरीन्मिच्छा तमह-
स्तोऽब्रवीद्दुर्गादा आहताऽवोचया एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरथत्तद्विचं वेद्यमसुराणा-
मविन्दन्त तदेकं वेधे वेदित्वमसुराणाम् (३) वा इय-
ममं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तार्वदेवानां ते
देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किं द्रो दा-
स्याम इति यार्धद्वियः संलावृकी भिः परिक्रामति
तार्वजो वृत्तेति स इन्द्रः संलपुकी रूपं कृत्वेमां
भिः सर्वतः पर्यकामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तद्वेधे वेदित्व (४) सा वा इयः सर्वैव वेदि-
रियति शक्यामीति त्वा अवमार्थं यजन्ते त्रिश-
त्पदानि पश्चात्तिरश्वी भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पयन्ते दशा-
क्षरा विराडमं विराडविराजैवाजायमव रुन्ध उ-
द्गन्ति यदेवास्यां अमेध्यं तदपं हन्यद्गन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बहिः स्तृणाति तस्मादोष-

(वर्तनिरूपणम्)

धयः पुनरा भवन्त्युत्तरं बहिर्ष उत्तरबहिः स्तृणा-
ति प्रजा वै बहिर्यजमान उत्तरबहिर्यजमानमेवा-
यजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमाना-
दुत्तरः (५)

(रुग्धे वाममेषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं

भवन्ति पञ्चविंशतिषः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठादके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिङ्गते
यद्वाद्वा साहनस्योपसदः स्युस्तिष्ठोऽहीनस्य य-
ज्ञस्य विलोमं क्रियेत तिस्र एव साहनस्योपसदो
द्वाद्वाहीनस्य यज्ञस्य सधोयत्वायायो सलोमं
क्रियते वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः
स्तनं अतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१)
क्षुरपेवि नाम अतं येन प्र जाताभ्रान्त्याभ्रुवते
प्रति जनिष्यमाणानयो कनीयसैव भूय उपैवि
चतुरोऽग्रे स्तनां अतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमे-
तद्वै सृजघनं नाम अतं तेष्वथ सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजयां पशुभिर्धवागू राजन्थस्य अतं क्रुरेव
वै र्यकागूः क्रूर इव (२) राजन्थो वज्रस्य रूपः
सभृद्व्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं
पृष्ट्ये पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्त्रेजः पय-

(अतनिरूपणम्)

स्तेजसैव तेजः पर्य आत्मन्धत्तेऽथो पर्यसा वै गर्भा
वर्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य
पर्यो अतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति त्रिमतो वै
मनुंरासीद्विद्यता असुरा एकं व्रताः (३) देवाः
प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनोऽन्तमांसीत्याकयज्ञस्य
रूपं पृथ्व्यै प्रातश्च सायं चाभुराणां निर्मध्यं क्षुधो
रूपं ततस्ते पराऽभयन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां
ततस्तेऽभवन्त्सुवर्गं लोकभायन्यदस्य मध्यंदिने
मध्यरात्रे अतं भवति मध्यतो वा अजेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
(४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति गर्भो वा एष
यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमर्त यदीक्षितो दीक्षित-
विमिताप्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृशेव
तज्ज प्रवस्तव्यमात्मनो भोषीथायैष वै व्याघ्रः
कुलगोपो यदुभिस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत्स एन-
मीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै
दक्षिणतः शये एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शयेऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव
यज्ञमभ्यावृत्य शये ॥ ५ ॥

(एतद्वै कुर इवेकं व्रता आत्मना यजमानस्य वयोदश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(काम्ययागभूम्यभिधानम्)

(अथ षष्ठादके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैन-
 मुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्वै
 पुरोहविदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रु-
 वन्नाभिमत आदित्यमभि विपश्यत्युपैनमुत्तरो यज्ञो
 नमस्यभि सुवर्गं लोकं जयत्यामे देवयजने याज-
 येद्भ्रातृव्यवर्त्त पन्थी वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तृ वा याव-
 ज्ञानंसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देव-
 यजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्येको-
 ज्ञते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोज्जताद्वै देवय-
 जनादङ्गिरसः पशूनंसृजन्तान्तरा संदोहविधाने
 उज्जत* स्यादितद्वा एकोज्जतं देवयजनं पशुमानेव
 भवति व्युज्जते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं व्युज-
 ताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमापजन्त-
 राऽऽहवनीयं च हविधानं च (२) उज्जत* स्याद-
 न्तरा हविधानं च सवध्वान्तरा सवध्व माह्वपत्यं
 चैतद्वै व्युज्जतं देवयजन* सुवर्गमेव लोकमेति प्रति-
 ष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं
 देवयजनं यात्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यज्ञाभ्याज्या
 ओषधयो व्यतिपक्ताः स्युस्तथाजयेत्पशुकाममेतद्वै
 पशुना* रूप* रूपेणैवास्मै पशुन् (३) अवं
 हन्धे पशुमानेव भवति निर्ऋतिगृहीते देवयजने
 याजयेद्यं कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमि-
 त्येतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यात्सदृश्यं सत्या

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

ऋक्षं निरुक्त्यैवास्थं यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
 याजयेद्वावृत्तकामं यं पात्रे वा तत्त्वे वा मीमांश-
 सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्राचीनं गार्ह-
 पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि प्राध्वना आहू-
 द्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांशसन्ते
 कार्ये देवयजने याजयेद्भूतिकामं कार्यो वै पुरुषो
 भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशुनाप्यनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-
 राऽपक्रम्यातिष्ठते देवा अमन्यन्त यतरान्वा ह्यम-
 पावस्त्वयति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
 साऽर्चवीह्वरं वृणै सर्वाभ्यया कामान्वर्षश्रवय पूर्वा
 तु माऽमेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वा-
 मग्नेभ्यंघारयन्ति वारंवृत्तं तस्यै शम्यया परि-
 मिमीते (१) मात्रैषास्थै साऽयो युक्तेनैव युक्त-
 यवं हन्थे विचार्यनी मेऽसीत्याह विता ह्येनानाव-
 चिकार्यनी मेऽसीत्याह तिक्तान्येनानावदवतान्मा
 नायितमित्याह नायितान्येनानावदवतान्मा व्यथि-
 तमित्याह व्यथितान्येनानावद्विदेरभिनभो नाम
 (२) अमे अङ्गिर इति त्रिह्वरति य एवेषु लोके-

अथयस्तानेवाव रुन्धे तुष्णीं चतुर्थं हृत्यनि-
 रुक्तमेवाव रुन्धे सिंहीरांसि माहिषीरसोत्थाह
 सिंहीर्हिषा रूपं कृत्वाभयानन्तराऽपकम्यातिष्ठ-
 दुरु प्रथमश्चोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यज्ञमा-
 नमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३)
 असीति सः हन्ति धृत्य देवेभ्यः इन्धस्व देवेभ्यः
 इन्धस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्या
 इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्थित्याह दिग्भ्य
 एवेनां प्रोक्षति देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपावर्तीहैव वि-
 जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त
 तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत्त
 मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्वा-
 द्विभ्वर्कमाऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
 दिग्भ्य एव तयजमानो आतृव्याम्प्र णुदत्त इन्द्रो
 यतीन्तसालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तर-
 वेद्या आदन्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत
 उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कुरं तत्तेन शमयति
 यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमपयति (५) ॥

मिमीहे नाम ध्रुवाऽयं शुचा नीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वन्मया कामान्भ्यश्नवेति

(व्याघारणविधिः)

ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानमि भवेमेति
 तैऽजुहवुः सि०हीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तैऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यमवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानमिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि०हीरसि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजा
 वित्वा (१) अकामयन्त पशान्विन्देमहीति
 तैऽजुहवुः सि०हीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते
 पशान्विन्दन्त ते पशान्वित्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां
 विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि०हीरस्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
 वित्वाऽकामयन्त देवतां आशिष उपेयामेति
 तैऽजुहवुः सि०हीरस्या वह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽय-
 न्यश्च कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पञ्चक्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षण्या व्याघारयति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
 भूतेभ्यस्त्वेति छुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूता-
 स्तेषां तज्जामधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्रवान्य-
 रिधीन्परि दधात्येषाम् (३) लोकानां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायांस्तो आतरं आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्राप्नीयन्त सोऽग्निरभिधेदित्यं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वन-
 स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु तां सुगन्धि-
 तेजने यां पशुषु तां पेष्वस्थान्तरा गृह्णे तं देवताः

(व्याख्यानविधिः)

प्रेषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमनुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽमवीद्वरं वृणौ यदेव
 गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्कन्दात्तन्मे आतूर्णो
 भागधेयमसदितितस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधिस्कन्वति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
 प्रीणाति सोऽमन्यतास्थम्बतो मे पूर्वं आतरः
 ग्रामेयतास्थानिं ज्ञातया इति स यानि (५)
 अस्थान्यज्ञातयत तत्पूतुद्रवमवयन्त्याश्चमुपमृतं
 तद्गुल्गुलु यदेतान्मसंभाराम्भसं भरत्यग्निमेव तस्मै
 भरत्यग्निमेव तस्मै भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्पाहाग्नेर्ह्येत-
 त्पुरीषं यस्मैभारा अथो सस्वाहुते वावैर्न
 ते आतरः परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय
 इति (६) ॥

(विद्वा देवयत एषामनुवन्त्यानि

चतुर्धत्वारिश्वाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बद्धमर्षं स्पति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र
 णेनेक्ति मेध्ये एवैनं करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धामे प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैनं प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यद्दु-
 त्सर्जयजमानस्य गुहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्याश्
 आ वदेत्याह गुहा वै दुर्याः शान्त्ये पत्नी (१)

(व्याघातविधिः)

उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै
पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तद्यो पत्निया
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवाच्छिश्ये वर्त्मना वा
अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांससि वैष्णवी-
भ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
रक्षांस्यप हन्ति यदध्वर्युरनवावाहति जुहुयाद-
न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हंस्यः (२)
हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि हन्ति प्राची
भेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं
गमयत्यन्नं रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्या इत्याह वर्ष्म
ह्येतत्पृथिव्या यद्वैवयजनं शिरो वा एतद्यज्ञस्य
यद्विधानं दिवो वा विष्णुव्रत वा पृथिव्याः
(३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
मेयीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे दण्डो वा औपरस्नुतीयस्य
हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनयत्तृतीयं छदि-
हविर्धानं योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याव-
रुद्ध्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं विष्णो
र्राट्मसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याहु तस्मादितावद्धा
शिरो विष्णुतं विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसी-
त्याहु वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं
ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः
प्र मीयेत तस्मात्स विस्त्रस्यः (४) ॥

(परनीं हन्तुर्वा धृधिष्या विष्णुतं विष्णोः

वद्विंशतिश्च १)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिरमा दत्ते
प्रसूत्या अभिनोर्वाहुभ्यामित्याह्वाश्विनो हि देवा-
नामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह् यत्यै
वज्र इव वा एषा यदाभिरभिरसि नारिरसीत्याह्
शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षा
सि जिघांसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता अरन्तम् इत्याह् रक्षसामपहत्यै (१)
इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इत्याह् द्वौ बाव पुरुषौ यं चैव
द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह्वैभ्य
एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति परस्तादवाचीं प्रोक्षति
तस्मात् (२) परस्तादवाचीं मनुष्या ऊर्जमप
जीवन्ति कुरमिव वा एतत्करोति यत्स्वर्गयोऽव
नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यवै यव ऊर्गदुम्बरं
ऊर्जवोर्जः समर्थयति यजमानेन संभितौदुम्बरी
भवति यावन्निव यजमानस्तावतीभिवास्मिन्नूर्ज
वधमति पितृणां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति

(सधोमिधानम्)

पितृदेवत्यम् (३) ह्येतद्यज्ञिखातं यद्ग्रहिरेन-
वस्तीर्यं मिनुयात्पितृदेवत्या निखाता स्याद्ग्रहिरे-
वस्तीर्यं मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वाग्रह-
मेवैनां करोत्युद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पूणेत्याहेषां
लोकानां विधृत्यै द्युतानस्तां मारुतो भिनोत्वित्याह
द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
मिनोति तेनैव (४) एनां भिनोति ब्रह्मवर्णि-
त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतद्ब्रूतेन द्यावापृ-
थिवी आ पूणेत्यामित्यौदुम्बरीं जुहोति द्यावापृ-
थिवी एष रतेनानक्त्यान्तमन्वर्वस्त्रावयत्यान्तमेव
यजमानं तेजसाऽनक्त्येन्द्रमसीति छविराधि नि
दधत्येन्द्रः हि देवतया सदा विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य सेषा छाया यत्सदो नर्वछदि
(५) तेजस्कामस्य मिनुयाद्विद्युता स्तोमेन
संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुभिन्द्रियं त्रिष्टुभिन्द्रि-
याव्यैव भवति पञ्चदशछादि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
वज्रो भ्रातृव्याभिभृत्यै सप्तदशछादि प्रजाकामस्य
सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशति-
छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकाविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरीं मध्यत औदु-
म्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
स्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुजते यजमानलोके

(उपनिषद्भाष्ये)

वै दक्षिणानि छदीर्षि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि
 दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमाना-
 दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्त-
 र्वर्तान्करोति ध्यावृत्त्यै तस्माद्वर्ण्यं प्रजा उप जी-
 वन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवै-
 तदिन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्वाहिन्द्र इ हि
 देवतया सद्यो यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीय्यग्रत्तं न
 विघ्नसंयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात्स वि-
 स्रस्यः (७) ॥

(अर्धहृत्पे तस्मात्पितृदेवार्थं तेनैव नवछदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो वा एतयस्य यस्त्वविधानं प्राणा उप-
 रवा हविर्धानं सायन्ते तस्माच्छीर्षप्राणा अध-
 स्तास्सायन्ते तस्माद्धस्ताच्छीर्ष्णः प्राणा रक्षो-
 हर्णो बलगहर्णो वैष्णवान्सनामीत्याह वैष्णवा हि
 देवतयोपरवा असुरा वै निर्यन्तो देवता प्राणेषु
 बलगात्रयस्वनन्तान्नाहुमात्रेऽन्वविन्दन्तस्माद्वाहुमा-
 त्राः सायन्त इदमहं तं बलगमुद्धपामि (१) यं
 नः समानो यमसमानो निचक्षानेत्याह द्वौ वाव
 पूरुषौ यश्चैव समानो यश्वासमानो यरेवास्मै ती

(उपरवाभिधानम्)

वृत्तं निस्सन्तस्तमेवोद्वेपति भंत्तासि तस्मात्तन्-
 तृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनन्ति तस्मादसं-
 भिन्नाः प्राणा अपोऽव नयन्ति तस्मादाद्रा अन्तरतः
 प्राणा यधमतीरव नयन्ति (२) ऊरव यधः प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ज दधाति बहिरेव स्तृणाति
 तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याधा-
 रयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव
 तेजो दधाति हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न
 सं वृणत्त्यसंतृण्णे हि हनु अथो खलु दीर्घमोमे
 संतृये धृत्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानम्
 (३) प्राणा उपरवा हनु अधिषवणे जिह्वा चर्म
 प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नामिकोत्तरवे-
 दिरुदर सदा यदा खलु वै जिह्वा दत्स्वाधि
 खादयथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथो-
 दरं गच्छति तस्माद्विधानि चर्मजधि आर्धभिर-
 भिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सदसि
 भक्षयन्ति यो वै विराजो यज्ञमुखं दोहं वेद दुह
 एवेनामियं वै विरादतस्यै त्वक्चर्मोधाऽधिषवणे
 स्तना उपरवा प्रावाणो वत्मा ऋत्विजो दुहन्ति
 सोमः पयो य एवं वेद दुह एवेनाम् (४) ॥

(उपरवा यधमतीरव नयन्ति हविर्धानमेव

वयोविशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(विधिगयाभिधानम्)

यवुभौ दे॒वा॒सुरा मि॒धस्तेषां सु॒वर्गे यद्वा अनी॒शानः पुरो॒ह॒विषि तेभ्य॑ उ॒त्त-
र॒वेदिः सो॒मर॒वेदिर्व॒ज्रं दे॒वस्या॒ग्निं शिरो॒ वा र॒कादश ॥ ११ ॥

यवु॒मा॒वित्याह॑ दे॒वाभी॑ य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॑ न र॒थाय॑ प॒ञ्चमा॒नाय॑
प॒रस्ता॒द॒र्वाची॑ म॒वप॒ञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आत्वा॒ला॒ङ्घ्रि॒णि॒यानु॑र्प॒ ब॒पति॑ योनि॒र्वै य॒ज्ञस्य॑
आत्वा॒लं य॒ज्ञस्य॑ स॒योनि॒त्वाय॑ दे॒वा वै य॒ज्ञं परा॑-
ऽज॒यन्त॑ त॒माग्नी॒ध्रात्पुन॑र॒पाज॒यन्ते॒द्वै य॒ज्ञस्या॑प॒रा-
जि॒तं य॒दाग्नी॒ध्रं य॒दाग्नी॒ध्राङ्घ्रि॒ण्यान्वि॒हृ॒तांति॑ य॒देव॑
य॒ज्ञस्या॑प॒राजि॒तं तर्त॑ ए॒वेन॑ पुन॒स्तनु॑ते॒ परा॑जि-
त्ये॒व खलु॑ वा ए॒ते य॑न्ति॒ ये ब॑हि॒ष्पव॒मान॑
स॒र्पन्ति॑ ब॒हिष्पव॒माने॑ स्तु॒ते (१) आ॒हाग्नी॒द॒ग्नी-
न्धि ह॑र॒ ब॒र्हिः स्तृ॒णाहि॑ पुरो॒डा॒ज्ञां अ॒लं कु॒र्विति॑
य॒ज्ञमे॒वाप॑जित्य पुन॒स्तन्वा॑ना॒ यन्त्य॒ङ्गारि॑र्द्वे स॒र्वने॑
बि ह॑रति॒ शला॑काभिस्तृतीयं स॒ञ्ज॒क्र॒त्वाया॒थो सं
भ॑रत्ये॒वैन॒ङ्घ्रि॒णि॒या वा अ॒मुष्मि॒ल्लोके॑ सोम॒मर॑क्षन्ते-
भ्योऽ॒ग्निं सोम॑मऽह॒रन्त॑म॒न्ववा॒यन्तं॑ प॒र्यवि॑श॒न्त्य ए॒वं

(धिष्णिषामिधानम्)

वेदं विदन्ते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
 ध्यार्ध्यन्ते ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अञ्ज-
 पन्द्देदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्न्यथ न
 वेत्यमयो वा अथ धिष्णिषास्तस्माद्द्विनामां ब्राह्म-
 णोऽध्वकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यवेक्षन्ते सोमपीथं
 प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रियो होत्राणो वाजांली-
 यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वर्षदकरोति वि हि
 (३) एते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्ते देवा वै याः प्राची-
 राहुतीरजुंहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः
 प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्ताःस्ता-
 भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्म-
 सीनो धिष्णिषान्व्याधारयति पश्वाञ्चैव पुरस्ताञ्च
 यजमानो भ्रातृव्याम्प्राणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
 एते यद्धिष्णिषा यदध्वर्युः प्रत्यङ्मधिष्णिषानति-
 संप्रैप्राणान्सं कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा
 यज्ञस्य यज्ञोतोर्ध्वः खिलु वै नाभ्ये प्राणोऽवाक्ष्णानो
 यदध्वर्युः प्रत्यङ्महोतारमतिर्मेपदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
 मायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्यु-
 र्यदध्वर्युरूपं गायेदुद्गाने (५) वाचः सं प्र यच्छे-
 दुपदासुकाऽस्य वाक्स्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः-
 स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्मसदोऽर्तीयादथ कथां
 दाक्षिणानि होतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा

अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्वन्तीत्युत्तरे-
णाऽऽभीधं परित्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
न्त्सं कर्षति न्यन्ये धिष्णिषा उप्यन्ते नान्ये याज्ञि-
वर्षति तेन तान्प्रीणाति याज्ञ निवर्षति यदनुदि-
शति तेन ताव (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि दीयन्ते प्रतीचीरुद्राव
उप्यन्ते वर्षति च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यर्जमानः प्रति-
ष्ठित्या आभीध्रि जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽकमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्गमेवेन लोकं गमयति देवान्वै
सुवर्गं लोकं यतो रक्षाःस्यजिघाःसन्ते सोमेन
राज्ञा रक्षाःस्यपहत्याप्तमात्मानं कृत्वा सुवर्गं
लोकमायन् रक्षसामनुपलामायाऽऽत्तः सोमो भव-
त्यर्थ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै स्व-
सोम तनुकृद्भ्य इत्याह तनुकृद्भ्येष द्वेपोभ्योऽन्यकृ-
तेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाःस्युरु यस्ताऽसि
वरुणमित्याहोरु णस्कृधीति वावैतदाह जुषाणो
अप्तुराज्यस्य वेत्विताह्राप्तुमेव यजमानं कृत्वा
सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलामायाऽऽ

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

सोमं ददते (२) आ आग्ण आ वायव्यान्वा
 द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांशसि प्र वर्त-
 यन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह भुवर्गं लोकमेति
 नयन्त्यर्चाऽऽग्नीधे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्या-
 भिनीत्यै आग्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र
 उप वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्सहोर्षवासायेंदु-
 वायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वया (३) एवैनं
 देवतया प्र पादयत्यादित्याः सद्योऽस्यादित्याः सद्
 आ सीदेत्याह यथायजुरेनैतद्यजमानो वा एतस्य
 पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम कृयाह
 सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्येतत्त्वम्
 सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन् (४)
 देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो
 ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अप-
 श्रयजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह
 प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते नमो देवेभ्य
 इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
 इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणामिदमहं निर्व-
 रुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यतेऽग्नि
 व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्यहुः को हि
 तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशं भूते पुनर्वा ददाति न
 वेति आवाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य
 एवं विद्वान्आग्ण आग्नीध्र उपधासयति नैमं मलि-
 म्लसेना विन्दति (६) ॥

(अथ ददते स्वया सन्स्वधाकारो हि बिन्दति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै
द्व्यतया यूपः स्वयैवेन देवतयाऽच्छेत्त्यत्यन्यानां
नान्यानुपागामित्याहाति सन्यानेति नान्यानुपे-
त्यर्थाकत्वा परैरविदं परोऽवरेरित्याहार्वाग्येन परै-
विन्दति परोऽवरेस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवय-
ज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्तित्वत्याह तेजसेवैनमनक्तयोषधे
त्रायस्वैनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै
स्वधितिः शान्तये स्वधितेवृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन
शकलेन सह तेजः परां पतति यः प्रथमः शकलः
परापतेत्तमप्या हरेत्स तेजसम् (२) एवैनमा हर्तमी
वै लोका सुपाप्रघतो बिभ्यति दिवमग्नेण मा
लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याह्वेभ्य
एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
रोहेत्यावश्रजे जुहोति तस्मादावश्रजनाद्वृक्षाणां भू-
यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमे-
त्याहाऽऽशिषंभवैतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३) वृश्वे-
धदक्षसङ्गं वृश्वेदधद्वं यजमानस्य प्रमायकं
स्याद्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै

नवीनप्रवृत्तिः ३] : छिन्नायुधैर्दीयतौत्तरीयसंहिता ।

(यूपसंघटनाभिधानम्)

वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुक्रोऽग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशुव्यापशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै
 बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूमे स्वाधोने रुढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्कूर्पनतस्तं वृश्चेत्स हि मेध-
 ग्रभ्युपनतः पञ्चारत्निं तस्मै वृश्चेयं कामयेतोर्पनमु-
 च्चरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञ उपै नमुचरो यज्ञः (५) नमति पञ्चरत्निं प्रति-
 ष्ठाकामस्य षड्वा ऋतवे ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 भवारत्निं पञ्चाकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः
 शकवरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोत्रेन संभितं तेजस्त्रिवृत्तं रुन्धेव मवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुमि-
 न्द्रियं त्रिष्टुमिन्द्रियाव्येष भवति पञ्चदशारत्निं
 श्रातृन्यवतः पञ्चदशो वज्रो श्रातृन्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
 पतेरप्या एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैक-
 विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्वा अष्टाध्विर्म-
 षत्युष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुसें तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुसेन संभितः (६) ॥

(जुषे ततेन स यमश्च तज्जं ननु यमस्यैव भवेदेव के चक्षुः

उपैतमुत्तरो यज्ञ आपवा एकाग्रचित्तवर्तिनः) ॥ ५६ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठ्यष्टके तृतीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेराहूँस्य
एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति पराञ्च प्रोक्षति पराक्षिब
हि सुवर्गो लोकः कुरमिव वा एतत्करोति यत्स न-
स्पपोऽव-नयति क्षान्ते यवमतीरव नयत्युर्वै यवो
यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तावती-
मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१) पितृणां सदनमसीति
बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवस्या १ २ हेतयभिरवातं
यद्बर्हिरवस्तृतीयं मित्रुयास्पितृदेवस्यै निस्तीतः
स्याद्बर्हिरवस्तृतीयं मिनोत्वस्यामेवैनं मिनोति यूप-
शकलमवास्पति सभेजसयेवैनं मिनोति देवस्त्वा
सविता बभ्वाऽनवित्वायाह तेजसैवैनमयमाति सुवि-
पलाभ्यस्तवीरधीभ्य इति आपास्ते प्रति (२)
मुञ्चति तस्माच्छिरेत ओषधयः फलं नृणां स्वभक्ति
तेजो वा आनवं यजमानेनाग्निं ताऽग्निः संमिता
यद्दमिष्टान्नाभिममक्ति यजमानमेव तेजसाऽनवित्वा-
न्मर्मनयत्यास्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति सवितः
परि सुवस्यपरिबर्गमिवास्मिन्तेजो द्यावभुवि १
स्तमानाऽनक्ति युवस्याहूँस्य लोकान् विवृष्ये

(युक्त्याममाभिधानम् ।)

वैष्णवाणां (३) कल्पयति ज्ञेयास्तौ वै देवतया
युग्मः कल्पयैर्देवता कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति
द्विष्टकर्मणाम् कर्तुं शिष्टै यं कामयेत तेजसैनं
देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयेद्यस्यस्मिन्नां कल्पयार्थ-
माहवकीयस्त्रिंशं क्षेत्रं कदाति पात्रयेतेजसैवेनं
देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयति यं कल्पयेत् तेजसैनं
देवताभिरिन्द्रियेण समर्थयेत्येति (४) आग्निनां
अस्याग्निमहत्त्वनाम्नेन सं विबुधैर्वैजतेवेनं देव-
ताभिरिन्द्रियेण समर्थयति ब्रह्मवर्णिं सवा क्षत्र-
कर्मिण्यसह वायव्यजुश्चैतत्परि व्ययत्यूर्ध्वं रश्ना
कर्ममलोमः सूर्यः संधितो यजमन्महोवां सम-
र्थयति सन्निवृत्ते परि व्ययति सन्निवृत्त एवास्मा
र्त्तुर्वा अपमति तस्मैऽप्यभिपुत्रं तर्त्तुं भुञ्जते यं
कामयेतोर्जनम् (५) व्यर्थयेद्यस्यूर्ध्वान्वा तस्या-
वाचीं वाओहेतुर्ज्यैवेन व्यर्थयति यदि कामयेत
वपुःकः पर्जन्यः कल्पयिष्यावाचीमवाहेतुर्हिमेव नि
यच्छति यदि कामयेत्तर्पुःकः क्वादित्यूर्ध्वामुदहे-
तुर्हिमेतोर्जनम् विबुधैः विबुधैः प्रतुभ्यंणामूर्ध्वं
निसाताका रश्नाया ओन्धीना रश्ना विश्वे-
नाम् (६) देवानामूर्ध्वं रश्नाया आ चचालादि-
कल्प्य कल्पयैः साध्यान्वमर्तिरिक्तं स वा एव
सर्वदेवताः आच्छेदं प्रदुर्गं मिश्रति सर्वा एव देवताः
प्रतिपद्यन्ति एतेनैव देवताः सुकर्म लोकसमाप्तयेऽप्यन्यन्त

मनुष्या नोऽन्वार्थविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तद्यु-
 पस्य यूपत्वम् (७) यद्यूपं भिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्ताम्भिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नास्पृशत्तान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यदमाधर्मं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपं यद्यदूर्ध्वं चपालाशेषां तद्वा-
 गधेयं तानेष तेन प्रीणाति देवा वै सःस्थिते सोमे
 प्र सुचोऽहरन्प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं
 कुर्म इति ते प्रस्तरः सुचां निष्करणमपश्यन्स्वर्कं
 यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति
 स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(इवाति मरुचा समर्धमेवापित्पुर्जेन)

विधेर्षां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्वि-

र्त्तत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

साध्या वै देवा अस्मिल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिषत्तेऽग्निमेवामये मधायाऽलभन्त न हान्यदा-
 लभ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजानन्त

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
 वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं
 मन्थेद्ब्रूयाद्यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमायुकः
 स्यादथो सत्त्वांशुरग्निः सर्वा देवता हविरेतयत्पशु-
 रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽस-
 नाय सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तज्ज-
 वाऽऽलब्धं नेवानालब्धमग्नेजनित्रमसीत्याह्वागेनहो-
 तज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) होता-
 वृषण्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय घृतेनाक्ते वृषणं
 दधात्यामित्याह वृषणः होते दधाते ये अग्नि
 मायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र
 जनयत्यग्नये मन्थ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्री-
 मृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानु
 ब्रूहि (३) प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड
 एवैनं क्रियमाणे समर्धयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
 गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्ध-
 यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
 संभवन्तौ यजमानमाभि स भवतो भवत नः
 समनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-
 वास्मा अजमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
 प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो
 तेजसा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानु ब्रूह्य-
 ष्टादश व) ।

(पहलियोगसह.)

इति ऋषयश्चतुर्वेदीयसंविद्विरचितसंहितायां ऋषयः
तृतीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ ऋषयः तृतीयपपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इषे स्वेति वहिरा दत्त इच्छते इष होष यो
यजत उपवीरसीरयाहोप होनानाकरोत्युपो देवान्दे-
वीर्विशः प्रागुरित्याह देवीर्होता विशः सतीर्देवानुप-
यन्ति बह्नीकशिज इत्याह त्विजो वै बह्व्य उशिजस्त-
स्मादेवमाह बृहस्पते धारया वसुनीति (१)
आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्व-
रुभे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवेनाम्बे
त्वद्वर्षं रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनामां
रूपकद्रुपमेव पशुपुं दधाति रेवती रमध्वमित्याह
पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति देवरूपं त्वा
सवितुः प्रसव इति (२) रसनामा वृत्ते प्रसूत्या
अश्विनोर्ब्रह्मण्यमित्याह्नाश्विनौ हि देवानां मध्वर्यु
आस्तीं पुणो हस्ताभ्यामित्याह यस्यां अतस्य
त्वा देवहविः पाशोनाऽऽरंभ इत्याह सत्यं वा कृतं
सत्येनैवैनमतेनाऽऽ रमतेऽक्षयया परि हरति वध्य
हि प्रत्यर्थं प्रतिमुञ्चन्ति न्वावृत्त्यै धर्मा मानुषानिति
नि कुनक्ति धृत्या अद्वयः (३) स्तोषधीभ्यः
प्रोक्षामीत्याह्नाद्वयो होष ओषधीभ्यः संमज्जति
यत्पशुरष्टां प्रेरुरसीत्याहैव स्रष्टां प्राताः सो मेधा-
याऽऽ रभ्यते स्वात्तं चित्सदेव हव्यमापो देवीः

(सामिधेन्यामभिवानम्)

स्वदत्तेनमित्याह स्वदत्तयेवैनमुपरिष्ठात्प्रोक्षत्सुपरि-
 ष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पर्ययत्यन्तरत् एवैनं मेध्यं
 करोत्यभस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति
 (४) ॥

(वसुनीति पसव इत्यद्भ्योऽन्तरत्
 एवैनं दश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्निना वै होवा देवा असुरानभ्यमवधायै
 समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह धातृव्याभिभूयै
 सप्तदश सामिधेनिरन्याह सप्तदशः प्रजापतिः
 प्रजापतिरप्ययै सप्तदशान्काह द्वादश मासाः
 पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जी-
 यन्ते प्रजानां प्रजनमाह देवा वै सामिधेनीरनृष्य
 यक्षं नाभ्यवश्यन्त प्रजापतिस्तृष्णीमाधारह (१)
 आऽध्मास्ततो वै देवा यक्षमभ्यवश्यन्तृष्णी-
 माधारस्माधारयति यज्ञस्यानुख्यात्वा असुरेषु वै
 यक्ष अंसीत्तं देवास्तृष्णीर होमेनावृजत यस्तृष्णी-
 माधारमाधारयति धातृव्यस्यैव तद्यक्षं कुरुते परि-
 धीन्तसं मांष्टि पुनात्येवैमाभ्विभिः सं मांष्टि व्या-
 धुद्धि यक्षोऽप्यो रक्षसामपहस्यै द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश(२)मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
 सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
 यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अब रुन्धे शिरो वा
 एतयज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्यं पशुश्च
 समनक्त्यात्मज्ञेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
 दधाति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिरयाह
 वायुदेवयो वै प्राणो वायवेवास्थं प्राणं जुहोति
 सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
 मेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै स्वाष्ट्र उप-
 रिष्ठात्पशुमभ्यवधीत्तस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नवि यन्ति
 यदुपरिष्ठात्पशुश्च समनक्ति मेध्यमेव (४) एनं
 करोत्युत्पिञ्जो वृणीते छन्दास्येव वृणीते सप्त
 वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
 छन्दास्युभयस्यास्ररुद्ध्या एकादश प्रयाजान्यजति
 दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावीनेव
 पशुस्तं प्र यजति वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
 त्मानं परि शये वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो
 घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नघृतेनाक्तौ
 पशुं प्रायेथामिरयाह वज्रेणैवेनं वशं कृत्वाऽऽ
 लभते (५) ॥

(आधारं पद्यन्ते द्वादशाऽऽत्मज्ञेव यज्ञस्य)

मेध्यमेव खलु वा अष्टादश च)

(पशुहिंसनाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवेन करोत्यस्कन्दाया-
स्कन्जं हि तद्यदधुतस्य स्कन्दति त्रिः पर्यग्निं क-
रोति त्र्यावृद्धिं पशोऽथो रक्षसामपहत्यै ब्रह्मवादिनो
षदन्त्यन्वारभ्यः पशून्निवारभ्या ३ इति मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको
यजमानः स्यादथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष
लोकार्थं नीयते यत् (१) पशुरिति यन्नान्वारभेत
सुवर्गाल्लोकायजमानो हयित वपाश्चपणीभ्याम-
न्वारभेत तज्जेवान्वारब्धं नेवान्वारब्धमुष प्रेष्य
होतृहव्या देवेभ्य इत्याहेषितं हि कर्म क्रियते
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विशतेत्याह यथायजुरेवेत-
दग्निना पुरस्तदिति रक्षसामपहत्यै पृथिव्याः संपूर्चः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्जं हि
तद्यद्वाहिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवेन करोति पराका
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव ताजि
ह्नुत आत्मनोऽनामस्काय गच्छति श्रियं प्रपशूना-
मोति य एवं वेद पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्यदानी-
यते यस्पती नमस्त आतानेत्वाहाऽऽदित्यस्य वै
इमर्यः (३) आतामास्तेभ्य एष नमस्करोत्यनर्वा
प्रेहीत्याह भ्रातृभ्यो वा अर्वा भ्रातृभ्यापनुस्ये घृतस्य

कुत्स्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेतेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्त आपोदेवीः शुद्धायुष इत्या-
ह यथायज्ञरेवैतत् (४) ॥

(लोकार्ध नीयते यद्वर्ही रमयः

तत्रार्धेऽयम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाच्छृणुति वाक्कु
आ प्यायतो प्राणस्त आ प्यायतामिरयाह प्राणेभ्यं
एवास्य शुचं* शमयन्ति सा प्राणेभ्योऽर्धं पुष्टिबी*
शुक्लं पिशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पुष्टिष्वै शुचं* शमयत्योषधे आर्यस्वैन*
स्वधिते मेन* हि*सीरिरयाह वज्रो वै स्वधितिः
(१) क्षान्त्यै पार्श्वत आ ष्छन्ति मध्यतो हि
मनुष्या आ ष्छन्ति तिरश्चीन्मा ष्छन्त्यनुची-
न* हि मनुष्या आष्छन्ति व्यावृत्त्यै रक्षसां
भागोऽसीति स्यविमतो बहिरक्त्वाऽपास्यत्पस्नैव
रक्षांसि विरचद्वत इवमह* रक्षोऽभयं तमो
नयामि योऽस्मान्नेहि यं च ययं विष्म इत्याह इो
वाव पुष्टिबी यं चैव (२) हेहि यस्मै न हेहि तान्-
भावेयमं तमो यस्मै चैव त्वेति वपामुत्तिवतीच्छत

(अथवानभिधानम्)

(स्वधिविधैवाच्छिंसी हव्येनेष्येत्याह पदपूर्वस्वारिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा
लभते षपया प्रचयं पुरोडाशेन न चरत्यग्रे
पुरोडाश ऊर्जमेव पशुना मध्यतो दधात्यथो
पशोरेव छिद्रमपि दधाति पृषदाभ्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति शतहवी इः शमितरिति त्रिपत्या हि देवा
योऽज्ञातहृतमाहु स एमसा प्राणापानौ वा एतो
पशुनाम् (१) यत्पृषदाज्यं पशोः सल्ल वा
आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाभ्येन
हृदयमभिधारयत्यात्मज्ञेव पशुना पोणापानौ दधाति
पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मभु-
व्या नोऽम्बाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छिस्था मेधं
प्राक्षारयन्त प्रक्षोऽमवत्तप्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत्प्रक्ष-
शाखोत्तरवाहिर्भवति समेधस्येव (२) पशोरव यति
पशुं वै द्वियमाणं रक्षास्यनु सवस्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवर्नीयं च हरति रक्षसामपहत्य पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽप कामति मनोतायै हविषोऽव-
दीयमानस्यानु ब्रुहीत्याहु मन एवास्याव कृन्ध ए-
कादशावदानान्यव यति दश वै पशोः प्राणा
आरमैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३) यति

(भवदानाभिधानम्)

हृदयस्याग्नेऽव्यत्ययं जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै
हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽपि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्वं
मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव्यं यति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव्यं यति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनुणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दय-
ते तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयन्ता आस-
न्ते देवा अग्निर्मब्रुवन्त्वया वीरेणासुरानामि भवामि-
ति (५) सोऽब्रवीद्दरं वृणे पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
एतमुद्धारमुदहरत दोः पुंवाधस्य गुदं मध्यतः
श्रोणिं जघनायस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
यत्पुङ्गवाः समवद्यति भ्रातृव्यामिमूत्यै भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षण्याऽव्यं यति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
(६) ॥

(एतौ पशूनाः समेषस्यैव तस्यावोचपस्यावः)

इतीति पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिकं
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ ब्राह्मणे तृतीयपठक एकावसोऽनुवाकः ।

मेदसा जुचौ प्रोणोति मेदोरूपा वै पशवो
 रूपमेव पशुषु दधाति युषज्वधाय प्रोणोति रसो
 वा एष पशूनां यद्य रसमेव पशुषु दधाति पार्श्वेन
 बसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं
 रस एव पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन बसाहोमं प्रयौति
 मध्यत एव पशूनां रसं दधाति ब्रम्हि (१) वा
 एतत्पशुं यस्मिन्नपयन्त्यैन्द्रः सलु वै देवतया प्राण
 ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देव्यादि-
 त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति देवं त्वहर्भूरि
 ते स रसमेवित्याह त्वाह्ना हि देवतया पशवो विपु-
 रूपा यत्सलंकमाणो भवथेत्याह विपुरूपा ह्येते सन्तः
 सलंकमाण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यस्तम् (२)
 अथसे ससायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्या-
 हानुमतमेवेनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्य-
 धर्चं बसाहोमं जुहोत्यसौ वा अधर्चं इयमधर्चं इमे
 एव रसेनानक्ति विशो जुहोति दिक्षु एव रसेनान-
 कत्यथो दिग्भ्य एवोर्ज रसमव कन्धे प्राणापानी
 वा एतो पशूनां यत्पृथ्वाग्न्यं वानस्पत्याः सलु (३)
 वै देवतया पशवो यत्पृथ्वाग्न्यस्योपहरयाऽऽह वन-
 स्पतयेऽनु आहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव
 पशुषु दधात्यन्यस्याग्न्यस्य समवत्त र समवधति
 तस्माज्जानांरूपाः पशवो युष्मोप सिञ्चति रसो वा
 एष पशूनां यद्य रसमेव पशुषु दधादीदामुप हयते

(अनूयाजकथनम्)

पशवो का इडा पशुनेवोप ह्यते चतुरूपं ह्यते
(४) चतुष्पादो हि पशवो यं कामयेतापशुः स्यादि-
त्यमेदस्कं तस्मा अप् दध्वाग्नेदोरूपा वै पशवो
रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति यं काम-
येत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्वाग्ने-
दोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशुनव रुन्धे पशुमा-
नेव भवति प्रजापतिर्यज्ञभंसृजत स आर्ज्यम् (५)
पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्ये-
नानूयाजास्तस्मादितन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्ट* होकाद-
शानूयाजान्भजति दश वै श्रोः प्राणा आत्यैका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति भन्ति वा एतत्पशुं
यत्सैवपथन्ति प्राणापानौ सलु वा एतौ पशुना
यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्भजति प्राणापा-
नावेव पशुर्दधाति (६) ॥

(भन्ति यन्वं सलु चतुरूपं ह्यते आर्ज्यं यत्पृ-

षदाज्येन पदं च) ।

इति छम्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चादके

तृतीयप्रपाठके एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वात्सलात्तुवगोष वैसृजनानि वैष्णव्या अग्नेये साध्या इने सेत्यग्निना
पर्वणि पशोः पशुमालम्भ्य मेदता तुषामेकादश ॥ ११ ॥

वात्सलाद्देवानुपैवि मुञ्चति महिषमाजाव पथिषि पशुमा-

लम्भ्य चतुष्पादो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयहभि-
 रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यज-
 मानः सृजते जघनाधाद्वद्यति जघनाधाञ्छि प्रजाः
 प्रजायन्ते स्थविमतोऽव याति स्थविमतो हि प्रजाः
 प्रजायन्तेऽसीभिन्दन्नव याति प्राणानामसंभेदाय न
 पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेद्ददावर्तः प्रजा आहुकः
 स्वात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याहु रेतः (१) एव
 तदधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै
 प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षे हनु प्रजाः प्रजायन्ते
 देव सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुप्रसूत ए-
 वास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्या-
 हाहोरात्राभ्यभिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे हनु
 प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणी गच्छ स्वाहा (२)
 इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति
 सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि देवतया प्रजा
 यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति
 छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह प्रशवो वै छन्दांसि

(वसतीवर्धमिधानम्)

पशुनेवाव हन्धे यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि
गृह्णाति नमः (३) दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृद्धिं नियच्छत्यामि वै-
श्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता
अस्यां प्रति स्थापयति प्राणानां वा एषोऽव यति
योऽव यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह
प्राणानेव यथास्थानमुप हयते पशोर्वा आलम्बस्य
हृदय* शुगच्छति सा हृदयशूलम् (४) अमि
समेति यत्पृथिव्या* हृदयशूलमुद्गासयेत्पृथिवी*
शुचाऽर्पयेद्यदुप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छुक्कस्य चाऽऽ-
र्द्रस्य च संधावुद्गासयत्युभयस्य शान्त्यै यं द्विष्यात्तं
द्योयेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

(रेतो मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा नमो

हृदयशूलं वृद्धिंश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदृत्य-
शिष्यत तदंशुवन्वसन्तु नु न हृदमिति तद्वसती-
वरीणां वसतीवर्तित्वं तस्मिन्प्रातर्न समंशकनुवन्त-
दुप्सु प्रावेशयन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति विः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा
 शर्करी पशवः शर्करी पशून्नेवाव रुन्धेऽस्मै वै
 लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद्गार्हपत्य उपमादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्याथदा-
 हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्तस्यादुभ-
 योरुप सादयत्युभयो रेवैनं लोकयोः पशुमन्तं
 करोति सवतः परि हरति रक्षसामपहत्या इन्द्राग्नि-
 योर्भागन्वेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
 वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
 यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति यतः
 खलु वै यज्ञस्य विरततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च
 रक्षाश्चैव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमा-
 णयेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्वचचाराय न ह्येता
 ईलयन्त्या तृतीयमवनात्परि शेरे यज्ञस्य
 सततये (६)

(स्यादिन्द्रो गृह्णायादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याथः
 सोमंमुपावहरन्तसर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हवे
 त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मन्त्रमे त्वेत्याह

पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन*
 सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुधाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्कामव रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि
 वाचं वि सृजति सर्वाणि छन्दा*स्यन्वाह पशवो वै
 छन्दा*सि पशूनेवाव रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य
 परि दध्यान्निष्ठुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पद्माकामस्या-
 नुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽश्रकामस्य शुणोत्वक्किः सविधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्याप्तेऽच्छे-
 त्यप इण्य होतरित्यहिषित* हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा इवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छेति देवरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्कार्यं गृह्णात्यथो ह्यवि-
 ष्कृतानामेवाभिर्घृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णिंरसी-
 त्याह शर्मलमेवाऽऽसामपे प्लावयति समुद्रस्य
 वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो
 वसतिवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च स*
 स्पर्श्य वसतिवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वा-
 याथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाऽ
 इत्याहोतेर्मनञ्जमुकतेमाः पश्येति वावैतदाह यय-
 मिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि माहि

(सौमिन्मानकथनम्)

यथातिरात्रो यजुर्वेदं पद्यते यज्ञकर्तॄणां व्यावृत्तये
(४) ॥

(बाचो हवाममिष्टवानां गृह्णात्युत पश्चविशदिश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठादके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रमव इति ध्रुवाणमा दत्ते
प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह्वाश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्तां पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह् यत्थै प-
शवो वै सोमो व्यान उपाशुसर्वनो यदुपाशुस-
र्वनममि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय
त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्रियते
पञ्च कृत्वो यज्ञपा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं
दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडङ्गं विराड्विराजै-
वाध्यायमव रुन्धे श्वाजाः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा
अपाशु सोमपीथो य एवं वेद नाप्स्वातिर्माच्छति
यत्ते सोम दिशि न्योतिरित्याहिम्य एवैनम् (२)
लोकेभ्यः सं भरति सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-
ध्यायस्स दिशोऽनु प्राविशत्प्रागपागुदमधरामित्याह
दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव
रुन्धेऽम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भ-
वन्ति य एवं वेद यत्ते सोमादाभ्यं नाम आगुवीति

(उपांशुग्रहकथनम्)

(३) आह्वेष वै सोमस्य सोमपीथो य एवं वेद
न सौम्यामार्तिमाञ्छन्ति धनन्ति वा एतसोमं यद-
भिपुण्वन्त्यञ्जूनपं गृह्णाति आयत एवैनं प्राणा
वा अञ्जवः पञ्चवः सोमोऽञ्जपुनरपि सृजति
प्राणानेव पञ्चषु दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्मा-
द्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाञ्जुर्वेदपाञ्चवश्चा ग्रहा
गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः
प्रातःसर्वन एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः
सः स्थितेन चरामित्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽमि षुणोत्यष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसर्वनं प्रातःसर्वनमेव
तेनाऽऽप्तोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा
त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
जगती जागृतं तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव तेना-
ऽऽप्तोत्येताञ्छ्रवाय स यज्ञस्य सः स्थितिमुवाचा-
स्वकं स्वायास्वकञ्च हि तद्यज्ञस्य सः स्थितस्य

(उपांशुग्रहकथनम्)

स्कन्धस्थो सत्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनन्तिवादुक एनं भ्रातृभ्यो भवति य
 एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिपुत्य
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
 ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिजित्याह वाचैवेन
 पवयति वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावदंशु
 यौ सोमस्य गर्भस्तिपूत इत्याह गर्भस्तिना
 ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह
 देवो ह्येषः (३) सन्देवानां पवित्रं येषां भागोऽस्ति
 तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं
 गृह्णाति स्वाकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमंकृत
 मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदं
 स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिग्भ्यः पार्थि-
 वेभ्य इत्याहोमधेभ्येव देवमनुष्येषु प्राणान्धधाति
 भनस्त्वा (४) अष्टवित्याह मन एवास्तुत
 उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
 स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वर्ग-
 वस्तो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा
 मरीचिभ्य इत्याहाऽऽदित्यभ्य वै रुमयो देवा
 मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
 यदि कामयेत वर्षकः पर्जन्यः (५) स्यादिति नीचा
 हस्तेन नि मुञ्च्याद्वृष्टिमेव नि धच्छन्ति यदि

(अन्तर्यामिग्रहकथनम्)

कामयेतावर्षुकः स्यादित्युक्तानेन नि मृष्याद्बुद्धि-
मेवोर्धच्छति यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेक्षन्हन्ति यदि दूरे स्यादा त-
मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरे-
दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्जो
वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति षडभिरःशुभिः
पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्नयः
पशूनाः हस्तादाना इति यन्निरुपाः शुः हस्तेन
चिगृह्णाति तस्माच्चयः पशूनाः हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(भाष्यदिनमष्टावष्टवेष पञ्चसत्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै ययज्ञेऽकर्वन्त तदसुरा अकर्वन्त ते देवा
उपाःशौ यज्ञः सः स्यात्पर्वमपश्यन्तमुपाःशौ सम-
स्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा
विभ्यन्त इन्द्रमुपाधावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त
तदन्तर्यामिस्थान्तर्यामित्वं यदन्तर्यामो गृह्यते अर्ह-
व्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धीतेऽन्तस्ते (१) कृधामि
यावाःपृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्यहोभिरेव लोकैर्य-

(ऐन्द्रवायव्यहृकथनेम्)

जमानो आर्तुव्यानन्तर्धत्ते ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो
वा इदमभ्यद्वयस्म इति तैऽब्रुवन्मघवजनु न
आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीधे चैव
देवाः परे ये चावरै तानुभयान् (२) अश्वार्म-
उत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे
ये चावरै तानुभयानन्वार्मजत्यन्तर्यामे मघवन्मा-
दयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरैत्युपयामर्ग-
हीतोऽसीत्याहापामस्य धृत्यै यदुभावंपवित्रौ गुह्ये-
यातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्प्रमायुकः स्यात्पवि-
त्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै
प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्चन्तर्यामौ व्यान
उपाश्चसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्य-
संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि-
च्छिनत्ति ताजकप्र भीयते यं कामयेत सर्वमायु-
रियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य
प्राणापानौ सं तेनोति सर्वमायुरेति (४) ॥

(त उभयान्गृह्यते चतुर्थत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्वा
ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेषानु प्र यन्ति वायुं देवा
अब्रुवन्सोमस् राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणौ

(ऐन्द्रवायव्यहकथनम्)

मदंवा एव वो अहां गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवा-
 यवाग्ना अहां गृह्यन्ते तमंघ्नन्तोऽपूयत्तं देवा नोपा-
 धृणुवन्ते वायुमंघ्रुवन्निभं नः स्वदय (१) इति
 सोऽब्रवीद्वरं वृणौ मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता
 इति तस्माभ्रानादेवत्यानि सन्ति वायव्यांश्च्यवन्ते
 तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत्तस्माद्यत्पूर्यति तत्प्रवाते वि-
 षंजन्ति वायुर्हि तस्थं पवयिता स्वदयिता तस्य
 विग्रहणं नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ
 मया वि गृह्णीध्वं मद्देवत्या एव वः सोमाः (२)
 सन्ना असन्नित्यपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिद्वे-
 त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि
 योनेः संभूतानि यानि घृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
 तस्मादिषमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा
 इन्द्रमंघ्रुवन्निभो नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं
 वृणौ मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मा-
 दैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवकन्थ
 व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते तस्मात्सकृ-
 दिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विवायवे द्वौ हि स वरा-
 वचुणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(मैत्रावरुणग्रहकथनम्)

अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ।

मित्रं देवा अंब्रवन्त्सोमं राजानं हनामेति
 सोऽम्बवीजाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमं-
 ब्रुवन् हनामैवेति सोऽम्बवीद्वरं वृणै पर्यसेवमे सोमं
 श्रीणाजिति तस्मान्मैत्रावरुणं पर्यसा श्रीणन्ति त-
 स्मात्पशवोऽपांक्रामन्मित्रः सन्क्रूरमंकरिति क्रूर-
 मिव खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन य-
 जते तस्मात्पशवोऽपं क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पर्य-
 सा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समधर्षति पशु-
 भिर्यजमानं पुरा खलु वविवं मित्रोऽवेदप मत्क्रूरं
 चक्रुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमंब्रुणीत
 वरुणं देवा अंब्रवन्स्वयांऽशुभुवा सोमं राजानं
 हनामेति सोऽम्बवीद्वरं वृणै महीं च (२) एवैष
 मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः
 सह गृह्यते तस्माद्वाह्ना राजानमशुभुवा मन्ति
 वैश्येन वैश्यं शूद्रेण शूद्रे न वा इदं दिवा न
 नक्तमासीदध्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवज्जिदं
 नो धि वांसयतमिति तावेब्रुता वरं वृणावह्ना एकं
 एवाऽऽवत्पूर्वो महीं गृह्याता इति तस्माद्वैन्द्रवायवः
 पूर्वो मैत्रावरुणाद्गृह्यते प्राणापानौ ह्येतौ यदुपा-
 श्वन्तयांमौ मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो वा
 इदं व्यौच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै (३) ॥

(एष चैन्द्रधाम्यो द्वाविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विर्नावज्जुव-
न्मिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रति वत्तमिति
तावन्नूतां वरं वृणावहे अह एव नावन्नापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै
तौ देवा अङ्गुषञ्जपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
मिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो
ह्ये १ षोऽमेध्यो यो मिषक्तौ बहिष्पवमानेन पव-
यित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा बहिष्प-
वमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मान-
मेव पवयते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरमौ तृती-
यमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम् (२)
उपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाय भेषजं कुर्या-
थावदेव भेषजं तेन करोति समर्थकमस्य कृतं
भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा
द्विदेवत्यां गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति यदेकपात्रा
गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते
तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात्राणाः प्राणा वा एते यदिदे-
वत्याः पशव इहा यदिदौ पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(शुक्रामान्यग्रहकथनम्)

ह्वयेत् (३) पञ्चाभिः प्राणानन्तर्दधीत् प्रमाद्युक्तः
स्याद्विदेवत्यान्भक्षयित्वेद्वामुप ह्वयेत् प्राणानेवाऽऽ-
त्मन्धित्वा पशूनुप ह्वयेत् वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मे-
त्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्ष-
क्षति तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुस्तान्मैत्रावरुणं
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमा-
श्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा
एते यद्विदेवत्याः (४) अरिक्तानि पात्राणि
सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षा-
श्चैव चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति
क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय
वर्क्षेणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्याश्च सादयति
वाच्यैव वार्चं दधात्या तृतीयेसवनान्त्परि शेरे
यज्ञस्य संतत्यै (५) ॥

(मनुष्यचरावुवरात्रमुपह्वयेत् दिदेवत्याः

वदत्तवारिश्च ॥) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठादके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्काव-
सुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तै-
१ ऽन्योऽन्यं नाज्ञंकनुवन्नभिर्भाषितुं ते देवाः शण्डा-

मर्कावुषामन्त्रयन्ता तावन्कृतां वरं घृणावहै ग्रहा-
 वेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्त्रि-
 नावगृह्णन्ततो देवा अर्भवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः
 शुक्रामन्त्रिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)
 अस्य भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुयाऽऽत्मन
 इन्द्रायाजुह्वुरपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुनेति न्क-
 यायं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते स
 प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्येनावात्मन इन्द्रायाजु-
 ह्वुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिंकरदक्षरदसौ वा
 आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्त्र्यपिगृह्य प्राञ्चौ निः
 (२) कराभतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति
 प्रत्यश्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यश्चौ यन्तौ पश्यन्ति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकरामन्त्रिनौ नासि-
 कोत्तरवेदिरामितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादमितो
 नासिकां चक्षुषी तस्मात्प्रासिकया चक्षुषी विधृते
 सर्वतः परिं करामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः
 प्राचीराहुंतीरजुह्वुर्यै पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ता-
 भिः प्र (३) अनुदन्त याः प्रतीचीर्यै पश्चादसुरा
 आसन्ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरिन्या आहुतयो
 ह्यन्त' प्रत्यश्चौ शुकरामन्त्रिनौ पश्चाच्चेव पुरस्ताच्च
 यज्ञमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र क्षीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुकरामन्त्रिनौ वा अने
 प्रजाः प्र जायन्तेऽजीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः

(आग्रयणग्रहकथनम्)

प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा (४)
सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थिशो-
चिषेत्याहेता वै सुवीरा या अजीरेताः सुप्रजा
या आयां य एवं वेदाज्यस्य प्रजा जायते ना-
ऽऽद्या प्रजापतेरक्षयश्चत्तपरोऽपतचद्विकङ्कतं
प्राविशत्तद्विकङ्कते नारमत तद्यवं प्राविशत्तद्यवेऽ-
रमत तद्यवस्य (५) यवत्वं यद्वैकङ्कतं मन्थि-
पात्रं भवति सज्जुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
सं भरति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्या-
न्मन्थिपात्रं सदो नाश्नुत इत्यर्तपात्रं हीति
ब्रूयाद्यदश्नुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमार्छेत्तस्माज्जा-
श्नुते (६) ॥

(आत्मना परा निष्प्र शुक्रशोचिषा यवस्य सप्तविंशत्यम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्तान्गृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं
पर्यायिन्यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्णन्तेऽग्र-
मेव समानानां पर्येति कृष्णवत्यर्चां आतृव्यवती
गृह्णीयाद्आतृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति
ये देवा विष्पेकादश स्थेत्याह (१) एतावतीर्वै
देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वान्यो गृह्णन्त्यापे ते योजि-

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याहु वैश्वदेवो ह्येष देवतया
 वाग्वै देवेभ्योऽर्पाकामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा
 वाचधर्पकान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽभिन्यत
 वागन्तर्धन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदा-
 ग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 संज्यते यस्तूष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारियांति
 म आस इयति नाप रास्स्यामीत्युपादसुजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि
 संजते जिहिं करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति
 प्रजापतिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्द्वि-
 जातं गौरभि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
 ग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मजेव यज्ञः सं
 तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेत एव तद्वधात्यधस्तादुप
 गृह्णाति प्रजनयत्येव तद्वह्वादिनो बद्धन्ति कस्मा-
 त्स्याद्वायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि
 सर्वनानि वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रय-
 णस्तमेष तदभिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि वहति
 तस्माद्द्विजमपाकृतं गौरभि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजापतिरेवेति विश्वतिथेः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक पञ्चादशोऽङ्कः ॥ ११ ॥

(उक्थ्यमहकथनम्)

यज्ञेन वा उ॒पय॒द्भिर्दे॒वा वै य॒ज्ञमा॒ग्निं ब्र॒ह्मवा॒दिनः॒ स त्वै दे॒वस्य॒ भावा॑णं
मा॒णो वा उ॒पय॒श्च॒ग्ना दे॒वा वा उ॒पा॒शौ वा॒ग्वै मि॒त्रं य॒ज्ञस्य॒ शिरो॒ बृ॒हस्पति॑र्दे॒-
वा वा आ॒ग्रय॒णाग्र॒ानेका॑दश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशु॒मान्त्स्यात्सर्व॑नं मा॒र्घ्यंदि॒नं वा॒ग्वा अ॒रि॒कानि॒
तस्मि॒न् ए॒कप॑ञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्राय॒ वज्र॑मु॒दय॑च्छत्सोऽब्र॒वीन्मा॒ मे प्र॒ हार॑स्ति वा इ॒दं मयि॑
वी॒र्यं॑ त॒त्ते प्र॒ दा॑स्यामीति॒ तस्मा॑ उ॒क्थ्यं प्राय॑च्छ-
त्तस्मै॑ द्वि॒तीय॑मु॒दय॑च्छत्सोऽब्र॒वीन्मा॒ मे प्र॒ हार॑स्ति
वा इ॒दं मयि॑ वी॒र्यं॑ त॒त्ते प्र॒ दा॑स्यामीति (१) तस्मा॑
उ॒क्थ्यमे॒व प्राय॑च्छत्तस्मै॑ तु॒तीय॑मु॒दय॑च्छत्तं विष्णु॒र-
न्व॑तिष्ठत ज॒हीति॑ सोऽब्र॒वीन्मा॒ मे प्र॒ हार॑स्ति वा
इ॒दं मयि॑ वी॒र्यं॑ त॒त्ते प्र॒ दा॑स्यामीति॒ तस्मा॑ उ॒क्थ्य-
मे॒व प्राय॑च्छत्तं निर्मा॑यं मृतम॒हन्त्य॑ज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसी॒द्यदु॒क्थ्यो गृ॒ह्यते इन्द्रि॒यमे॒व (२)
तद्दी॒र्यं य॒जमानो॑ अ॒तृ॒त्यस्य॑ बृ॒ह॒क्त इन्द्रा॑य त्वा

बुद्धते धर्मस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छ-
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेष विष्णुरन्वतिष्ठत
 जहीति तस्माद्विष्णमन्वाभजति त्रिनिर्गुहणाति त्रिर्हि
 स तं तस्मै प्रायच्छदेष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह
 पुनः पुनः (६) हास्मानिर्गुहणाति चक्षुर्वा एत-
 द्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा
 अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं
 बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति
 तस्मादेको बह्वीजाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्य-
 रात्मानं यज्ञयज्ञसेनाप्येयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च
 हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव
 यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञ-
 यज्ञसेनाप्येयमित्यन्तरा संहोहविर्धाने तिष्ठन्नव नये-
 द्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत
 सदस्यान्यज्ञयज्ञसेनाप्येयमिति सद् आलभ्याव
 भयेत्सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति (५) ॥

इतिन्द्रियमेव पुनःपुनर्नयेन्नयसिःशब्दः)

इति छण्णयजुर्वेदियतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके
 पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठादिके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्वक्ष्य उक्तमो ग्रहाणां
 गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो

(कतुग्रहकथनम्)

अ॒र॒तिं पृथि॒व्या इत्या॒ह मूर्ध॒नमे॒वेम॑ स॒माना॒नी
क॒रोति॑ वै॒श्वान॒रमु॒ताय॑ जा॒तम॒भिमि॒त्याह॑ वै॒श्वा-
न॒र॑ हि दे॒वत॒याऽऽयु॑रु॒भय॑तो॒वैश्वान॑रो गृह्यते त-
स्मा॒दु॒भय॑तः प्रा॒णा अध॑स्ता॒च्चोप॑रि॒क्षाच्चाधि॑-
नोऽन्ये॒ ग्रहा॑ गृह्यन्तेऽर्धी॒ ध्रुव॑स्तस्मात् (१)

अ॒र्घ्यवा॑द्प्रा॒णोऽन्ये॒षां प्रा॒णाना॑मु॒पोमे॒ऽन्ये ग्रहाः॑
सा॒द्यन्ते॑ऽनु॒पोमे॒ ध्रुव॑स्मा॒दस्थ्नाऽऽन्याः॑ प्र॒जाः प्र॑ति-
तिष्ठ॑न्ति मा॒श्वेना॒न्या अ॒सुरा॒ वा उ॑त्तर॒तः पृथि॒र्वी
प॒र्याचि॑कीर्ष॒न्तां दे॒वा ध्रु॒वेणा॑ह॒न्तद्ध्रु॒वस्य॑
ध्रु॒वत्वं यद्ध्रु॒व उ॑त्तर॒तः सा॒द्यते॒ घृत्या॑ आ॒युर्वा
ए॒तद्य॑ज्ञस्य यद्ध्रु॒व आ॒त्मा हो॒ता यद्धो॑तृच॒मसे
ध्रु॒वम॑वन॒यत्या॒त्मजे॒व य॑ज्ञस्य (२) आ॒युर्द॑धाति
पु॒रस्ता॑दु॒क्ष्यस्या॑व॒नीय॒ इत्या॑हुः पु॒रस्ता॑द॒ध्यायु॑षो
भृ॒क्ते म॑ध्य॒तोऽव॒नीय॒ इत्या॑हुर्म॒ध्यमे॒न ह्यायु॑षो
भृ॒क्त उ॑त्तरा॒धेऽव॒नीय॒ इत्या॑हुरु॒त्तमे॒न ह्यायु॑षो
भृ॒क्ते वै॒श्वदे॒व्यामु॒चि श॒स्यमा॑ना॒यामर्ष॑ नयति
वै॒श्वदे॒व्यो वै प्र॒जाः प्र॒जास्वे॒वाऽऽयु॑र्द॑धाति (३) ॥

(अ॒र्धी ध्रु॒वस्त॑स्मा॒देव॒ यज्ञ॑स्यैका॒नर्च॑त्वा॒रि॒श्वच॑र्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुषाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुषाकः) ।

य॒ज्ञेन॒ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॒ लोक॑मा॒यन्ते॑ऽम॒न्यन्त॑
मनु॒ष्या नोऽन्वा॑भवि॒ष्यन्ती॒ति ते स॑व॒त्सरे॒ण योष॑-

यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु-
 प्राजानन्यदंतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
 प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
 तस्माद्द्वौवातु उभवतौमुसमृतुपात्रं भवति कः
 (१) हि तदेव यत् ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
 षट्कृत्वं आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्युतुभि-
 रिति चतुश्चतुष्पद एव पद्वन्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
 नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं
 आहृतुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पञ्च ऋतूनाप
 जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
 तुष्पदः पद्वन्प जीवन्त्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं आ-
 हृतुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव
 तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समं-
 छ्ये नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येत-
 तुंऋतुमनु प्र पद्येततवो मोहुकाः स्युः (३) प्र-
 सिद्धमेवाध्वयुंदक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति
 षडुत्तरेणोपयामर्गहितोऽसि सः सप्तोऽस्यः सहस्पत्याय
 त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्री-
 णाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्युश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

सुवर्गाय वा एते लोकार्यं गृह्यन्ते यदंतुग्रहा
ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राभमृतपात्रेण गृह्णाति
ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्वाति सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरूपार्था ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी
यदैन्द्राभो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावा-
दित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यक्षुर्देति
तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युर्दगादिति वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः
शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजा-
स्येव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यस्तिःशब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो मरुद्भिः सावित्रेण माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
महन्त्यन्माध्यंदिने सर्वने मारुत्वतीया गृह्यन्ते
धार्मिन्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहकथनम्)

जन्नुषं क्रतुवोऽमुह्यस्स क्रतुपात्रेण मरुत्वतीयानगु-
हणात्ततो वै स क्रतुप्राजानायहंतुपात्रेण मरुत्व-
तीया गुह्यन्तं क्रतुनां प्रज्ञात्यै वज्रं वा एतं यज-
मानो भ्रातृध्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन
स्पृणुते तृतीयेनाऽऽयुधं वा एतद्यजमानः स
स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय
इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्त-
मगच्छदपाराधमिति मय्यमानः स हरितोऽभवत्स
एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानगुह्यति (२)
प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं
तृतीयेनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गुह्यन्ते
यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं
द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्तं वेवा
अब्रुवन्महान्वा अयमसूयो वृत्रमवधीदिति तन्म-
हेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत
वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्वाधि यन्माहिन्द्रो गुह्यत
उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्राजास्वाधि
शुक्रपात्रेण गुह्णाति यजमानदेवतयो वै माहेन्द्र-
स्तेजः शुक्रो यन्माहिन्द्रं शुक्रपात्रेण गुह्णाति
यजमान एव तेजो दधाति (३) ॥

(प्रथमेनागुह्यति देवतास्वप्नविश्रुतिश्च) ।

(आदित्यग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अदितिः पुत्रकामा सा ऽभ्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदन-
मपचत्तस्या उच्छेपणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमप-
चत्साऽभ्येतोच्छेपणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशि-
ष्यामीतो मे वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे
प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्यै व्युद्धमाण्डमजायत
साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म
इदं श्रान्तमस्तिवति तेऽन्नवन्वरे वृणामहे योऽतो
जायता अस्माकं स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामु-
घ्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वा-
नावित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यम्भुण्या-
स्तास्वेक एवर्धो यो यजते स देवानां भोगाय
भवति देवा वै यज्ञात् (२) रुद्रमन्तरायन्त
आदित्यानुन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्प्रापद्यन्त तान्न
प्रति प्रयच्छन्तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र-
यच्छन्ति तस्माद्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते
यदुच्छेपणादजायन्त तस्मादुच्छेपणादगृह्यते ति-
सृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्भिर्धु-
नमुल्बं गर्भो जरायु तदेव तत् (३) मिथुनं
पशवो वा एते यदादित्य उगर्दाधि दृष्ट्वा मध्यतः

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

श्रीणात्पूजमेव पशूनां मंध्यतो दधाति गृतात-
 इक्षयेन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्कं ईहे पशवो वा
 एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै
 पशून्गृह्णाति पशवो वा एवे यदादित्य एष रुद्रो
 यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तदधाति
 (४) एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाञ्शुसर्वनः
 स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवना-
 द्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याहु विवस्वन्त-
 मेवाऽऽदित्यः सोमपीथेन समर्धयति या दिव्या
 वाहिस्तया त्वा श्रीणामीति वाहिकामस्य श्रीणी-
 यादवाहिमेवाव रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देर्दुर्षकः
 पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुको न सादयत्यसंज्ञाद्धि
 प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदकरोति यदनुवषदकु-
 यावृद्धं प्रजा अन्यवसृजेन हृत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वी-
 क्षेत चक्षुरस्य प्रमायकः स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः
 (५) ॥

(एव यज्ञाञ्जरायु तदेव तदन्वदधाति न
 सप्तविंशतिविश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्नयणाद्गृह्णाति प्र-
 आपतिर्वा एष यदाग्नयणः प्रजानी प्रजननाय न
 सादयत्यसंज्ञाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदक-

(साधित्रयैश्वदेवग्रहकथनम्)

रोति यदनुवषट्कुयाद्भुवं प्रजा अन्ववसृजेदेष वै
 गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते
 यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
 ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
 स्तृतीयं सर्वनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
 भां सन्तं तृतीयसवनमभि पथेणयन्ततो वै ते
 तृतीयं सर्वनमुदयच्छन्त्यस्तृतीयसवने सावित्रो
 गृह्यते तृतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्व-
 देवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः
 कलशः सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण
 वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै
 प्रजाः प्र (२) जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति
 रेतं एव तदधाति सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याहु
 सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतास्मिन्वा
 अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश-
 र्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याहु मनुष्येभ्य एवैतेन
 करोति बृहदित्याहु देवेभ्य एवैतेन करोति नम
 इत्याहु पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावर्तविं देवता-
 स्ताभ्य एवेन सर्वाभ्यो गृह्णात्येष योनिर्विश्वे-
 भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याहु वैश्वदेवो ह्येषः (३) ॥

(विधे प्र पितृभ्य एवैतेन करोत्येकानविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके समसोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ वृषाणके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाङ्गुल्यदुपाङ्गुपात्रेण प्रथ-
मश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येतै प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-
मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपा-
ङ्गुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाङ्गुपात्रेण
पात्नीवतमग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतइतः
पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकमजिगाङ्गसन्ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पात्नीवतमपश्यन्त-
मगृह्णत ततो वै सुवर्गं लोकं प्राजानन्यत्पात्नी-
वतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्जात्यै स सोमो
नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं धृतं वर्जं
कृत्वाऽभ्रन्तं निरिन्द्रियं भुतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो
निरिन्द्रिया अदाद्यादीरपि पापात्पुङ्गव उपस्ति-
तरम् (२) वदन्ति यदधुतेन पात्नीवतः श्रीणाति
वर्जैर्णैत्रेनं वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसी-
त्यहियं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र
जायन्ते बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतीन्दो इत्याह
रेतो वा इन्द्रु रेतं एव तदधातीन्द्रियाव इति (३)
आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यस्मा
इ इत्याहाभिर्वै रेतोधाः पत्नीष्व इत्याह मिथुनत्वाय
सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकद्रुपमेव पशुषु दधाति देवा वै

(हारियोजनेग्रहकथनम्)

त्वष्टास्मजिघास॑स्मत्स॒ पत्नीः॑ प्राप॑यत॒ तं न॒ प्रति
प्राय॑च्छन्तस्मा॒दपि॑ (४) व॒ध्वं प्रप॑ञ्चं न॒ प्रति प्र
य॑च्छन्ति॒ तस्मा॑त्पात्नी॒वते॒ त्वष्टेऽपि॑ गृह्यते॒ न
सा॑दय॒त्यास॑न्नाद्धि॒ प्रजाः॑ प्रजाय॑न्ते॒ नानु॑ वष॑दक-
रोति॒ यदनु॑वष॑दक॒र्याद्भुदं॑ प्रजा॒ अन्वव॑सृजे॒यन्नानु॑-
वष॑दक॒र्याद्भान्त॑म॒मीत्सोमै॑ भक्षयेद्दुपा॒श्वनु॑ वष॑-
दकरोति॒ न रुद्रं॑ प्रजा॒ अन्वव॑सृजति॒ शान्त॑म॒मी-
त्सोमै॑ भक्षय॒त्यमी॑जेष्टु॒रुप॑स्यमा सीद (५) नेष्टः
पत्नी॑मु॒दान॑येत्या॒होमो॑देव॒ नेष्टारि॑ रेतो॒ दधा॑ति
नेष्टा॒ पत्न्या॑मु॒द्रात्रा॑ सं स्या॑पयति॒ प्रजा॑पति॒र्वा
ए॒ष यदु॑द्रा॒ता प्र॑जानां॒ प्रजन॑नायाप॒ उप॒ प्र वर्त॑-
यति॒ रेतं॑ ए॒व तस्मि॑न्त्र॒त्युरु॑णोप॒ प्र वर्त॑यत्युरु॒णः हि
रेतः॑ सि॒च्यते॑ न॒ञ्चक्र॑चोरुमुप॒ प्र वर्त॑यति॒ यदा॑ हि
न॒म क॑रुम॒वत्यथ॑ मिथुनी॒ संवतोऽथ॑ रेतः॑ सि॒च्यतेऽथ॑
प्रजाः॑ प्र जाय॑न्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्वित्तरामिन्द्रियाव इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके .
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाहके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑ह॒न्तस्य॑ शि॒र्षिक॑पालमु॒दौञ्ज॑त्स
द्रौ॒णक॑ल॒शोऽभ॑व॒त्सस्मा॑त्सोमः॒ सम॑स्रव॒त्स हारि॑यो-
ज॒नोऽभ॑व॒त्तं व्य॑चिकित्सज्ज॒ह्वानी॑ इ॒ मा हौ॑षा इ-
मि॒ति सोऽम॑न्यत॒ यद्धो॑ष्याम्याम॒ हौ॑ष्यामि॒ यन्न

होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभियत
 होतुः सोऽग्निरन्नवीन्न मय्यामः होष्यसीति तं
 धानाभिरश्रीणात् (१) तः श्रुतं भुतमजुहो-
 यद्धानाभिर्हारियोजनः श्रीणाति श्रुतस्वार्थं श्रुत-
 मेवैनं भुतं जुहोति ब्रह्मीभिः श्रीणात्येतावतीरेवा-
 स्यामुष्मिह्लोके कामदुघा भवन्त्यथो सत्त्वाद्दुरेता
 वा इन्द्रस्य पृथ्वयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति
 तस्माद्ब्रह्मीभिः श्रीणीयादृक्सामे वा इन्द्रस्य हरी
 सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य
 परिधीर्जुहुयादन्तराधानाभ्याम् (२) घासं प्र य-
 च्छेत्प्रहृत्य परिधीर्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं
 प्र यच्छत्युन्नेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्ह्यध्वर्युः
 स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्मुनाकिं
 तादृगेव तच्छीर्षजाधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि
 स समभवंद्विकम्य जुहोति विकम्य हन्द्वां वृत्रे-
 महन्त्समृद्धयै पशवो वै हारियोजनीर्यत्सामि-
 न्धादल्पाः (३) एनं पशवो भजन्त उप तिष्ठे-
 रन्यन्न सैमिन्याद्ब्रह्म एनं पशवोऽभजन्त उप
 तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं करोति ब्रह्म एवैनं
 पशवो भजन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतयुं पशवमिच्छन्ते
 य एव तन्न सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उत्तरवेद्यां
 नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्प्रति षापयन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाभ्यामल्पाः स्थापयन्ति) ।

(आग्रयणादीनां पुनर्महकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपाश्व-
न्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतग्रहा-
नेकशफा आदित्यग्रहं भावं आदित्यग्रहो भूयि-
ष्ठामिर्ऋग्मिर्गृह्यते तस्माद्वावः पशूनां भूयिष्ठा
यन्निरुपाश्व हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ
घ्नीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः पिता वा एष य-
दाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कल-
शाद्गृह्णीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित
उपधावति तादृगेव तद्यत्कलशं उपदस्येदाग्रयणा-
द्गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो य-
द्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णी-
यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाय-
व्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन
अह्नहाऽवभृथमव यन्ति परां स्थालीरस्यन्शुद्धाय-
व्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां पराऽस्यन्शु-
त्पुमांसं हरन्ति यत्पुरुचमाह यथा वस्यस
आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा
वस्यस आहत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति

यथा वस्यस उपनिधायपक्रामति तादृगेव तद्यद्वै
 यज्ञस्य साम्ना यजुषा किर्यते शिथिलं तद्यदुचा
 तदुद्धं पुरस्तादुपयामा यजुषा मृह्यन्त उपरिंहादुप-
 यामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै (३) ॥

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव
 तद्यदुष्टार्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकदशोऽनुवाकः) ।

ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति
 पराङ्मिह ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
 हममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनश्चि ह्ययं
 लोकः ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति
 यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः
 पुनरा भवन्ति ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
 यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पश-
 वोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु
 ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै अर्हणां
 निदानं वेद निदानवान्भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै
 अर्हणां निदानं यदुपाशु शस्तंति तत् (२)
 उपाश्वन्तयामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां अर्हणांमेतद्वै

(सोमपात्रस्तुतिः)

अहाणां निदानं य एवं वेद निदानं बान्भवति यो
वै अहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते स्थास्तीभिर्न्ये अहा गुह्यन्ते वायव्यैरन्य
एतद्वै अहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजयां
पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहा-
ऽपिबत्स विश्वङ् (३) ध्याच्छत्स आत्मन्नारमणं
नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपर्युत्ताजिर-
षपत्तेर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
पुरोडाशा निरूप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
प्राश्नीयाद्वात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति
पवते ब्रह्मवादिनो घदन्ति नचा न यजुषा पशु-
क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्थं पादुक्तत्वमिति धानाः
करम्भः परिवाप पुरोडाशः पयस्या तेन पशुक्ति-
राप्यते तद्यज्ञस्थं पादुक्तत्वम् (४) ॥

(मन्वि यानि पुनः शस्वति वेद्विष्वङ्किं चतुर्दश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्रायाऽऽयुर्वै पशेत् सुवर्गायिन्द्रो परुज्जिरदितेरन्तर्यामपावेण पाण उपा-
श्वापावेणेन्द्रो वृत्रमहन्तरस्य ग्रहान्वै पान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राय पुनर्कतुनाऽऽह मिथुनं पशवो नेष्टः परनीमुपाश्वा-
न्यर्यापयोर्विचकारिशशम् ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यदाक्षि-
 णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः
 प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते
 सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्यां-
 मृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारो-
 हयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)
 हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यसाः रूपमभ्यैति
 यद्विरण्येन तथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह
 तथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि
 भजति तेनैवैना वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२)
 ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः ह्यस्य राध
 ऐति तन्मित्रस्थं पथा नयेत्याह शान्त्या अतस्य
 पथा भ्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा अतः स-
 त्येनैवैना अतेन वि भजति यज्ञस्य पथा सविता
 नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा
 ब्राह्मणमद्य राध्यासम् (३) ऋषिमार्षेयमित्या-
 हेष्ट वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रूषान्तस्मादि-
 वमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्ग-
 मेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्र-

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

त्वायास्मद्वा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विंशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मा-
नमत्र मधुमतीरा विंशतेति (४) वावैतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिं रेव पुर-
स्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपाया अग्नीधेव-
दात्यमिधुस्वामेवतृन्प्रीणाति ब्रह्मणो ददाति प्रसूत्यै
होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्पयति (५) ॥

[हिरण्यं राघो राघ्यासं मधुमतीरा विंशतेत्यष्टाभिश्च ॥]

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठादके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै
यज्ञस्य कूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यज्ञात्येति यद-
तिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण
संभितो यार्वानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड्ऋग्भिर्वाण
जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति अग्नि
यजूंषि (१) अयं इमे लोका इमानेव लोका
प्रीणाति यज्ञो यज्ञं गच्छ गच्छति गच्छेत्याह
यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह
स्वामेवंनं योनिं गमयत्येष तै यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यज्ञमान एव योषी

दधाति धामिष्ठो हं सात्यहव्यो देवभागं पंप्रच्छ
 यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽयि यजो यज्ञे (२) यज्ञं
 प्रत्यतिष्ठिषा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञ
 पताविति सत्याद्वै सृज्याः परा कथुरिति होवाच
 यज्ञे वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापरा-
 भावायेति देवा मातृविदो गातुं वित्वा गातु
 मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति यजमान-
 स्यापराभावाय (३) ॥

(यजुर्वेदि यज्ञ एकपत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदयितैचिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयेऽनुवाकः) ।

अथभुययजुर्वेदि जुहोति यदेवावाचीनमेकहा-
 यनादेनः करोति तदेव तेरेव यजतेऽपोऽवभृथमवै-
 त्यप्स वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते बर्तमाना
 वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्नां
 प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षणाभर्पहत्यै
 त्रिनिधनमपैति त्रयं इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
 रक्षांसि (१) अर्प हन्ति पुरुषः पुरुषो निवद
 मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामर्पहत्या
 उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शतं ते
 राजन्मि वजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
 मिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

तिष्ठति बर्हि॒रभि जुहो॒त्याहु॒तीनां॑ प्रति॒ष्ठित्या॒ अथो॑
 अ॒ग्नि॒वत्ये॒व जुहो॒त्यप॑बर्हिषः प्रया॒जान् (२)
 य॒जति॒ प्रजा॑ वै ब॒र्हिः प्रजा॑ ए॒व वरु॑णपा॒शान्मु॑-
 श्र॒त्याज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी ना॒न्तर॑ति
 वरु॑णं यजति वरु॑णपा॒शादे॒वैनं॑ मु॒ञ्चत्य॑ग्नी॒धरु॑णो
 यजति सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरु॑णपा॒शान्मु॑श्च॒त्यप॑बर्हिषा॒वनू-
 या॒जो य॑जति प्रजा॑ वै ब॒र्हिः प्रजा॑ ए॒व वरु॑णपा॒शा-
 न्मु॑श्चति च॒तुरः॑ प्रया॒जान्य॑जति द्वा॒र्वनू॑या॒जौ षट्सं॑
 प॒यन्ते॒ षड्वा॑ ऋत॒वः (३) ऋ॒तुष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठ-
 त्यव॒भृथ नि॒षङ्क॑ण॒त्याह॑ यथा॒दित॑मे॒व वरु॑णम॒व
 यज॑ते स॒मुद्रे॒ ते हृ॒दय॑म॒प्स्वन्त॑रि॒त्याह॑ स॒मुद्रे॒ ह्यन्त॑-
 र्वरु॑णः सं त्वा वि॒शन्त्वोष॑धीरु॒ताऽऽप॒ इत्या॑हा॒द्भि-
 रे॒वैन॑मोष॑धीभिः स॒म्यञ्चं॑ द॒धाति॒ देवी॑रा॒प एष॒ वो
 गर्भ॑ इत्या॒ह यथा॑य॒जुर॑वैतत्प॒शवो॑ वै (४) सोमो॑
 यद्भि॒न्कु॒नां भ॑क्षयेत्प॒शुमा॑न्त्या॒द्वरु॑ण॒स्त्वेन॑ गृह्णी॒या-
 द्यन्न॑ भ॒क्षये॑त्प॒शुः स्या॒न्नैनं॑ वरु॑णो गृह्णी॒यादु॑प॒स्पृ-
 श्यमे॒व प॑शुमा॒न्भव॑ति नेनं वरु॑णो गृह्णा॒ति प्रति॑-
 युतो॒ वरु॑णस्य पा॒श इत्या॑ह वरु॑णपा॒शादे॒व निर्भु॑-
 च॒धते॑ऽप्रतीक्ष॒मा य॑न्ति वरु॑णस्या॒न्तर्हि॑त्या ए॒धोऽस्ये॑-
 धि॒धीम॑हीत्या॒ह स॒मिधै॒वाग्निं॑ नम॒स्यन्त॑ उ॒पाय॑न्ति
 तेजो॑ऽसि तेजो॑ मयि धे॒हीत्या॑ह तेज॑ ए॒वाऽऽम॑-
 न्ध॒त्ते (५) ॥

(रक्षा॑सि प्रया॒जानु॒तपो॒ वै नम॑स्यन्तो द्वा॒र्षिण॑ च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं
मिनोति त्रिवृतमेष वज्रं संमृत्य आतृष्याय प्र
हरति स्तुत्यै यदस्तवेदि मिनुय देवलोकमपि जये-
यद्देहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनात्सुभ-
धोलोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य च-
पालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान्प्रतिष्ठा-
कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्यै-
तान्वै (१) अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति व्यतिषजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुमिष्यतिषजति
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य
मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ हसीयाऽसमेषा वै
गर्तमिष्यस्यैवं मिनोति ताजकप्र मीयते दक्षि-
णार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याय हसीयाऽ-
समाक्रमणमेव तस्मेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (२) यदेकस्मिन्यूपे द्वे रश्ने
परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैका
रश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मात्रैका द्वौ
पती विन्दते यं कामयेत स्वर्गस्य जायेतर्गुपान्ते
तस्य व्यतिषजेत्स्वर्गवास्य जायते यं कामयेत

(पञ्चैकादशिनीकथनम्)

पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्पुमानेवास्य

(३) जायतेऽसुरा वै देवाब्दक्षिणत उपानयन्ता-

न्वेवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं

यदक्षिणत उपशय उपशये ज्ञातुं व्यापमुच्ये सर्वे

वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्त-

स्य यजमानः पशुर्यज्ञ निर्दिशेदार्तिमार्त्तयजमा-

नोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेयं द्विष्याद्यमेव (४)

द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादास्तुस्ते

पशुरिति ह्युवाच आम्थापशुभिर्नस्ति नाऽऽरण्या-

न्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽज्ज, योनं व्याध्व्यत स

एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽजाद्यमवारुन्ध

यदश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराड्जै विराड्वि-

राजैवाजाद्यज्वं रुन्धे (५) य एकादशः स्तन

एवास्यै स दुह एवैनां तेन वज्रो वा एषा सं मी-

यते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यर्धं यज्ञः

संमर्दितोर्यत्पोत्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तंध्ये

सयत्वाय (६) ॥

(वै सर्वष्टयै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे विश्वार्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठादके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत

स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं

वीर्यमात्मजं यत्त प्रजा इव सत्तु वा एष सृजते यो

(पञ्चैकादशिनोरुत्थनम्)

यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेवैकादशिनी
भवत्याधुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
प्रेयाऽऽमेयेन वापयति मिथुनश्च सारस्वत्या करोति
रेतः (१) सौम्यर्न दधाति प्र जनयति पौष्णेन
बाह्रस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
णैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्व-
देव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशां मारुतेनाजो बलमैन्द्राग्नेर्न
प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्थं वारुणो मध्यत
ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
(२) पुरस्ताद्वैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमयत
ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड्वै मरुतो विशा-
मेवास्मा अनु बध्नाति यदि कामयेत योऽर्बगतः
सोऽर्ब रुध्यतां योऽर्बरुद्धः सोऽर्ब गच्छत्वित्यैन्द्रस्य
लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
(३) य एवार्बगतः सोऽर्ब रुध्यते योऽर्बरुद्धः
सोऽर्ब गच्छति यदि कामयेत प्रजा महेयुरिति
पशून्वयतिषजेत्प्रजा एव मोहयति यदमिवाहतोऽपां
वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृहीयादक्षिणत
उदञ्चमा लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणप्रा-
हाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रश्च सप्तविंशच्च) ।

(सौम्यचरुकर्यनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत्तां पर्यामिकृतामुद-
सृजत्तया मनुराध्नोयत्पर्यामिकृतं पात्नीवतमसृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं
पराभवेन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वपया
(१) भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र
चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्ह्येवास्थ याम-
स्त्वाष्टो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि
वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै
रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मन्ति वा एतत्तोमं यदभिषुण्वन्ति यत्ताभ्यां
भवंति यथा मृतायांनुस्तरणीं मन्ति तादृमेव
तद्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वाया-
मेव दिशि पितॄभिरधदयत उद्गातॄभ्यो हरन्ति साम-

देवतयो वै सौम्यो यदेव साग्रंश्छम्बदकुर्वन्ति
 तस्यैव स शान्तिरव (१) ईक्षन्ते पावित्रं वै सौम्य
 आत्मानमेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येदि-
 तास्तुः स्यादभिर्दिदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्हात्मानं
 परिपश्यत्यर्थो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा भे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मास्तु धारयामसीति
 मन एवाऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप
 वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्या-
 मावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्याभिः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपाशु य-
 जति मिथुनस्वायं ब्रह्मवादिनो वदन्ति मिश्रो
 यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं कं तर्हि यज्ञः
 कं यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणी वशामाल-
 भते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्विष्टं शमयति व-
 रुणेन दुरिष्टं नाऽऽतिमार्छति यजमानो यथा वै
 लाङ्गलेनोर्वरीं प्रमिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो
 यन्मैत्रावरुणी वशामालभते यज्ञायैव प्रभिञ्जाय
 मत्स्यमन्त्रवाक्यति शान्त्यै यातयामानि वा एतस्य
 छन्दाश्सि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वाशा
 यन्मैत्रावरुणी वशामालभते छन्दाश्स्येव पुनरा
 प्रणितास्तथातयामत्वायाथो छन्दःस्येव रसं वपाति
 (४) ॥

(अर्धं दाधार मित्रेणैव प्रीणाति वदन्) ।

(अतिग्राह्यग्रन्थनमे)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाहके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यद-
त्य शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणाम-
तिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमान आत्मन्धत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण
ब्रह्मवर्चसः सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यद-
तिग्राह्याश्रके पृष्ठानि यत्पृष्ठेन गृह्णीयात्प्राश्वं
यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयुर्धदुक्थ्ये (१) गृही-
यात्प्रत्यश्वं युज्जमतिग्राह्याः सः शृणीयुर्विश्वजिति
सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय प्रजापति-
देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशस्त प्रियास्तनूरप न्यधत्त
तदतिग्राह्या अभवन्वितवस्तस्य यज्ञ इत्याहुयस्या-
तिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सहशीरासन्ता
न व्यावृतमगच्छन्ते देवाः (२) एत एतान्ग्रहा-
नपश्यन्तानगृह्णताऽऽग्नेयमग्निरेन्द्रमिन्द्रः सौर्य-
सूर्यस्ततो वै तेऽन्माभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छन्त्य-
स्येवं विवृष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना
आतृव्येण गच्छतमे लोकाश्च्योतिष्मन्तः समा-
वदीयाः काया इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके च्योति-
धत्त ऐन्द्रेण वासुकि इन्द्रवायू हि समुजौ सौर्येणा-

मुष्मिँल्लोके (६) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समावदीर्यानेनान्कुरुत एताभ्यै
ग्रहान्मन्वाविश्ववयसावविचा ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्चश्चावाञ्च प्राभूर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा
गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्चावाञ्च
भान्ति (४) ॥

(उक्तेषु देवा अमुष्मिँल्लोक एकाभर्वत्वारिंशच्च)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
अदाभ्ये छम्दाश्सि सर्वनानि समस्थापयन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते
भवत्यात्मना पराऽस्य आतव्यो भवति यद्वै देवा
असुराददाभ्येनादभ्यन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं
वेद दभ्योत्येव आतव्यं नैनं आतव्यो दभ्योति (१)
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तन्नूर्यददाभ्य
उपनद्धस्य भृश्वार्यतिमुक्त्वा अति पाप्मानं
आतव्यं मुच्यते य एवं वेद ज्ञन्ति वा एतत्सोमं
यदभिपृषन्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे
यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः
कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो

(अष्टमहकथनम्)

वा एष यद्दाभ्योऽवभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्त-
मेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतयज्ञं
छिन्दन्ति यद्दाभ्ये सः स्यापयन्त्यः शूनपि सृजति
यज्ञस्य संततये (९) ॥

(दध्नोत्यनभिषुतस्य गृह्णात्येकाजर्विशतिम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै प्रवाहुग्रहानगृह्णात स एतं प्रजाप-
तिरःशुभं पश्यत्तमं गृह्णाति तेन वै स आध्मोऽस्यैव
विदुषोऽःशुभं सतः श्रुध्नोत्येव सः सृष्टदभिषुतस्य गृ-
ह्णाति सः सृष्टिः स तेनाऽऽध्मोऽन्मनसा गृह्णाति
मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या ओदुम्बरेण
गृह्णात्यागूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे चतुः
सक्ति भवति दिक्षु (१) एव प्रति तिष्ठति यो
वा अःशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदे-
व्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गार्ग्य-
मानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्वर्युरःशुं
गृह्णात्तार्धयेदुभाभ्यां नर्धयेताध्वर्यवे च यजमानाय
स यदध्वर्ययेदुभाभ्यामुध्वेतानवानं गृह्णाति सैवा-
स्यर्धिर्हिरण्यमभि स्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः
प्राण आयुर्वैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति

ज्ञातायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (२) ॥

(दिक्ष्वनिति विश्रुतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठ्यपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठ्यपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशस्स रिंरिचा-
नोऽन्यत स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मा-
नेमभि समंक्खिदत्तत्षोडश्यंभवन्न वै षोडशी नाम
यज्ञोऽस्ति यद्वा षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं
तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी
गृह्यते इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः (१) न प्रार्भवन्न एतः
षोडशिनमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो
लोकः प्रार्भवद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोक-
स्याभिजित्या इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं प्रार्थच्छ-
त्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्नी देवतानां पर्येद्यस्यैवं
विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्रेमेव समानानां
पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः
प्रातःसवनः स्वादेवैनं धोनेर्निगृह्णाति सर्वनेसव-
नेऽभि गृह्णाति सर्वनात्मवनादेवैनं प्र जनयति
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्ब्रजो वै षोडशी

(षोडशिमहकथनम्)

पशवस्तृतीयसवनं वज्रं गैवास्मै तृतीयसवनात्पशू-
नवं रुन्धे नोक्थेयं गृह्णीयात्प्रजा वै पशवं
उक्तयानि यदुक्थेयं (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
निर्दहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी वज्रं गैवास्मै पशूनं वरुध्य रात्रियोपरिष्ठा-
च्छमयत्यथ्यभिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्याधृ-
त्कामो हि राजन्यो यजते साह एवास्मै वज्रं
गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्ये-
कविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्थत
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४) उपाऽऽप्नोति कनीया-
ःसि वै देवेषु छन्दाःस्यासज्जयायाःस्यसुरेषु ते
देवाः कनीयमा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽमि र्यश-
ःसन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृज्जत यत्कनीयसा
छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽमि विशःसीति भ्रातृव्य-
स्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते षडक्षराण्यतिरेचयन्ति पशुवा
ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्प-
यन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनवं रुन्धे द्वे
उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
वाग्वा अनुष्टुभस्मात्प्राणार्णो वागुत्तमा समयवि-
षिवे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै
लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र
ईरत्यरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणे तद्वै वज्रस्य रूपः
समुद्ध्यै (६) ॥

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्त्यर्थे धर्म कल्पयन्ति
सप्तर्चत्वारिंशश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यद्वांक्षिणानि समिष्टपञ्चस्यैवमथयञ्चस्यि स्फवेन वेदिं प्रजा-
पतिरिन्द्रो धनन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अश्वे देवा वै प्रवाहुं प्रजापतिः
स रिरिचानः स यज्ञानां वेदशब्देकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृह्णीयात्प्रत्यश्च गृह्णीयात्प्रजां
पञ्चमिर्चत्वारिंशश्च ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके-प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे-प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५२४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

चयनत्राक्षणं काण्डे पञ्चमे स्फुटधीरितम् ।

वहे तु काण्डे तोमस्य मन्वाणां त्राक्षणं क्रमात् ॥ २ ॥

उक्तं मन्वास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।

विभिरुक्ता त्राक्षणं च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥ ३ ॥

षट्स्युः प्रपाठकाः वहे काण्डे प्रत्येकमेव च ।

एकादशानुवाकाः स्थुस्त्वर्थान्वाच्यमुक्तमात् ॥ ४ ॥

प्राग्वंशं क्षुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।

आधे योक्तं द्वितीये तु दीक्षाहुतव ईरिताः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेस्त्रलया तथा ।

कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविवाणया ॥ ६ ॥

चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्ययौ ।

कृत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननु तिष्ठति ॥ ७ ॥

पञ्चमे प्रायणीया स्थात्पठे त्वरुणया ऋदः ।

सप्तमे तत्प्रकारः स्पादष्टये पदसंग्रहः ॥ ८ ॥

सोमोऽमानं तु नवमे दृश्येऽन्यैश्च तत्क्रयः ।

एकादशे कीवसोर्न शकटेन नवेदिति ॥ ९ ॥

प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।

प्रपाठके द्वितीयेऽनानुवाकार्थाः क्रमाद्भुवे ॥ १० ॥

आतिथ्येष्टिरिहऽष्टौ स्थात्तामूनम् द्वितीयेके ।

तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये तूपसज्जवेत् ॥ ११ ॥

वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे षट् निर्णयः ।

वहे काम्वा यामभूतिः सप्तमे वेदिरुत्तरा ॥ १२ ॥

व्याधारणं त्वष्टमे स्थाद्विधानमनन्तरे ।
 दशमे तु सवः मोक्षं मोक्षा उपरधाः परे ॥ १३ ॥
 मपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुद्गीरिताः ।
 तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे त्रिणिषाः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥
 अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपस्रण्डनम् ।
 चतुर्थे स्थापयेद्यूपं बर्हि यथनावि पञ्चमे ॥ १५ ॥
 नियुनक्ति पशुं षष्ठे सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।
 आधारौ च मपाजाश्च स्रष्टमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥
 नवमे स्थाद्वपहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।
 एकादशे त्वनुवाजास्तृतीयोऽर्थं मपाठकः ॥ १७ ॥
 गुदयामश्चतुर्थोऽद्ये वसतीवयं ईरिताः ।
 द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥
 सोमोन्मानं चतुर्थे स्वापञ्चमादिषु सप्तसु ।
 उपांशुममुस्ता आमयणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ॥ १९ ॥
 उपांशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चैन्द्रबायवः ।
 मेवावरुणलाभा स्थादाभिनाखधमहस्तथा ॥ २० ॥
 शुक्रामन्थिग्रहावामयणस्तुर्मः मपाठकः ।
 अकथ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये भुव ईरितः ॥ २१ ॥
 ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरेन्द्रामस्तु चतुर्थके ।
 मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥
 स्थादादित्यग्रहः षष्ठे सोमिनः सप्तमे तथा ।
 वैभदेवोऽप्याष्टमे हि श्रुतः पारतीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥
 हरिषोजनसंशस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।
 क्षये स्वामयणादीनां दशमे स्थात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥
 *सोमपात्रस्तुमित्वन्ये पञ्चमोऽर्थं मपाठकः ।
 षष्ठाद्ये दक्षिणोऽहोमः समिष्टयजुरुत्तरे ॥ २५ ॥

* एतदर्थस्थाने स. च. पुस्तकयोः 'सवमीयमु' इति शिरेकावशे स्थितः । मपाठके
 पुनरेऽनुवाकार्था एवमीरिताः । एतद्ग्रहः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारुपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तृतीयेऽरभुथस्तुर्थे यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पथेकादशिनी तूर्त्वे षष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥
 सौम्यश्चरुः सप्तमे स्यादतिमाह्लास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडशमेकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोममेवा हमे नयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतीर्वि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतीर्वीत्यम्पधाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽप्येतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ।
 (इति आध्यकारोपोदघातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट्छ-
 न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
 मामि सं पद्यते तस्मात्सज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ
 प्रातःसवनं बह्वतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्य-
 दिनः सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयस-
 वनं यथा वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एव
 यज्ञोऽस्थूरिः (१) यं कामं कामयते तमेतेना-
 भ्यश्नुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमेन वै

(ज्योतिष्टोमतवाचसंस्थारूपाग्निष्टोमशोर्विधानम्)

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृ-
 ह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽस्यप्रवत तस्यानु-
 हाय रेत आऽवृत्त तद्वदमे न्यमादृतस्माद्वदभो
 द्विरेता अथो आहुर्वदवाशं न्यमादिति तस्माद्वदवा
 द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२) न्यमादिति
 तस्मादोषधीषोऽनैपक्ता रेभस्यथो आहुः
 प्रजाम् न्यमादिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-
 तरो न प्र जायत आचरेता हि तस्माद्वहिष्यन-
 वकृत्तः सधवेदसे वा सहस्रे वाऽवकृत्ततोऽति ह्यप्र-
 वत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजंते प्राजाताः
 प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहु-
 र्येष्ठयज्ञ इति (३ प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स होते-
 नाग्नेऽयं यत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स
 मुस्ततस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
 गायत्री छन्दो रथंतरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणा-
 मजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुस्ततो ह्यसृज्यन्तो-
 रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देव-
 ताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४) सामं
 राजन्यो मनुष्याणामग्निः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्याद्व्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती
 छन्दो वैरूपं सामं वैश्यो मनुष्याणां गावः
 यशूनां तस्मात्त आर्या अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त

(ज्योतिष्टोमतत्रावसंस्थारूपाग्निष्टोभयोर्विधानम्)

तस्माद्भूयाः सोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवता अन्व-
सृज्यन्त एत एकविंशं निरमिमीत तमेनुबुच्छन्दः
(५) अन्वसृज्यत वैराजः सामं ह्यद्रौ मनुष्या-
णामश्वः पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च
ह्यद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लतो न हि देवता
अन्वसृज्यत तस्मात्पादाबुधं जीवतः पत्तो ह्यसृ-
ज्येतां प्राणा वै त्रिवृद्धमासाः पञ्चदशः प्रजा-
पतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादिष्य एक-
विंश एतस्मिन्वा एते धिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता
य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति-
तिष्ठति (६) ॥

(अस्थुरिषोषधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति बृहदनुबुच्छन्दः मतिष्ठिता नव ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पथमप्रपाठक प्रथमोऽनुवाकः) ।

तमेवं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तप्रयेण ज्योतिष्टुवं तावदर्शयति—

प्रजननमिति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपत्यरहितास्तु
म्लानमुक्तास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अन्यासां देव-
तानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नैरन्यपेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विरा-
दूच्छन्दो ज्योतिः । दीधिवाचकेन राजतिधातुना व्यवहियमाणत्वात् । तदेव-
त्रिविधमपि लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमपागे संपादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिता-
धनरूपत्वं तावद्दूषते—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्राणा असृजत ” इति ।
अग्निरूपत्वं विरादूषत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विरादुपलक्षिता दश-

(ज्योतिष्टोमसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

संख्या दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि-पातः-
सवने बहिष्पवमानारूपस्तोत्रस्य त्रिपुरस्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिंस्तिष्ठ
कृच इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्याप्यस्तोत्रेषु पञ्चद-
शस्तोमे सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमा-
नारूपस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मि-
न्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते ।
तथा तृतीयसवन आर्मवपवमानारूपस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोत्रे सति सप्तदश स्तोत्री-
याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानार्मवपवमानयोः सूक्तभेदादबोध्यमर्थं
बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा
तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञिपस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
संपद्यन्ते । तदेवं पातः सवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने षडशीतिस्तृतीयसव-
नेऽष्टाविंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
साध दशभिर्विभक्ताः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
स्तोत्रीयारूपा वाचः संवन्धिनी विराड्रूपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
अन्तिमस्य यज्ञायज्ञिपस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याजानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमाभिसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्पणो-
सचिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संवन्धिनि ज्योतिष्टोमनाञ्च ज्योतिरित्यव-
संशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमर्थं प्रतिपादयति--

ह्वाविति । तत्र त्रिपुरस्तोमो बहिष्पवमानारूपं स्तोमं बहति निष्पादयति ।
पञ्चदशस्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि बहति । एवं द्वौ स्तोमौ पातःसवनं निर्वहतः ।
यथा लोके पुरुषस्य प्राणान्पानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततः पञ्चदशस्तोमो
माध्यंदिनं पवमानस्तोत्रं बहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि बहति । एवं
द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं बहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूद्रदर्शनशब्द-
ध्वजव्यवहारं बहति । सप्तदशस्तोम आर्मवपवमानं बहति । एकविंश-
स्तोमो यज्ञायज्ञिपस्तोत्रं बहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं बहतः । यथा
पुरुषस्य बागिन्द्रियश्चादेन्द्रियं चाभिवदन्गमनव्यवहारं बहति तद्वत् । एति

(ज्योतिष्टोमतद्वाचसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

विष्टन्ति मार्गे यथा पादेन्द्रियमवस्था सैव प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्मिष्ट्यंशोऽर्च-
सोमभागः पुरुषसदृशो नतु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्वर्-
न्धूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे सति ज्योतिरूपाः स्तोमा अत्रेति ध्युत्तरया ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिधेत्याम्भवाऽऽम्भावम्—“ तद्वाहुः । कतमानि वाव तानि
ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमा इति विदुष्यश्चदशः सप्तदश एकविंशतः । एताभि
वाव तानि ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरूपविशेषः
प्रथमकाण्डे राजमूयपकरणे समिधमातिष्ठेत्यनुवाके सामवासगोदाहरणेन विस्तरः
प्रतिपादितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमनामध्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुच्यति—

अमिति । एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां (गर्गं) प्राप्तुं शक्यत्वादिर्न ज्योतिष्टोमं
कुर्यादित्याभिप्रायः । यस्माल्लोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन दसकं
सर्वमप्युच्यते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ।

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमभागपकृतिभूतं विधाय तदीयास्तु सप्तसंस्थास्तु मध्ये
प्रथमसंस्थारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्ताति—

अग्निष्टोमेनेति । पुरा सिसृक्षुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सुहृदा
तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दमा-
श्राम्यामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्मन्तदूरं
गतः । स च प्रजापतिस्वस्याश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेष
आदाय गर्दमशरीरे न्यमार्दं नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दमो द्विविधरेतो-
युक्तः । गर्दमजातिरश्वतरजातेश्चोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा
एवमाहुः—बडवायामश्वयोविनि नितरां मृष्टवानेति । तस्मादिदं बडवा रेतोद्वय-
युक्ता । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एव-
माहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणां विषं पुन-
रैकान्यङ्गनामेषोपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्दृश्यन्ते इत्यर्थः । अपि

(ज्योतिष्टोमसंज्ञासंख्यारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

आग्नेऽभिष्टो एवमाहुः—प्रजासु मनुष्यजातिषु निवर्ता मृष्टवानिति । अत एव ऋग्वेदेकस्मिन्गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मादयमश्वतरः प्रजापत्यपहतरेतस्कस्व-
स्मान्पुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निःसारस्तस्मादेव
यज्ञेऽप्ययोम्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा
तत्रायं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादति-
लङ्घितपाकृतदक्षिणाके यज्ञे योम्यो भवति । ‘ अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च
ददाति ’ इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवमिति । अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च
स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतुं समर्था भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः
प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्रे एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चा-
यमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निवि-
षयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन
संपाद्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रज्ञोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः
पणा असृजत ” इति, तदिदं मुख्यादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां
सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरिति । सिसृक्षुः प्रजापतिस्तस्मात्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्साम-
र्थ्येन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखान्निबृशदय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव
निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवदानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु
ऋग्वेदसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तद-
प्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः ।
यस्मादेवे मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ।

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यामिति । पूर्ववद्विचारव्येयम् । वीर्ययुक्ताह्रुदेशादुत्पन्नत्वात्ते-
षामपि सप्तमध्याधिक्यम् ।

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यत इति । मध्यत उदरमदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादुत्पद्यन्त तस्मा-

(ज्योतिष्टोमउदायसंस्थाकृपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

दाद्या भोग्याः । वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वान्दोग्याः । गावश्च क्षीर दिसं-
पादनेन भोग्याः । यस्मादतिबहुन्विश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सृष्टास्तस्माद्वाणिज्यक-
तारो लोके भूयसः ।

अथ चतुर्थस्थानावुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशमिति । पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पत्तानां ब्राह्मणादीनां
संक्रामः सम्प्रणाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययो-
रथशूद्रयोस्तावुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीन-
त्वम् । अर्थाणां च बहुनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न
काचिद्देवता सृष्टा, तस्माद्देवतामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः ।
यस्मादथशूद्रो पादत उत्पन्नो तस्मात्पादादेव तयोर्जीवनसाधनम् । शूद्रो हि
ब्राह्मणाद्याज्ञया पदभ्यां यत्र कापि गमनागमने कुर्वन्जीवति । अथश्च ब्राह्म-
णादिवाहिषदैर्धनं कापि गच्छन्त्वाद्यं लभते ।

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सूर्यं प्रपूज्य तत्र प्रकृतोपयुक्तास्तोमा-
न्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा इति । वहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रित्वादिकैकस्मिन्सूक्ते भक्तीनां
त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां
त्रित्वाच्चत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् ।
प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्पादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदि-
त्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं यद्य इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं
प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवमानातम्—“ द्वादश याताः पञ्चतन्त्रस्य
इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्ता-
स्त्रिवृदादय आभिताः । अधिकसंख्यायापत्तिसंख्यानन्तर्भावात् । किंचैतस्मिन्नेव
स्तोमाः प्रविष्टिताः समाप्ताः नल्लोकविंशादूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो
विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद् स एतस्मिन्नाभितः प्रविष्टितो भवति ।
अग्निष्टोमपनुष्ठानं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीपरमहंसविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते
 स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन
 पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा धीर्येण
 सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापरयेन
 प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
 तस्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोम-
 मभि प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामा-
 स्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतीर्यस्येतावन्त एव
 स्तोमानेतावन्तः कामनितावन्तो लोकानेतावन्ति
 ज्योतीर्यस्य रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकास्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके सोमयागानामाथो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
 ल्लोऽग्निष्टोमश्चेत्सुमयं विहितम् ।

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयकारित्वं
 तावदादौ दर्शयति—

प्रातःसवन इति । आदौ मजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाले उपास्मै
 गायता नर * इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य
 त्रिवृत्स्तोमसिद्धयर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारिता मनोवृत्तिं धारयन्नेति पवर्तते,
 त्रिवृत्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो ब्रह्म-
 वर्चसपदत्वात्तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

(अतिरात्रविध्यग्रयनम्)

दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शरीरबलस्येन्द्रियसाम-
र्थ्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय
मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽभावयेत्साधशरसाम्वात्तदक्ष-
रात्मकप्रणयविसंबन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सञ्जुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सञ्जुत्तरस्तोममाभिमुख्येन प्रणयति ।

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्त इति । स्तोमा यावन्तो यावत् स्तोमाकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि
कलानि तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम् । जिह्वा त्रसवर्चसं निष्पाद्यते ।
पञ्चदशेनौजो धीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वामित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तद्वयम-
मैव सूचितम् । एकविंशेन मयिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रवृत्ति-
श्रवीति सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तावन्तः कामाः सन्नाः । तत्फ-
लभोगाधारिभूता देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव
ज्योतीषि । तान्यपि तावन्त्येव ।

इत्थं स्तोमान्प्रशंस्य योऽग्निष्टोमेन यजवे तस्य फलं प्रशंसति—एतावत इति ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीयै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनां यदन्ति सत्त्वे यजेत योऽग्निष्टोमेन
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति ब्रह्मं त्रि-
तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यायन्ति प्राणेषु वेऽथ-
सदिति सलु वै यज्ञेन यजमानो यजेते ब्रह्मं
पञ्चदशमन्तर्यन्ति धीर्यं तस्यान्तर्यन्ति धीर्ये वेऽथ-

(अतिरात्रिविध्यजन्यम्)

सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्या-
 न्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्युतूश्च
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्युतूषु मेऽप्यस-
 त्रक्षत्रियां च विराजति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देव-
 तास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै
 यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमनामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै
 स्तोमनामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजति-चतुश्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमप्रपाठविहिते ज्योतिष्टोमे मुख्यं परोक्षमितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप-
 र्शसा कृता । अभिष्टोमस्य तु माथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्माथम्यवृत्ताथम्यविरावरस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—'अभिष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समापनन्ति' इति ।

तस्यैतत्स्थोतिरात्रस्य तृतीयोऽनुवाके विधिमुत्तमवि—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषोऽभिष्टोममनुविष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन चैव-
 जेत तदा स एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुविष्ठेदिति

(अतिरात्रिधनुजयमम्)

विधिरुचेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिगुदादयः । अतिरात्रे तु विधा-
वयस्त्रिंशदपि स्तोमो विद्यते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतमिति । यस्य यजमानस्य मागे यजमाना ऋत्विजस्त्रिवृतस्तोमस्य
न्तरितं कुर्यस्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणाने-
वाभ्यन्तरिताभ्युर्वन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागि-
त्वमक्षिब्रह्मभिषेत् यज्ञमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृतस्तोमोऽवश्यं भावी ।

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वाच्चदन्तराये वीर्यस्या-
न्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् । अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमिति । पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमिति । पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य भिणवमिति । ऋतुदेव भिणवस्य इतुतिः सात्वान्तरे ब्रह्मव्या ।
अतस्त्रिणवस्यान्तराय ऋतुनमेवाभ्यन्तरायो भवति । भिणवस्तोमे सप्तविंशतिसं-
ख्याकाः स्तोत्रीया नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विरा-
द्वान्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु भूयमाणं कलसमूहमुपलक्षयति । तथा
सवि त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसंख्येभ्यः विराजोऽन्तरायः । सोऽं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य अयस्त्रिंशमिति । त्रिंश्वपि लोकेषु परपेकमेकादशसंख्याका देवताः ।
तांश्च “ ये देवा दिव्येकादश स्थ ” इति मन्त्रे समाम्नाताः । तथा सवि
त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमारूप (ख्या) साम्यात्तासां देवतानाम-
न्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुवपन्नः । देवतास्तु यत्फलं तदपि मे भूया-
दित्यभिषेकं यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमविराजविषक्षया सर्वे स्तोमाः
प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिंश्चिदविरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव सुपरिष्ठादि-
धास्यपि—“ सर्वस्तोमोऽविराज उत्तरम् ” इति ।

तथाऽन्यमविराजगवं विशेषं विधिरुचेयः प्रशंसति—

(आङ्गिरसद्विराजानिधीविक्रयनम्)

सो वा इति । स्तोमानां मध्ये समसंख्याकरतोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवर्धः
 स एवोत्तमः तस्य च परमत्वादन्ते प्रयोगः । अतिरागे हि तथा प्रमुष्यते ।
 त्रिष्टुप्संख्यैः संभिरिति परमे संभिस्तोत्रे त्रिष्टुतो विधानान् । य एव वेदेति
 पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

इति धीमस्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वेदी-

मवेचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ रुक्मपाठके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रमांसत ते सुवर्गं लोकमायं-
 न्नेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां तार्वकाम-
 यतां सुवर्गं लोकमियावेति तावतं द्विराश्रमप-
 दयतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं
 लोकमैतां य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव
 लोकमेति तावैतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेण (१)
 अभिष्टुवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽभि-
 ष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्ल्यै सर्वस्यार्वरुद्धये
 गायत्रं पूर्वेऽहन्त्सामं भवति तेजो वै गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते
 जैष्टभमुत्तरं ओजो वै धीर्यं त्रिष्टुगोर्ज एव धीर्यं-
 मात्मन्धत्ते रयंतरं पूर्वं (२) अहन्त्सामं भवतीर्यं
 वै रयंतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरंऽसौ वै
 बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः कं जमती
 चानुष्टुप्चति वैस्तान्सं पूर्वेऽहन्त्सामं भवति तेन

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

अमरै नैति षोडशसूत्रे तेनानुष्ठुभोऽथाऽऽह्वर्य-
स्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याङ्गा वीर्यमनुपद्ये-
तेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नाने-
षार्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो हविष्य-
विधने पूर्वमहर्भवति हविष्कविधनमुत्तरं प्रति-
ष्ठित्यै (३) ।

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकविशतिश्च)

इति छणायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽद्विरात्र उक्तः । सचैकाह इति सर्वेऽप्येकाहा एते-
नोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चाक्षरो हि द्विरात्र-
भेदाः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ।

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाप्य स्वर्गं प्राप्तास्त-
दानीं तेषां मध्ये हविष्यहविष्कविद्यंतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति इतीत्या-
(नावमव) ज्ञानम् । तौ पुनः स्वर्गं प्राप्तौ कामयमानौ द्विरात्राख्यं मार्गं वस्ताव-
न्मत्वेन निश्चित्य तृतीयां सापत्न्यं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्नुवन् । अतोऽप्योऽपि
स्वर्गं प्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ।

अथाहविशेषं विधत्ते—

तावैतामिति । तौ हविष्यहविष्कविद्यमानावुषी द्विरात्रगतेन पूर्वणाङ्गा स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वश्राद्धशब्देनैकदिनसाध्वस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्ट-
वात्म्यः कश्चित्पुण्यविशेषः । तस्य च प्रथमादेने षोडशोऽप्यमयमसंस्थारूपो
ऽग्निहोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिष्टवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भ-

(अङ्गिरसद्विराजोहीनविधिकथनम्)

यति, पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽपमविराजविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयेदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

उक्ताद्यंस्पर्शकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्ठास्य इति । अभिष्टव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपितास्त्रिवृदाव्यवहारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्यस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहित्वा अशेषस्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽभिष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः (वा) स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ।

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रमिति । गायत्रीछन्दस्कावामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै (म) कं साम, तदेतद्धेतुराभिमुरूपेण पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वोऽहनि ब्रह्मव्यम् । गाय-
त्र्या अभिना सहोत्पन्नत्वात्तेजस्तत्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसर्वसत्त्वं, तदुभयम-
केन साम्भक्तं स्वस्मिन्समापद्यन्ति । यद्यपि वैष्णुभारुपं किञ्चित्साम नास्ति तथाऽपि विष्णुछन्दस्कावामृच्युत्पन्नत्वात्तैष्ठुमिति युज्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शरीरं बलमिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पुष्टस्तोत्रसामविशेषं चोदकपाठविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरमिति । परतौ तु बृहद्वथंतरमोरौच्छिको विकल्पः । इह तु दिन-
भेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुरिति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः पूर्वस्मिन्गायत्र्यामृच्युत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन्स्तु विष्णुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्पनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुत्तेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैश्वानसारूपं साम तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगती-
वर्षं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहती-
चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैश्वानरसामानाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशाच्चा-
येति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिव्रीतारूपं सामोच्यते । तच्चो-

(आङ्गिरसद्विरात्राह्नीविधिकथनम्)

चरेऽहनि गयेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् तेन वोढ-
शी(शि) साम्नाऽर्थं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशाच्चापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुरिति । शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव
मधुमे अहनी स्मावां तदानामेकपक्षगतत्वादेकस्माह्नो यावद्दीर्घं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य दीर्घं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् ।
शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिक्षार्धमासवर्तिस्वान्निचदीर्घं
भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निति । पञ्चधा विभक्तस्य साधः पञ्चमेभागो निधनम् । हविष्य-
च्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्नहनि दध्विष्मन्ननिधनं, पूर्वदिने हविष्मद्विशब्दः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कच्छब्द इत्यर्थः ।
निधनयोद्धित्वात्पादसदृशत्वेन मतिष्ठित्यै संपद्यते ।

अत्र मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहमायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषमावतोऽधिमैः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

आगवस्यान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रमः ॥

अह्निरूपस्य द्वादशाहस्य विस्तृतयो द्विरात्रद्विरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य
प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोदय-
नीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । ईद-
म्परुपादेयमद्विशं वर्जनीयमिति विशेषनिर्णयमाकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत
इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रस्ये—‘ यत्प्रथमं तद्द्वितीयं तद्वि-
तीयं तत्तृतीयम् ’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य प्रथममहमहर्नुष्ठेयं तद्द्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि शोध्यम् । तदेवप्रायणीयवर्जने लिङ्गम्
यथा जगतीश्वन्तर्धन्तीति आगवस्याह्नोऽन्तराय आम्नायते । तच्च वर्जने लि-
ङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽन्यशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षित-
स्तत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्येवमेतद्व्यर्थम् ॥

तत्रैव प्रमोदशाधिकरणेऽन्वच्छिन्नितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यमाप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्लोकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारम्भविधेः नामौ परिसंख्याऽविदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिरित्येतत् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘वैस्वानरसं पूर्वेऽह-
नसाम भवति, षोडश्युत्तरे’ इति । सोऽयं षोडश्यमाप्तः सन्विधीयते । न च
श्लोकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, मत्पक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । बोद्धको ह्यनुमानिक-
त्वेन विच्छिन्नित इति भाषे ब्रूमः—या भूच्चोदकः । अस्ति ह्यनारम्भाधीतं
मत्पक्षं विध्यन्तरम्—‘उत्तरेऽहनिद्विरात्रस्य गृह्यते’ इति । तेषु (न) सर्वेषु
द्विरात्रेषु प्राप्तः सनङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
षोडशङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यत इत्येष्वविरात्रविच्छित्तिरित्येनादि-
देशादिकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारणमत्र ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे(क्षौ) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यान्या(स्थैवा) नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्यर्थं विधेरेव न भवति । विधित्तिवैस्वानरसप्तमवा-
क्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परिसंख्या दोषवशोपेता नात्र कल्पनीया ।
प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र
प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽङ्कः-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजाप-

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

तिर्वा^१सुभृत्वाऽधरत्स इमार्भपश्यतां वेराहो भुत्वाऽ-
हर्त्ता विश्वकर्मा भुत्वा व्यमार्द्दसाऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्र-
जापतिः स देवानंसृजत वसून् रुद्रानादित्यान्ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन् आयामहा इति सोऽब्रवीत् (१)
यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजनन-
मिच्छध्वमिति तेभ्योऽभिमायतनं प्रार्थच्छदेतेना-
ऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन्ते
सैवत्सर एकां गामंसृजन्त तां वसूभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यः प्रार्थच्छजेता रक्षध्वमिति तां
वसूवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसूभ्यो रु-
द्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत भीणि च (२)
ज्ञातानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवेत्ते
देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽ-
ग्निष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकभजयन्तच्छा-
ददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन्तेऽन्तारिक्षमजय-
न्तच्छाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत्तेऽग्निं
लोकभजयन्तच्छाददुस्तदन्तारिक्षम् (३) व्यवे-
र्यत तस्माद्रुद्रा धातुका अनायतना हि तस्मादाहुः
शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्य-
तेति वैष्टमं मध्यमस्याह आर्ज्यं भवति संधाना-
नि सूक्तानि शंसति षोडशिनं शंसत्यहो
धत्वा अशिथिलभावाय तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम
एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽर्थातिरात्र एषा

लोकानां विधृत्यै त्रीणि त्रीणि शतान्यनुचीनह-
 मव्यवच्छिन्नानि ददाति (४) एषां लोकानामनु
 संतत्यै दशतं न विच्छिन्त्याद्विराजं नेद्विच्छिन-
 दानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च वि-
 ष्णुश्च व्यावच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा
 इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत
 उभा जिग्यशुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५)
 एव शीः सत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अम्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽ-
 नासस्याऽऽपयिताऽथाऽऽहुरुन्ने देयेत्यतिरिक्ता वा
 एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्बिजामथाऽऽहुः
 सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा
 वशी चरेदित्यथाऽऽहुरुब्रह्मणे चाशीधे च देयेति
 (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमशीधं ऐन्द्रो वै
 ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयेव तावकल्पेतामित्यथाऽऽ-
 हुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहुर्या द्वि-
 रूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै
 तद्वा एतत्सहस्रास्यायनः सहस्रं स्तोत्रीयाः
 सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिजित्यै (७) ॥

(अत्रवीच्य तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति

सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे द्विरात्रोऽभिहितः । अथ निरार्त्रं विधातुं काचिदारब्धापिकोऽप्यते । तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति—

आपो वा इति । इदमिति दानीं दृश्यमानं गिरिवदीसमुद्रादिकं जगत्पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केषला आप एव ननु भूतान्तरं तत्कार्यं वा किंचिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्तस्य शरीरस्थावस्थानुं स्थानमावाद्यायुरूपां भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वमाचरत् । अरित्वा च सलिले निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राद्येण तां भूमिं जलस्योपर्याहरत् । आहत्य च वराहकृत्पुंसुज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रार्थं श्वमपनीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथिव्यभवत् । प्रथमादेवं पृथिवीनाम संपन्नाम् ॥

अथ वेषसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—

तस्यामिति । तस्यां भूमौ स प्रजापतिः स्वनैव शरीरेणावस्थाप्य सितुशुरश्राम्यत्तपः कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्यान्नान्वस्यादिदेवगणानसृजत् । ते च वत्सादयः प्रजापतिं मतिं प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्वत्सपतिं कृते सति पश्चाच्छ्वमुत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आभारभूतमार्गं दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्त्वा । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त । तां च गां स प्रजापतिर्वत्सुभ्यो रक्षणार्थं दत्तवान् । सा च रक्षिता सती वत्सार्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशत् चोत्पाद्यामास । ततः प्रजापतिस्त्वपिेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुदार्थमपि सा तथैवोत्पाद्यामास । एवमादित्यार्थमप्युत्पाद्यामास । तमिदं (दिवं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्ये विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां संपन्नाम् । येयं सहस्रतमी गौः सैव सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन निरावयागेन (ण) याजनं दर्शयति—

ते देवा इति । वसुरुदादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं

(गर्गात्रिरात्रामिधानम्)

प्रजापतिं धार्थयामासुः । त च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमाद-
 मिष्टोमेकध्यातिरात्रैर्यामितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽमिष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र
 षडध्याः । एकोनविंशस्तोत्रोऽतिरात्रः । ते च तैल्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं
 स्वकीयं तत्तद्वोधनं च दक्षिणार्धमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्त्यस्तु मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षमिति । यदन्तरिक्षं रुद्रैर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यं विशीर्णमभूत् ।
 गृहस्थं लोकसंस्थानं मग्नमभूदित्यर्थः । तस्माद्गुह्याणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं
 विशीर्णमभूत्तस्मादायतनाभावादुद्गाः कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽ-
 भवन् । यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तत्साधनमात्रं त्रिरात्रयागस्य
 मध्यममहः केनापि वैकल्येन शिथिलमित्येवमाभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याह्नो
 षाढर्थेन शीथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राण्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
 ष्यत्पञ्च त्रैष्टुप् होतुराव्यशस्तं शंसनीयम् । तथा संयानारूपानि दशतय्यां
 प्रच्छिन्नानि सूक्तानि शंसेत् । तथा षोडशारूपमपि शस्तं शंसेत् ॥

इत्थमारूपाधिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्विशे-
 षान्विधत्ते—

तस्मादिति । यस्मादस्वादिभिरहस्तयेण लोकत्रयजयाथाहस्तयसंघातरूप-
 मनुष्ठितं तस्मात्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्राणि शतानि त्रयस्त्रिंशतं च पथ-
 मेऽहनि ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्रयतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

जीणिजीणीति । अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्तय इत्यनूचीनं, तादृशं च तदहश्चा-
 नूचीनाहं प्रतिदिनमित्यर्थः । प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा जीणि
 जीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्ये-
 कैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
 लोकानां भूरादीनां संतत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षिणानयने न्यूनां दशधा नयेत्’ इति, तदेतद्वि-
 धत्ते—

दशतं नेति । दशानां वर्गो दशतस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेदं-

(गर्गविराजामिधानम्)

क्षिणस्यां दिग्भवस्थिता गाः प्राग्वांसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दाक्षिणार्थं
नयति तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसं-
ख्याया विराड्स्वरूपात् विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु
विंशत उपरि न्ययमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवात्र
[दशधेति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते । तद्वानं तु
बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ येति । बलतिः कल्पनं, तेष्वेव वस्तुतया तस्यां सहस्रतम्यां गवि
निमित्तभूतायां मयैवेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः ।
तदानीमिन्द्रो मनस्येवमश्चित्तवत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं
सर्वं मां वर्जयित्वा स्वाधीनं कारिष्यति, तस्मान्मये (एवे) बाधिकेन भागेन मवि-
तव्यमिति । ततस्तावुभौ तस्यां मय्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे
व्यवस्थितः । विष्णुस्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्व्यवेदे-
ऽप्युगमनूयते । सा च भागव्यपतिपादिका । तस्याश्च पत्नीकम् ' उमा जिग्म-
धुः ' इत्येतत् । इयं चोपरिवनेऽनुवाके समाज्जास्यते ॥

अथेतस्या काचः संसननियमं विधत्ते—

तां धेति । विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ येति । प्रतिदिनं नयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सर्वे
सहस्रतम्यतिरिच्यते । यत्तु प्रथमं पागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यै-
वातिरिच्यते । होता स्नातस्य सर्वस्य फलस्य प्राप्तिता । तस्माद्योने सहस्र-
तमी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरिति । एवा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उज्जेताऽप्यु-
रिविजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनपक्षे श्रूयते—' उज्जेत-
र्युपहवमिच्छन्ते ' इति । तस्मादियमूज्जेवे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्य इति । अत्रोपपत्तिर्वहिरैव वृष्टव्या । ' यावन्तो वै
सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ' इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति--

अथेति । अत्रान्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं चैका भागवैषम्यं न न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुदरां कृत्वा स्ववशात्वेन यथा शरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्मह्येति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागवत्सत्तिस्तद्वत्तदीययो-
र्मह्येतिभिर्भयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । इयं वै सहस्रतमी न कस्मिंश्चिदेया । किं त्वेतर्थातिनि-
विरुप्तिं या काचित्कृत्यमयी बहुश्रीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । या गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये
शुक्लकेशोपेतत्वादुभयत एनी, सहस्रसंख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिदेया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म पश्यन्ति--

तद्वा एतदिति । त्रिरात्राख्यं यत्कर्षोक्तं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्ति-
हेतुः । यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोनीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षि-
णाश्चोक्तरीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,
[तस्मान्] तादृशस्य स्वर्गस्याभिजपायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सोमो वै सहस्रमयिन्दुत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दुत्तौ यमो
न्यागच्छतावज्रवीदस्तु मेऽन्नापीत्यस्तु ही३ इत्य-
ब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा
अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावज्रवीदियं
ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावज्रूताः सर्वे वा एतदे-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

तस्यां वीर्यम् (१) परि पश्यामोऽशमा हर-
महा इति तस्यामशमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशय-
न्तसोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी
रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्री-
णीयाथ एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या
सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च
(२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते
तामप्सु प्रावेशयन्तिन्त्रांयोदेहीति सा रोहिणी
लक्ष्मणा पष्ठौही वात्रेमी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां
पष्ठौही वात्रेमी दद्याथ एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां
पष्ठौही वात्रेमी ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि
च शतानि सा दृशा (३) भवति तामप्सु प्रावे-
शयन्त्यमायोदेहीति सा जरती मुखी तज्जघन्या
रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत
य एवं विद्वान्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं
कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि
साऽमुष्मिऽह्लोके भवति वागेच सहस्रतमी त-
स्मात् (४) वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य
सा दृशा भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि
वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीत्यं वर इति
ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत्सहस्र-

मप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात्तादाहुरन्यतएनी
 स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) क-
 ल्याणी रूपसंमुद्धा सा स्यात्सा हि वरः समुद्धयै
 तामुत्तरिणाऽऽर्धमिधं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
 द्रोणकलशमयं ध्यापयेदा जिघ्र कलशं मह्यवधा-
 रा पथस्वत्या त्वा विशन्तिवन्दकः सतुद्राभिव सि-
 न्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः
 सह पुनर्माऽऽविशताद्राधिरिति प्रजयेवैनं पशुभी
 रध्या सम् (६) अर्धयति प्रजावांन्पशुमान्प्रयि-
 मान्भवति य एवं वेद तथा सहाऽऽर्धमिधं परेत्यं
 परस्तात्प्रतीच्या तिष्ठन्त्यां जुह्यादुभा जिग्यथुर्न
 परा जयथे न परा जिग्ये कतरश्चनेनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पर्धथा त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा-
 भिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रमिमे-
 वेनां करोति सहस्रास्त्येवैनां मात्रांस् (७) क-
 रोति रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनां समर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेदिडे रन्तेऽदिते सर-
 स्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रत्येतानि ते आग्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेभ्यं ब्रूतादिति देवेभ्य एवै-
 नमा वेदयत्यन्धेनं देवा ब्रूयन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यस्य त्रिभिर्धं दत्ता सहस्रतपी तस्मादेव वरः सं
 मात्रामेकास्त्रवारिः शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(सहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके विराजोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतर्षीं प्रपञ्चयितु-
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वा इति । पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमलभत । तमनुगन्पेन्द्रोऽपि
तदेव गोसहस्रमलभत । तौ सोमेन्द्रौ पति यमोऽपि भागं निकामयमान आग-
च्छत् । आगत्य चाव गोसहस्रे यमापि कश्चिद्भगोऽस्त्वित्यनवीत् । तावपि
तथाऽस्त्वित्यङ्गी कुरुतः । आदरार्थः प्लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मि-
न्सहस्र एकस्यामुत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्थ गोसहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति मनसा निश्चित्येयमेव यमास्तु यवयोरितरसहस्रमिष्यजवीत् ।
ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि ययं मिळितैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं
परीक्ष्य तस्यायंशमेकैकं स्वी कुर्य इति विचार्य तथैव कृतवन्दः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्स्वितीति । ते यमोऽपि मिळित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुव-
न्तोऽप्सु प्रावेशयन् । सोमस्य यथावद्भवं योग्यं तत्तावद्भवं गृहीत्वा जलादुद्ग-
च्छेत्यर्थः । ततः सा गौरप्सु पविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तस्यायिदं रूपं
कृत्योद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला
पिङ्गलाक्षयेकहाथ्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्येपेतं रूपं च कृत्वा
गवामन्यासां यथाल्लिशत्संरूपया शतनयसंरूपया च सह जलादुद्गच्छत् ।
यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं ध्रुववती तस्माद्रोहिण्यैकहाथ्या पिङ्गलाक्षया
सोमं क्रीणीयात् । तथा क्रीतः सोमश्चमल्लिशदधिकेन शतवयेण क्रीतो भवति ।
ततः तुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामिति । पूर्ववद्भारूपेण । लक्षणा शुक्लपुच्छाद्यवयवसौष्टवयोगमल्लक्ष-
णोपेता । पक्षीही चतुर्वर्णा । वार्ध्वी दर्शनमात्रेण मानसकलेषापहन्वी ।
यस्मादिन्द्रस्पेदशी भियोदैचस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्तीति । जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव अ-

घन्था तज्जघन्था, इयमेवात्यन्तकुरुपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृतं पुरुषमनु-
यां गीं हत्वा तदवयवान्प्रेतपुरुषावयवेष्ववास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च
जरादिगुणयुक्ता कार्या । *१(अ)स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदधिकगो-
शतवर्षं संपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र कथयदानानुस्तरणीविषयः प्राप्तङ्गिकाः ॥

एवमारुपाधिकया सहस्रतमीं प्रशस्यथ प्रकारान्तरेण प्रशंसते-

वागेवेति । येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपवर्षं स्वीकृत्य जलादुद्गता सा
वाग्देवतैव । यस्मादस्या वाग्देवतैव(ता)त्प(पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यामे
वाग्देवतात्वसंपादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देवः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी
दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसहस्रस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न
प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रमतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचि-
त्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत्-योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दि-
श्याथान्यां मत्पेवं ब्रूयात्-इयं वरम्पतिरिका ममेति । एवं निर्दिशे सति वर-
मतिग्रहेऽपि सहस्रमतिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते-

उभयतएनीति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते-

तदाहुरिति । तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः-अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे
शुक्लरेखा पयसा । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः-एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य
परभागे गोसहस्रं विष्टयतो न तत्र शुक्लरेखाऽपेक्षयेति ॥

अथ सहस्रतमीमतिनिवित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते-

यैवेति । या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्धै(ज्ञा)समी-
क्षीनशृङ्गपुच्छाद्युपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तदानीमेव समु-
द्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोरेखापणं विधत्ते-

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं तत्र पदच्छेदविषय संशयः । अतः
भूत्यनुकूलतया 'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् 'अस्यापि शेषपूणिनार्थो ज्ञेयः ।

(सहस्रतम्यमेषामम्)

तामुत्तरेणेति । अग्नीधः शरणमाग्नीधं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां पद-
क्षिणत्वेनाऽऽमिथाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोमपवधरापयेत् ॥

तस्मिन्नाध्यापणे मन्त्र-रूपादयति-

आ जिघ्र कलशमिति । महीति गोर्नाम ल(व)क्षते । हे महि त्वं
द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कोदशी त्वम्, उरुधारा दीर्घिक्षोरधारोपेता । पय-
स्वती बहुलक्षोरुपेता । तादृशीं त्वापिन्दवः सोमविन्दव आविशन्तु । यथा
समुद्रं सिन्धवः प्रविशन्ति तद्वत् । सा त्वं मायस्मिन्गोतहस्र आभज सर्वतः
मायम् । तथा राधेधनं मजया पशुभिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आध्यापणस्य कलं दर्शयति-

प्रजयैवेनमिति । वेदनं प्रशंसति-

प्रजावानिति । अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धोषं विधत्ते-

तथेति । आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीधरसमीपे
प्रत्यागत्य तस्याऽऽग्नीधरस्य पूर्वभागे मत्स्यह्रमुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति-

उभा जिघ्रथुरिति । हे इन्द्रादिष्णू युवामृषोभौ जिघ्रथुः सर्वत्र जित-
वन्तौ, न पराजयेथे कापि पराजयं न माप्नुथः । एनेरिनयोऽभयोर्मध्ये कतर-
थनैकोऽपि न पराजिगमे पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्राभौ यद-
एस्पृधेथां यदा परस्परं स्पर्धितवन्तौ तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरथेथाभिन्द्रस्य
द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येवं माप्नुवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति-

त्रेधाविभक्तमिति । त्रिरात्रारुमे यामि गोतहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्त-
व्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेष गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करोति, न केवलं
सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रमेषैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते-

रूपाणीति । रोहिणी पिङ्गलैकहवनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि
जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्याद्यो मन्त्रास्तत्रोज्ञेयाः । एतस्मिन्होमे कृते सत्य-
रोक्षिते रूपैरेवैनां गां समुद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते-

(सहस्रतमीदानविधिः)

तस्या उपोस्थायेति । तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्य-
माणा मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमे मन्त्रं दर्शयति-

इंहे रन्तेऽदित इति । केनापि न हन्यत इत्यग्निवा गौः । हेऽदितये, इडा-
दीनि तव नामानि । अतस्तैर्नामभिरह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये
मां यजमानं सुकृतं पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति-

देवेभ्य इति । एतन्मन्त्रपाठेनेयं गौर्देवेभ्य एवैनं यजमानमवेत्यति । ते च
देवा एनं यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

सहस्रतन्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनं
सुवर्गं लोकं गमयति सा मां सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सा मां ज्योति-
ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
गमयति सा मां सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह स-
र्वानेवैनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्मांऽऽ विशताव्रयि-
रिति प्रजयैवैनं पशुभि र्व्यां प्रति स्थापयति
प्रजावान्पशुमान्प्रयिमाम्भवति य एवं वेद तामभीधे
वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा द्या-
त्सहस्रामस्य सा दत्ता भवति सहस्रामस्य प्रति-
गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति

(सहस्रतमीवानविधिः)

तां प्रति गृह्णामिदेकांऽसि न सहस्रमेकां त्वा
भुतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भुताऽऽ
विंश मा सहस्रमित्येकामिधैनां भुतां प्रति गृह्णाति
न सहस्रं य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदा सुशेषा
स्योना माऽऽ विंश सुषदा माऽऽ विंश सुशेषा
माऽऽ विंश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सु-
शेषा भुताऽऽ विंशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवाङ्मनो
बदन्ति सहस्रं सहस्रात्तम्यन्वेतीह सहस्रतमी
सहस्राभिमिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्य-
न्वियात्तसहस्रमप्रज्ञाभं सुवर्गं लोकं न प्र जानी-
यात्प्रतीचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु पर्यावर्तते सा
प्रजानती सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति
क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवा-
ग्मच्छति (४) ॥

(लोकाग्ममपति साऽविद्वान्सुशेषा माऽऽ विंश
यजमानं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमीं प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम् । अथ सप्तमे
तद्वर्गं विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ' तां यजानोऽभिमन्त्रयते सां मा सुवर्गं लोकं
ममपेति ' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्राश्चतुरो ह्येताव्य व्याधि-
रूपासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

(सहस्रतमीदानविधिः)

सहस्रतम्येति । यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा स्नानं प्रापयति । तस्मात् सा मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां अयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मेति । अथोतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । मज्जया पशुमिष्य सह रयिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावान्निति । तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध इति । अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रमस्येति । यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति, तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गोरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेषां भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकामेवैनमिति । अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्थोनाऽमीति । हे सहस्रतमि त्वं स्थोना सुखमदा सुखदा दोहनादिकाले सुखेन पातुं शक्या सुखेन कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येनं न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यातिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्तदानीं पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादिर्गं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी पार्थम्यज्ञा तवी स्वर्गं प्राप्नोति ॥

(आत्रेयचतुरात्राभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे
विसृजति ’ इति, यदेतद्विधत्ते—

यजमानमिति । कृत्विग्भ्यो निष्क्रीयां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभि-
मुख्येनोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे एतत् एव काले सहस्रमुत्सृजते । इदं
च सहस्रतमी दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीमते । स्वर्गपात्रिकाले मथमा
सती यजमानेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे मध्यमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे मध्यमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अत्रिरव्वावौर्वाथ प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः क्षिथिलो यातयामा स एतं
चतुरात्रमपश्यत्तमाऽहंसेनायजत ततो वै तस्य
चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सुद्राता स्वध्वर्युः
सुसंभयो य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत
आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सुद्राता
स्वध्वर्युः सुसंभयो ये चतुर्थिःशाः पर्वमाना
ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उद्यन्तः रतोमाः श्रीः
साऽत्रिश्च अद्वादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
नोपानमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यश्च एताश्च-
श्चतुरश्वतृष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहंसेरयजत तेज
एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृ-
तीयेनाक्षार्थं चतुर्थेन य यं विद्वाश्चतुरश्वतृष्टो-
मान्सोमानाहरति तैर्यजत तेज एव प्रथमेनाव
रुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनाक्षार्थं

चतुर्थेन यामेवात्रिंशद्भिर्माध्वनोत्तमेव यजमान
ऋध्नोति (२) ॥

(तत्तेज एवाष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सहस्रवर्षादानमुक्तम् । तावता पञ्चमपारम्यं त्रिध्वनुवाकेषु गर्गविराजः
समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्रावुच्येते ॥

तत्रात्रेयचतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिंशद्वादिति । ऊर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽग्निं याचित-
वान् । तस्मै सोऽग्निः स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्म-
नस्येवमन्यत—अहं निर्वर्धिः प्रजोत्पादनसामर्थ्यराहितः, शिथिलः कार्येष्व-
क्षमः, यातयामा गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य
सत्सामग्रीमाहृत्य तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च
होत्र औद्गात्र आध्वर्यवे यज्ञपयोगोपदे ३ च कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरा-
त्रेणैष्ट्वा साहस्रान्पुत्रांस्तप्नन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्वर्दिनपवमानार्धपवमानेषु त्रिध्वपि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंशः इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋक् आवृत्ताः
स स्तोमश्चतुर्विंशः । तादृशेन स्तोत्रेण युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा
सर्वे पवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्यया गायत्री-
जपादिना ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोमैर्बुद्धिं विधत्ते—

य उद्यन्त इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यन्तस्तोमाः । ता-
दृशा ये सन्ति सैव श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्य-
ते—सन्धि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तशैकाविंशविणवत्रयस्त्रिंशत्स्तोमाः । यत्र

१ च. "संख्यया गायत्रीछन्दसा च ३" । २ स्त. "यत्रा ज" । ३ क. च. छ. "मवि-
शेषं वि" ।

(आभ्युदयान्तराभिधानम्)

मथमेऽङ्गि पातःसवनं त्रिवृत्स्तोममुक्तम् । माभ्युदयं सवनं पञ्चदशस्तोममुक्तम् ।
तृतीयसवनं सप्तदशस्तोममुक्तम् । अथ द्वितीयेऽङ्गि त्रिवृतं परित्यज्यैकाविंशं
स्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकाविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽङ्गानि
सप्तदशैकाविंशत्रिणवैः । चतुर्थे स्वष्टानि एकविंशत्रिणवन्मन्त्रिणैः । तदिदमुद्य-
त्स्तोमस्वम् ॥

तमिभं चतुरात्रेनिकारं प्रशंसति—

अग्निः अद्भुदेवामिति । अद्भुदेवो यस्यासौ अद्भुदेवः । यथा देवताया-
मादरस्तथा अद्भुतामित्यर्थः । तादृशोऽभिर्यजमानः सर्वदा यागात्करोति ।
यथाविधं यजमानं तेज आदीनि न माप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं
चक्षुराविष्णोमर्थम् । मत्सर्व्वं भुताभ्ययनसंपातिः । अन्नाद्यं स्वादन्नसंपातिः ।
एकैकस्मिन्नङ्गानि पवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिवृदाद-
यं सप्तदशस्तोमाः । एवं चतुर्विंशति दिनेषु चतुष्टोमाभ्युदयः सोमयागास्तदनुष्ठाने-
नाभिस्तेजोऽदिकमस्रत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः ऋग्विहितः । इदानीं कर्त्तव्यमयं चतुरङ्गि-
येषामभ्युदये—

य एवामिति । तेज एव मथमेनेरवादेकस्त्येष संमहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्व-
चनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे मथमपवाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमोऽङ्गके प्रथमप्रपाठके मथमोऽनुवाकः) ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एता-
न्पोषाः अपुण्यस्त्वमात्पलितो जामदग्नियौ न सं-
जानाते एतानेष पोषाण्पुण्यति य एवं विद्वा-
श्चतुरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति

(जमदग्निचतुराशिमेषानिम्)

पशवो व पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धऽञ्जं व पुरो-
डाशाऽञ्जमेवाव रुन्धऽञ्जादः पशमान्भवति य एव
मिदाश्चतुराशेण मज्जते ॥ १ ॥

(जमदग्निरष्टाचंवारिश्चत्) ।

इति रुष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरियसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमस्कान्धे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

अष्टमेऽनुवाके चतुराशेऽष्टमेषो निरुक्षितः । अत्र त्रैवे आमदस्यस्तुराशो
निरुक्ष्यते ॥ १ ॥
तमिमं विधातुं मस्तौवि—

जमदग्निमिदिति ॥ इति तैत्तिरियसंहितायां पशुविधौ नवमोऽनुवाकः ।

यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जमदग्निषो तदंशोऽप्यनौ द्वौ
वितुपुत्रौ पुष्टिमस्तरिणे वृथैव पलितौ इतिदौ न जानाते नोपिद्येते । यदा वृथैव
पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना मव-
र्तितत्वात्तदंशो कोऽपि दरिद्रो नोति । यदि कश्चित्प्रमादात्संयतोऽपि नैरन्ते-
र्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमस्तरिणे वृथैव पलितौ न तत् एवेति ॥ १ ॥

अथ विधत्ते—

एतानेवेति । अत्रोपसत्सु कंचिद्विरेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य इति ॥ पुरोडाशः आसुप्रसास्वरावि पुरोडाशिन्यः । दादश-
सुप्रसत्सु दादश पुरोडाशविरेषासु नवमोऽनुवाकः । अत्रैकैक एककपाल
आग्निनो द्विकपालो वैष्णवसिकपालः सौम्यवृक्षपालः सावित्रः एककपालो
पात्रः षड्कपालो मातृः सप्तकपालो वाह्यपात्रोऽष्टकपालो मैत्रो नवकपालो
वारुणो दशकपाल एवम् एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा
भवन्ति इति । पुरोडाशानां पशुत्वादनहत्वादनरुत्वाच्च तदुभयमाप्तिः ॥
एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—अजाद इति ।

१ (संस्कृतभाषानाम्)

इति श्रीमत्पद्मसंज्ञितरचिते श्रीमद्भक्तिकेतेराध्यात्मस्ये कल्याणसुखेऽर्पिते-

१५५५ तिथि संदिग्धतापूर्वकः सप्तमः पत्रः सप्तमः पत्रः

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

1992年12月15日

सर्वसंग वा इदमकं आसीत्कामात्

नमः जगति स भक्तैः पूज्यमाणाय नमः ॥ १ ॥

जत ततो वै स प्रतनमज्जत ॥ एकं विद्यामिच्छते

अथ यजत प्रव जायते त कृतवः सद्य न व्या

तन्तु एतं वैश्वरात्रमपश्यन्तमाऽहंरन्तेनायज

ततो धीमे ध्यायेन्ता ते न ते ह्येह विवृण्वथे

अथ यजते वि शोभनां अतुष्येणऽऽ वर्तते स

वैश्वेनिः शैवेयौऽकामयत पशुमान्स्यामिति

एत पञ्चरात्रभाऽहरचनायुजत ततो वै स सह

पशुन्प्राऽऽप्नोय एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते

सहस्रं पञ्चमोतिः । त्वरः । आवाहयितुमास

वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं यश्चरात्रमा (

अहरत्तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवादितोऽयं

एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रवादितैव वाचां यः

अथ योऽनं वाचस्पतिरिदं हस्तमश्वतरात्रोऽ

रिक्तः पञ्चागोष्ठ्यं श्री एष संप्रति एवो यत्पक्षरा

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते सप्रत्येव यजते

यजते पृथरात्रा भवति पञ्च वा ऋतवः सवत्स

(५) ऋतुष्वेव सर्वस्मिन् प्राति तिष्ठत्यथा पुं

क्षरा पक्षिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
 त्रिषुदंभिहोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्त्रिषमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्या-
 वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन आयते पञ्चविंशोऽग्नि-
 होमो भवति प्रजापतिराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्या-
 वरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपुष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्या-
 भिजित्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त एवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा
 संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके आपदग्न्पचतुरात्र उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते ॥
 तमिदं विधत्ते—

संवत्सरो वा इति । इदं वसन्ताद्युतुभेदोपेतं कालस्वरूपभूतत्वचेः पूर्वं
 संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋतुन्सिन्धुस्तत्तावनत्वेन पञ्चरा-
 त्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—

त ऋतव इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्युतुदेवास्त्वचदतुलिङ्गविशेषै-
 र्व्यावृत्तिमलममानास्तरत्तावनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदतुलिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः ।
 एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च विपोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

सार्वसेनिरिति । सर्वसेनात्मस्य पुरुषस्यापरं सार्वसेनिः । शुभ्यालुपायाः
 स्त्रिया अ.त्वं शौचेयः ॥ अथ समायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव
 पञ्चरात्रं विधत्ते—

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बभर इति । बभरो मानसः, बबाहणस्यापरं प्राबाहणिः । बभरवदभ्योऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण वक्ता भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सम्प्राप्तं वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशंसति—

अनाप्त इति । एकेनाह्ना, न्यूनत्वाच्चतुरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः परातः । पञ्चमिरेकाहोमिस्तरफलनिवृत्तेरेकेनाह्ना षड्भात्रोऽतिरिक्तः । एव पञ्चरात्रः संप्रति समीचीनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठापी योग्येनेव बहोनेष्टवाम्य-
वति ॥ अथाहर्गतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चरात्र इति । हेपन्तशिशिरयोः सप्तासाहसूतां पञ्चात्मम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिषुदमिष्टोम इति । प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशौकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरभिष्टोमगतानि द्वादश स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अथ त्रैकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रमिष्टातिः । तादृशोऽभिष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृदभ्योरुभयोरुर्मुत्तेन सहो-
त्पन्नत्वाच्चिबृता तेजःप्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थ्यो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्यैव चोरो बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेष्ट्रियमाप्तिः । सप्त-
दशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्थ्यस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यपदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नमाप्तिः । अथ च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादक-
त्वमपि भवति । यद्यप्यत्रोभयभौकथ्यो न भूतस्तथाऽप्यह्नीनानामेतेषां द्वादशाह-
विभूतिरद्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरमाविनः पृथक्पृथक् पञ्चरात्रप्रकृति-
त्वात्पृथक्पृथक् द्वे च द्वितीयतृतीयपौरुषमयोरुक्तपक्षाद्विभूतिरुपयोरमयोरप्यह्नो-
रुक्तपक्षं लभ्यते । एतदेवामिष्टेय बौधायनेनोक्तम्—तस्याहानि त्रिषुदमिष्टोमैः
पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पञ्चविंशोऽभिष्टोमो महामववाग्निश्चरित्तर्व-
पृष्ठोऽतिरात्रः इति । त्रिदशप्राप्तानामपि प्रवाणामेतेषामह्नां दिस्पृष्टार्थं पुन-
र्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽभिष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिषुदा-
दिस्तोमपरत्वात्प्रायणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽप्नोतस्त्वथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण
स स्तोम उन्नेयः । अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकरवात्तेन तत्प्राप्तिः । स
चाभिष्टोमो महामवधर्मवान् गवामयने महामवाख्यमेकमहः । तस्मिन्नाहनि यानि
स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महामवत्स्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।

(अध्वमेवमन्त्रकथनम्)

कानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्-
पृष्ठानि रथं तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विभजित
एकाहत्वाज्योविष्टोमविकृतिस्त्वमेव ननु षडहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्ति-
लाचानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाज्जायते—‘विभजितसर्वपृष्ठः’ इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथं-
वरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि
पृष्ठसामानि यस्मिन्विभजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । एव माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुण-
साम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्वाणि, किंवा यथा-
वचनं देशव्यवस्थोति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन (ण) पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे माप्ते
वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाज्जायते—‘पवमाने रथं तरं
करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं
मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि न्यायाद्वर्जितम् । तस्मा-
द्देशविशेषो व्यवस्थितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चमोऽध्याय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तपाठके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सावितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा देव इमार्भगृष्णनरशनामृतस्य
पूर्वं आयुनि विदथेऽपु कव्या । तया देवाः सुतमा
बभूवुर्ऋतस्य सामन्तरमारपन्ती । अमिथा अस्ति
भुवन्नमसि यन्ताऽस्ति पर्वाऽस्ति तौऽभि वैश्वानरः
सप्रथसं गच्छ स्वाहाऽऋतः इथिऽया यन्ता रः इय-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

न्ताऽसि यर्मनो धर्ताऽभि धरुणः कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्यैकादशमा-
रम्भ प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘ देवस्य रवा
श्वितुः पसव इति रशनामादत्ते पसूत्ये’ । अभिनोर्बाहुभ्यापिरयाह । अभिनो
हि देवानामश्वस्य अस्ताम् । पूषो हस्ताभ्यामिरयाह यत्ये । व्युर्ध्वं वा एतच्च-
क्षस्य । यद्यमजुष्केण कियते ’ इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य रवेति । हे रशने श्वितुर्देवस्य भरणे सत्यश्विसंश्रित्विभ्यां बाहुभु-
लाभ्यां पूषसंश्रित्विभ्यां हस्ताभ्याभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘ हयामशुष्मन् रशनाभूतस्मेत्यधिवदति यजुष्कृत्यै ’ इति ॥

पाठस्तु—

हयामशुष्मन्निति । विदधेयु यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वं
कृत्वा कवयो विद्वांसः कस्मिन् कृतस्य यज्ञस्य संवन्धिनीमिषा रशनामशुष्म-
न्स्वीकृतवन्तः । तदा रशनया देवाः सर्वे सुतगावभूवुरश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्
श्वमेधे प्रधानभूतं विराजस्व्यं सोमयागममितः प्राप्ताः । कीदृशी रशना,
कृतस्य यज्ञस्य सामन्सावनि समाप्नौ निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्ति-
मारपन्ती कथयन्ती । हे कस्मिन् यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं
रशना लक्षयते, स्वकीयदीर्घत्वेनाश्वबन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः-- अभिधा अतीत्यथमभिधाति इति ॥

पाठस्तु--

अभिधा इति । अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधाः हेऽथ त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि । तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव माजापत्यत्वात्पजापविगुणाः सर्वेऽपि त्वत्प्रवस्थिताः । प्रजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्यामि-
त्वाच्च यन्ता । पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृश-
स्त्वं वैश्वानरं सर्वरूपहितकारिणं समथतं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं
गच्छ । आहवनीये सधाङ्गानि दूयन्ते । तत्र गत्वा च स्वाहाकृत्यः स्वाहाकारे-
णात्मामिर्देवैर्म्यो दत्तो भव । ततो हुतः सञ्चूषो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राहुभव
नियामको राजा भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च अद्भनस्रवादीनां यन्ता
यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युको यन्ता, नियन्तुं सप्तर्षो यमनस्वाहशो भव । ततोऽ-
प्युपरिषने द्युलोके धर्ता धरुजोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमु-
द्युक्तः, धरुणः पोषयितुं समर्थः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्थ)नि-
पत्तये बध्नामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेमः प्राप्त्रस्य धनस्य रक्ष-
णम् । रपिः प्रापण्यं धनम् । पोषस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयत्नयः
प्राप्तव्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संपादनीयं
द्रव्यमसत् । एतत्सर्वं भाविजन्यविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षितं आप ओषधयः
सर्वप्राणिनश्च । तस्य सर्वस्य सिद्धयर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं पाग-
द्वारेणोषयते ॥

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे मथममपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथममपाठके द्वादशीऽनुवाकः)

विभूमांत्रा प्रभूः पित्राऽऽवोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
मरोऽस्यवोऽसि सतिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्नान्वि-
ष्टमये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निश्वा स्वाहा प्रजापतये

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्य इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा
मव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो
देवा आक्षापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं
गोपायत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ विभूर्माता प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा ’
इति ॥ पाठस्तु—

विभूर्मात्रेति । हेऽथ त्वं माता त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्याधि-
मानसि । पिता द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘ इयं वै माता ।
असौ पिता ’ इति हि ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वादद्युलोकस्य भोग्यमेभुत्वाच्च
तदुभयमस्मिन्नपचर्यते । तथा एवमभोऽसि मुखयाभजातिमानसि, न तु तव गर्द-
भत्ताकर्षम् । हिमातोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो ह्यश्वश्च । अतो ह्यभोऽसि समी-
चीनक्रमणवानसि । खुरसौकर्षेण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्यो-
ऽसि सततगमनशीलोऽसि । नरोऽस्युपर्यारूढानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीची-
नगतिमानसि । सधिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संचक्षोऽसि । वाजी वेगवा-
नसि । वृषा पुंस्त्वसामर्थ्यवानसि । नृपणा नृभिर्ममनीयोऽसि । ययुर्नामासि
स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अत एव ब्राह्मणं ‘ ययुर्नामासीत्प्राह ।
एतदा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ’ इति । इन्द्रश्च त्वमादित्यानां प्रतिमासवर्तिनां
द्वादशसंख्यानां पत्वं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—‘ अश्वमे स्वाहा स्वाहेन्द्राभिभ्यामिति पूर्वहोमान्द्रुत्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । अथ प्रथममन्त्रः स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो मन्त्राः
स्वाहादयः ॥

कल्पः—‘ रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति सायमथस्य चतुर्षु पत्सु
वत्सो वृत्तिर्जुहोति ’ इति ॥ पाठस्तु—

इह धृतिरिति । इहास्मिन्दक्षिणपूर्वपादे धृतिर्धरणं स्थैर्यं भवन् । तदर्थ-
मिदं स्वाहुतमस्तु । इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहा-
स्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः स्थैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रमतिरत्यन्तं
स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे स्वेति । कल्पः—‘ भूरसि भुवे त्वा भव्याष त्वा भविष्यते
स्वेत्यश्मत्सृज्य ’ इति ।

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽथ त्वं भूरस्यतीतानामनागतानां
वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽनीतमाचष्टे, भव्यशब्दो वर्तमानं, भविष्य-
शब्द आगामि, तस्य त्रिविधस्य भेषसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृजामि । यथा
विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनवार्थं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—‘ देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ’ इति ॥ पाठस्तु—

देवा आशापाला इति । आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवमु-
क्तिधारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसंख्याक राजपुत्रा मेधाय यज्ञाय प्रोक्षि-
तमेतमर्थं देवेभ्यो देवार्थं गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्रवाय
स्वाहोद्भृताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽ-
वर्गते स्वाहा परावर्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनाय)

(आयनायोत्तरपापलायनाय षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्वावान् ’ इति ॥ पाठस्तु—
आयनाय स्वाहेति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्या
अथाय, तत्पीत्यर्थमिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं
सीधगमनं च । तत्राऽऽद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन
धूर्ता अथा गन्तुमभिच्छन्तस्तादृिताः सन्तः पूर्वपादावुन्ममयन्ति, अन्ये प्रापरौ
पादावुन्मयन्ति, तदुभयमुद्वावोद्गुह्यताभ्यामभिधीयते । कशया चातितेनो-
द्गवर्णार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शूक-
तमेतदेव । पूर्वापरपादविक्रयत्वेन द्वेवाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलाय-
नम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सक्तदुष्कममा-
भिमुख्यविषयमावस्मनम् । पराङ्मुखत्वाविषयं परावल्गनम् । पूर्वमायनप्रायणश-
ब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽस्तीतिविषयः । इह स्वायत्तमच्छब्दाभ्यां वर्तमान-
विषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो र्धोक्ततत्तदगुणयुक्ताशान्नाय तत्पीत्यर्थं
स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्रयित्यर्थ-
मिदं स्वाहा हुतम् तु । उक्तप्रगमनविषयत्वादेतेषां होमानामुद्वावा इति
नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽप्रां
योदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहे-

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ बृ॒हस्प॒तये॒ स्वाहा॒ मि॒त्राय॒ स्वाहा॒
व॒रु॒णाय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॒ऽर्षां॒ मो॒दा॒येन्द्रा॑य॒ ष॒णोवि॑शतिः) ।

इति॒ कृ॒ष्णय॒ज्ञुर्वे॒दीय॑तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः- ' अग्नये स्वाहा सोमय स्वाहेति पूर्वहोमान् ' इति ॥ पाठस्तु-

अ॒ग्नये॒ स्वाहे॑ति । अ॒र्षां॒ मो॒दः॒ पर्जन्यः॑ । अनु॒क्तानां॑ पूर्व॒होमा॑ङ्ग॒णानां॑ दे॒वानां॑
संग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टक प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृ॒थि॒व्यै॒ स्वाहा॒ऽन्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॒ दि॒वे॒ स्वाहा॒
सूर्या॑य॒ स्वाहा॒ च॒न्द्रमे॒मे॒ स्वाहा॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒
प्रा॒च्यै॒ दि॒शे॒ स्वाहा॒ दक्षि॑णायै॒ दि॒शे॒ स्वाहा॒ प्र॒ती॒च्यै॒
दि॒शे॒ स्वाहो॑दी॒च्यै॒ दि॒शे॒ स्वाहो॑र्ध्वायै॒ दि॒शे॒ स्वाहा॒
दि॒ग्भ्यः॒ स्वाहा॑ऽवान्तरदि॒शाभ्यः॒ स्वाहा॒ स॒मा॒भ्यः॒
स्वाहा॑ श॒रद्भ्यः॒ स्वाहा॑ऽहो॒रा॒त्रेभ्यः॒ स्वाहा॑ऽध॒मा॒-
से॒भ्यः॒ स्वाहा॑ मा॒से॒भ्यः॒ स्वाहो॑र्तु॒भ्यः॒ स्वाहा॑ सं॒वत्स॒-
राय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(पृ॒थि॒व्यै॒ सूर्या॑य॒ नक्ष॑त्रेभ्यः प्रा॒च्यै॒ सप्त॑र्चत्वारिंशत्) ।

इति॒ कृ॒ष्णय॒ज्ञुर्वे॒दीय॑तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । पाञ्चादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामा-
न्यवाची । सपाशरत्तंस्रस्तशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुक-
कालविषयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा
सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहाऽषां
भोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरु-
णाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१)

(अग्नये सवित्रे पूष्णेऽषां भोदाय वायवे वयोविश्रुतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्ववीक्षाम् ’ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अथे स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्र-
मसे स्वाहाऽह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहा हर्जवे स्वाहा
साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशि-
तिभ्ये स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शी-
ताय स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुव-
र्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽह्ने चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दोक्षाप्’ इति ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । अत्र ऋज्वाद्यस्त्रयः पृथिव्याविद्योकाः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । अग्नौ सुक्षितिः ’ इति । अशितिमशब्देन क्षुत्तिवारकमाशितुर्वं+पभिधीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः । लोकशब्दः सामान्यवाची । अत्रागतावग्रये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहो-
माञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् ’ । इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षां जुहोति । पूर्वं एव द्वि-
षन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षां
जुहोति ’ इति ॥

+ अत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुके 'आशितशब्दत्वम्' इति, कस्मिंश्चिद्वस्तुके तु 'अ-शि-
तशब्दत्वम्' इति विद्यते तत्प्रामादिकमिति ज्ञेयम्.

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

इति श्रीभारतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनै-

चिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पृथ्याऽसि वसु-
भिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्दे-
वतया अशुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि अशुभेण त्व-
र्तुना हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जा-
गतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वषाभिस्त्वर्तुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुभुमेन त्वा
छन्दसा युनज्मि (१) । इन्द्रा त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्यङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाक्तेन त्वा छ-
न्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्याऽहं वक्षामरुहमुतस्य पत्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽध्याः सत्यमुतेऽध्याम् ।
महीषू पु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा (२) ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्येकान्वर्त्तयामास) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयनैचिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्युतदीक्षाभिः कृष्णाग्निमाराहन्तमभिमन्त्र-
यते ’ इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रमाह—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

भुवो देवानामिति । हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणस्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽयसा व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पृथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवोर्भवंसुसंज्ञकैर्देवदेवतया दीक्षामिमानिन्या गायत्रेण छन्दसा च त्वां मुनजि त्वां युक्तां करोमि । यथा वसन्तेनतुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तरांश्चतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवेभिरिति । एतेषु चतुर्विंशति मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिभागमनु-
पश्य पूर्ववद्भ्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामिति । अहं यजमानो गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा छन्दो-
रहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सञ्चरस्य परती यज्ञस्य पालयित्री दीक्षां नियम-
विशेषरूपामारुह्यारूढोऽस्मि । मङ्गीममृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्युते स्थाप-
यामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृताम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा
मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्वक्ष्यामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चाद्वक्ष्या-
मि वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीकं दर्शयति—

महीमू ध्विति । महीमू षु पातरभित्थेको मन्त्रः । सुत्रापाणं धृथिर्वी ध्यापि-
त्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ वैश्वानरो न ऊपेत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः—‘सायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्पो वीणागार्थी गायति’ इति ॥

यानेतान्धृतिमन्त्रानाह—

इह धृतिरिति । एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्भ्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पावनीये वेदार्थशकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ईकाराय स्वाहाँकृताय स्वाहा कन्दते स्वाहाँऽ-
वकन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहाँ प्रप्रोथते स्वाहाँ
गन्धाय स्वाहाँ घ्राताय स्वाहाँ प्राणाय स्वाहाँ

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदीयमानाय स्वाहा
 संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय
 स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
 स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
 स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
 निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसिनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निषत्स्यते स्वाहा निष-
 यमानाय स्वाहा निषन्नाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुमाय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा कुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विधृत्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधुन्वानाय स्वाहा विधृताय स्वाहो-
 त्कस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्कभिष्यते स्वाहा चङ्कस्यमाणाय स्वाहा
 चङ्कमिनाय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-

मोनाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते
 स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा निकर्षिताय स्वाहा
 यदात्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निषण्णाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशातिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

कलः—‘ ईकाराय स्वाहेतुताय स्वाहेत्यधचरितानि । इति ॥ पाठस्तु—

ईकाराय स्वाहेति’ । स्वाद्यं दृष्ट्वा यातुं यो(यं) मन्दशब्दं करोति
 तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्वीकृतः ।
 बहवां दृष्ट्वाच्चैर्वेषेणोत्साहजनितं कन्दनम् । विरोधिनपथं दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चै-
 र्धौषणमवकन्दनम् । गगनकाले नासापुटयोः श्वासशब्दः प्रोथनम् । स एवानुव-
 र्तमानः प्ररोथनम् । तुणभक्षणो वा श्वासशब्दः प्ररोथनम् । अधान्तराध्वारणं
 गन्धः । स एवातीतो घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । संदीय-
 मानो बध्यमानः । संदिनो बद्धः । विवृत्यमानो मुष्यमानः । विवृत्तो मुक्तः ।
 पलायितुमुद्यतः पलायिष्यमाणः । निर्वर्षितपलायनः पलायितः । पलायनपरि-
 त्याग उपरमः । स च भारी भूतश्च । शालाप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि
 वर्तमानमतीतं चेति त्रिविधम् । प्रविश्य शालायां स्थितिर्निषदनम् । तदपि पूर्व-
 वत्रिविधम् । एतच्च वैदिष्यं सर्वत्र दृष्टव्यम् । क्षणमभ्रं पादसंकोच आसनम् ।
 पार्श्वस्थ भूमिस्पर्शो निषतनम् । पादपसारणं शयनम् । यक्षुषोर्निषलिनं संमी-
 लनम् । स्वापो निद्रा । तत्पारित्यागः प्रबोधः । बासावभोक्तं जागरणम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तुणस्वाद्यान्वेषणं वीक्षणम् ।
शास्त्राद्या बहिर्निर्गमनं संहानम् । निर्गत्य भूवौ विलुण्ठनं विवरनम् । तदनन्तर-
मूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरपालनं विधूननम् । पाद-
स्पोनयनमुत्कषणम् । मद्गमनं चक्रकषणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे वृक्षनं
कण्डूषणम् । कुक्ष्यस्तम्भादौ शरीरवर्षणं निकषणम् । अदनादयः पतित्वाः ।
प्रजा अश्वस्थापरयानि । मजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्यश्वपरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीपरतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अ॒मये॒ स्वाहा॒ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ सूर्यो॒य स्वाह॑र्त-
म॒स्युत॒स्यर्त॑म॒सि स॒रय॑म॒सि स॒रय॑स्य॒ स॒रय॑म॒स्युत॒-
स्य प॒न्था॒ अ॒सि दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑ते॒स्य ना॒म त-
त्स॒र्यं य॒स्य प्र॒जाप॑तिर॒स्याधि॑ य॒दस्मि॑न्वा॒जिनी॒व
छा॒यः स्व॑र्धन्ते दि॒वः सूर्ये॑ण वि॒शोऽपो॑ वृ॒णानः॑
प॒वते॒ क॒व्यम्प॒शु न भो॒पो ह॒र्यः परि॑ज्वा (१) ॥

(अ॒मये वा॒यवेऽष्टा॒क्षर॑वारि॒शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

म॒जर्जनं॑ वा॒तःस॒वने॒ वे ब्र॑ह्म॒वादि॒नः स॒ त्वाङ्गि॑र॒त आ॒वो वै सोमो॒ वै

सं॒हस्र॑त॒म्पाज॑निर्ज॒मद॑धिः सं॒वत्स॑रो दे॒वस्य॑ वि॒भूरा॑य॒नावा॑म॒ये

पृथि॒व्या अ॒मये॒ पृथि॒व्यै मु॒र्व ई॒का॒राया॑म॒ये वा॒यवे॑

वि॒श॒तिः ॥ २० ॥

प्रजननमङ्गिरसः सोमो वै प्रतिगृह्णाति विभूर्वीक्ष-

माणाय दिव्यञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

कल्प-‘ अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतस्मिन्ननुवाके त्रिभ्यश्चानाहु-

अग्नये स्वाहेति । अथ चतुर्थ्यश्चममन्त्रावाह-

ऋतमसीति । हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यागरहितानां पुरु-
षाणां यद्वत् वस्याम्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्य-
वाक्यमपि वाच(चि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह-

ऋतस्य पन्था इति । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्द्वारेण हि
यागो निर्वर्त्यते । तथा देवानां छायाऽसि । यथा घर्मकाले वृक्षस्य छाया
सुखपदा तथा त्वं सुखपदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि
त्वदीयं हविः पौष्ट्यमित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं
नाथ कश्चिदुपचारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह-

अधि यदस्मिन्निति । यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यस्मिन्नश्वे शुभः शोभनो
गुणसंघोऽधीव देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संबन्धिनो विंशो
मरुद्गणाः सूर्येण सूर्यसमानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते ययं गुणाधिका अश्वो न
गुणाधिक इत्येवं स्पर्धा कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं
कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्पश्वते विधं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः-कम्प्यशुं न । यथा
यागेषु स्तुतिमिच्छन्देवः पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मेदं वृणीते । देवो हि
अनाविधाभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः पशुत्वं हविरतिपीतिपूर्वकमिच्छति । एव-
मश्वोऽप्यनेकैर्देवैः स्तावकैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्मेदं समापयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
कीदृशोऽश्वः, गोषा ऋत्विग्भ्यजमानानां रक्षकः । इयं कर्मद्वाराऽञ्जहेतुः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

परिज्मा परिवः स्वर्गलोकादौ गन्तुं सपर्यः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमी नौधावने-
नापि दक्षितः—' सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त ' इति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते अनुवाकार्थाः सप्तमाद्यपपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वितीये स्तोमसंस्तवः ॥

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विराचकः ।

निराचः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निषोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रक्षणां देव गृहीतरा मन्त्रयेदिमां ॥

अग्निरेत्यथवाच० (अं बभूमीयात्) अयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णं वाचयित अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पस्तु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरसीत्यतः ।

अथमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं मयच्छति ॥

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

आयनोद्गावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्तथोदश ॥

अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।

पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।

पृथ्वी(धी)अपि तथा होमा द्वारिंशतिरुदीरिताः ॥

भुव इत्युतुदीक्षारूपमन्त्रैश्चर्माधिरोहणे ।

मन्त्रमेदष्टभिः पस्तु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥

अष्टादशानुवाकोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

ईमश्चरितैर्होमाश्चतुरशीतिरिरिताः ॥

अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीपरमार्थशास्त्रार्थविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीयद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीभद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे मध्यमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुनाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकीमा एतः पञ्चात्रमपश्य-
न्तमाऽहर्न्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
यन्त्य एवं विद्वांसः पञ्चात्रमासते सुवर्गमेव लोकं
यन्ति देवसत्रं वै पञ्चात्रः प्रत्यक्षः स्येतानि पृष्ठानि
य एवं विद्वांसः पञ्चात्रमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति पञ्चात्रो भवति पञ्चात्रा ऋतवः
पटपृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवतुं न्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीथं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अभ्यारोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याजसार्यनी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृद्धमिष्टोमो
भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
वाव रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यचायस्यावह-
इष्या अथो प्रेव तेन जायन्त एकविंशो भवति

(पञ्चाशकथनम्)

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मबद्धते त्रिणवो
भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै
सदोहविधानिन एतेन पञ्चात्रेण यजेरक्षाश्वत्थी
हविधानं चाऽऽमीधरं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्य
चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समंश्च उद्ध-
स्तलवृष्णो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै प्राञ्चो यास्ति
प्राङ्गिव हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
याम्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवाभ्वारोहस्यं-
कोशन्तो याम्यर्धतिमेवाभस्मिन्प्रतिषज्य प्रतिष्ठां
गच्छन्ति यदा वशी शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येबेन्द्रिये प्रति-
तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
सहस्रसंमितो वा असौ लोकौऽमृमेव लोकमभि-
जयन्ति यदेवा प्रमीयेत यदा वा जयिरन्नथैक-
मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(पुष्टानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति यदेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तपाठके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः पथमे समुदीरिताः ।

पञ्चावाद्या द्वितीयेऽथ वक्षन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र मथमेऽनुवाके षड्भाष्यं विधत्ते-

सायणा वा इति । साध्यशब्दो देवमणिविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामग्रीसंपादनम् । मजनमनुष्ठानम् । यद्यप्यर्थं षड्भाष्योऽह्निवाद्यजतिचोर्दनोविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसचधर्माणां स-
ज्जावधमिमेत्य विद्वांस आसव इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आभत्थी
हविर्धानं चेत्थादिना वक्ष्यन्ते ॥

एवमेव सत्रत्वोपचारमभिधेय प्रशंसति-

देवसत्रं वा इति । देवानां सत्रवर्तिमत्त्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रव-
र्तिमत्त्वं स्पष्टी क्रियते-सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तस्मिन्पटसु दिनेषु
याभिः पृष्ठस्त्वोवाणि रथंतरबृहद्देवैराजशाक्यवरैवतारूपैः सामभिर्निष्पाद्यानि
एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्र-
वर्तिमत्त्वमुचितम् । एवं देवमिषत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव
देवताः प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्संख्यां प्रशंसति-

षड्भाष्यो भवतीति । कतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्या-
कानि । अत्रः पृष्ठैर्कृतद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतिष्ठितं ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्त्वोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरह्नोरनुष्ठेपे रथंतरबृहद्देवैः स्तोत्रे
ते विशेषेण प्रशंसति-

बृहद्द्वयंतराभ्यामिति । शब्दशालमोक्ष एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः ।
अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेपेरित्यर्थः । अन्योः
साम्मोर्लोकदक्षैरुपत्यल्लोकाम्पामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठितारो लो-
कयोर्द्वयोः प्रतिविष्टत्वेव । किंचैव सामभी यज्ञस्याऽऽर्जवेन समाप्तिमापकौ
भागवतस्वाम्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्संख्याकम्यह्नि चोदकमाप्ता नि विस्पष्टं दर्शयति-

त्रिवृदभिष्टोम इति । त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इत्यत्रापि
व्याख्येयाः । तत्र सत्रधर्मादिदेशमभावेन बहुवचनानकरनियमाभावादेकवचनेन
निर्देशः । इह तु तत्रियमसङ्गादाद्बहुवचनेन निर्देशः । मरुतिरूपे पृष्ठयपडहं
त्रिवृदभिष्टोमो रथंतरसामा मथमग्रहः । पञ्चदश उक्त्वो बृहत्सामा द्वितीयः ।

(षड्भाजकथनम्)

सप्तदश उक्थ्यो वैष्णवतामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजितामा अनुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाकवरतामा पञ्चमः । अपञ्चिंश उक्थ्यो रैवततामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतेषु पृष्ठचषेड्ठस्य स्वस्त्यम् । तद्विष्णुतिस्वावचापि तथावि-
धान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिवर्धन्तमतिदिदिक्षुस्त्वावदेकं धर्मं विधत्ते—
सदोहविधिरिति । ये यजमानाः सदोहविधानाम्नां मण्डपाम्नां युकाः
षड्भाजे भवन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रे चेति मण्डपद्वयमाग्नीध्री भवतोऽध्वर्याका-
शनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राध्वर्याकाशं स्वर्गसाधनम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराग्नी-
ध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अपमर्थः—चक्रयोरक्षं माक्षेष्ण शकटाकारं
कुर्यात् तस्योपरि फलकान्यास्तीषे तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं विमातव्यमिति ।
इदं च स्वर्गमाप्न्ये भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

उल्लूखलेति । यथा काष्ठमयस्योल्लूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यत्र ५ यूपो नीयेते तत्र तत्र भूमौ स्वननपन्त-
रेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राञ्चो यान्तिस्मि । चक्रयुकाग्नीध्रादिभिः सह पादुसुखा गच्छेयुः । स्वर्ग-
लोकस्य प्राग्वर्तिवेन प्रतिप्रानात् । एतच्छोकं सूत्रकारेण—'तस्मिन्संस्थिते-
ष्वयुः शम्पा पाचः प्रास्पति'स यत्र निपतति तद्वार्हण्यं तस्मिन्वद्वर्षितं पाचः
यक्रमाश्रमापति तदाहवनीयः, चक्रीवृत्ति सदोहविधानाम्नाग्नीध्रे वाऽध्वर्या-
हविर्धानमाग्नीध्रे चोद्वल्लूखलस्यो यूपः, पृष्ठचषेदुपोत्त एव लोपरवान्जनन्वि ॥
इति । एकस्मिन्वर्षेण समाप्ते सति परेयुः पातः शम्पाक्षेपमात्रं गत्वा तत्राह-
वनेरमनुष्ठाय तस्मिन्वर्षे समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सरस्वत्येति । या सरस्वत्याहुताग्नीध्री तथा सह वचस्ते यविदिनं गच्छे-
युः । एष सरस्वतीतीरगतो आर्षो देवयानो देवाभ्युपयितुं क्षमोऽस्तस्मैव प्राप्नु-
यन्ति ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

आक्रोशन्ति इति । अस्ताह्वतिशयेन क्रियमाणः उच्चतमो ध्वनिराक्रो-

(सप्तमब्रह्मणम्)

शस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वार्तिः । तद्विपरीत्येन दारि-
द्र्यमवार्तिः । अबुत्तिरेवार्तिः । तां चार्तिमन्वस्मिन्वैरिणि प्रतिषेध्य प्रतिष्ठित-
त्वेन संघुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपत्तां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुविष्टतः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दश शतमिति । एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति का-
लेऽपत्यमस्येन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठा-
नादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः । गोशते
सति पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्ट्वाब्दाष्टाशतकसंचारेण शतोन्दिमत्वादाः (५५)
पुषीन्निधे च प्रतिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते—

यदा शतमिति । शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक
उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूना-
धिककालसंभवात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः
स्वर्गः प्राप्नो भवति ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते—

यदैषामिति । एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रणीयेत, सोऽयमेक
उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेवे यजमाना जिता अपहृत-
सर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापे-
भ्यस्तारकम् । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके

मध्योऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्स्या-
मिति स एत* संतराजमाऽहर्त्तेनायजत तेन वै स
यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवाकन्ध य एवं वि-
द्वान्संतराज्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पश-

(सप्तरात्रकथनम्)

वस्तानेवायं रुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः
पशवः सप्ताऽऽख्याः सप्त छन्दास्सुमयस्याव-
रुद्ध्यै त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेजः (१) एवायं
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवायं रुन्धे सप्तदशो
भवत्यज्ञायस्यावरुद्ध्यै अथो प्रैव तेन जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽ-
त्मन्धत्ते त्रिणवा भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽ-
ग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्तर्यै महाप्रतप्तान्नाय-
स्यावरुद्ध्यै विश्वजित्मवंपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सवे-
स्याभिजित्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पुष्टाभ्युपेयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा वृग्धामपसीदत्ये-
व उत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्वृहद्वयंतरे
पूर्वेष्वहःसूपं यन्तीयं वाव रंधंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अमयोरिव प्रति तिष्ठति यत्प्र-
त्यक्षं विश्वजिति पुष्टाभ्युपयन्ति यथा प्रेक्षां दृष्टे
तादृगेव तत् (३) ॥

(तेज उपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके बह्वानोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥

तमिमं विधत्ते—

कुसुरुचिन्द इति । कुसुरुचिन्दो नामवः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशु-
मान्वहुपशुयुक्तः । गोछागाधाविपुरुषगर्दभोष्टाः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तरात्रो भवतीति । माध्या उक्ताः । द्वितुरथापदपक्षिगरीभूपहस्ति-
मर्कटनादेयाः सप्ताऽऽख्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीषास्त्रिष्टुब्जगत्य इति
सप्त च्छन्दांसि । उमयस्य पञ्चसमूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथाहविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदिति । यथासम्भवं पञ्चरात्रवद्वात्रवच्च व्याख्ययम् । श्लोकेन पुरस्ता-
स्तदसः स्तवस्त्यनुश्लोकेन पश्चादित्पादयो महाप्रतथमाः । तस्मैपेतत्वं महामत-
वत्त्वम् ॥ अत्र कतिविशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षमिति । सप्तमादह्नः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथं-
स्वहहैरूपधराजशैक्वरैर्वतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपलुः, अविच्छिन्नानि तथैव
प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तथा साते सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विधाजित्यापि सप्तमेऽहनि
यत्प्रत्यक्षमविकृतं यथा भवति तथा पृष्ठस्तेषां प्रयोक्तव्यानि । एममुभयत्रापि
(वि) कृतप्रयोगे साते यथा लोके सकृद्दुग्धां गौं पुनरपि दोग्धुं भ्रान्तः पुरुष
उपासीदत्येवमित्युक्तं सप्तममहः स्यात् । तथा सत्प्रयं विश्वजिद्दुग्धगोवान्नः-
सारत्वेन कौश्वेदकुरावयागाऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न सम्भवतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विधाजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
षट्स्वहःसु बृहदर्थतरे उमे एव पृष्ठं पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्व-
वत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव मन्तीरमत्र लोकाभ्यामनु-
ष्ठाने निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां लोकाभ्यां
नापमच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहदर्थतरे द्वे एवानुष्ठान-विधाजित्य-
विच्छिन्नानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति तथा लोके मत्तां क्षीरं दातुं प्रवृत्तां
प्रसूतां गौं पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अष्टात्रकधनश्च)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिरि^१कामयत ब्रह्मवर्च^२मी स्या^३भिति^४ स
एतमष्टरात्रम^५स्यत्तमाऽह^६रचेनायजत ततो वै स
ब्रह्मवर्चस्य^७भवय एवं विद्वानष्टरात्रेण^८ यजते
ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव^९रुन्धेऽ-
ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
दिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव^{१०}रुन्धे (१)
त्रिषदभिष्टोमो भवति तेज एवाव^{११}रुन्धे पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव^{१२}रुन्धे सप्तदशो भवत्यचायस्याव-
रुद्ध्या अथो भैव तेन जायत एकविंशो भवति
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धचे त्रिषवो भवति
विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविं-
शोऽभिष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महान्तवामना-
यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वेष्टोऽतिरात्रो भवति
सर्वस्याभिजित्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव^{१३}रुन्धेऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—

बृहस्पतिरिति । पूर्वं कुतुरुविन्देन बाल्यं एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य
गुरुमुखेन (ऋ) निश्चितत्वात् । अनायासेनैव दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् ।

इह तु तदभावादपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादिसापवान्तरदिशा च
मिलित्वाऽष्टरूपोपेतत्वात्सरूपाद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विशेषान्विधत्ते-

त्रिवृदग्निष्टोम इति । पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठचपडहगतान्यहानि । षष्ठः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमः । इह तु तस्य सप्तमत्वात्पाडहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणै-
वानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुद्रपञ्चर्षदीप-

धैतिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्तस्त एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्नेनायजत
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यार्हं प्रजाः क्षुधं निग-
च्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां
लोका अर्कलप्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमा-
नेषाऽऽभ्यो लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजा-
भ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका
ऊर्जे प्रजासु दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति
त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामं लोकं यथा गूणे
गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या
अशियिलभावाय ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः
स्तोमा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसा-
वाधरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञानं प्रजानाम्
(२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्ते-

(नवरात्रकथनम्)

जो दधाति यो ज्योर्गामयावी स्यात्स नवरा-
त्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधुना अथैनस्य
ज्योर्गामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारोत यदोतास-
ध्वति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते मजानां अपस्विः शशश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिवीक्ष्यते ॥

— तमेवं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा इति । न्यायचित्रां प्राप्नुन् । प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजा-
नां शुचिवारणाथ समर्थोऽमूत् । अत्रो यत्किञ्चाले प्रजा अनाभावेन क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति तदा नवरात्रेण यजेत । इमे मूय्यादमो लोकः सस्यनिष्प-
त्त्यभावेनैतासां मजानां शुचिवारणार्थं समर्था यदा भवन्ति तदानीमेताः क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयामेने (ये) पाँडोऽकालेतासां मजानां शुचिवारण-
समर्थान्करोति लोकेषु सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्तमर्थाँडोऽकालं यज-
मानोऽपि मजानां रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था
भवन्ति यजमनस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः
प्रजास्वभरसं स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विभज्य तद्वयवैसिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शयद्दृष्टान्तपुरःसरं
प्रशंसति—

जिरात्रेणेवेममिति । नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलोकं शुचि-
वारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्त-
रिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिवृदज्जुं तिसृक्षुः पुरुष एकस्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं
योजयति तद्वस्तृतीयमपि योजयति एवंमेव जिरात्रेण पुनः पुनरप्यस्तेनैतस्मि-

लोकं प्रथमं समर्थं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजाणां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमावर्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः सर्वैर्ज्ञातास्त्वयोऽहर्बिषेया विद्यन्ते । त एवात्राहर्बिषेयाः कर्तव्याः । ज्योतिष्टोमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाहर्बिषेया अत्रापि गवामघनमसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति समिधास्यते । एतेषां च स्तोत्रिणावैषम्येण भेदः । अत एवस्मिन्प्रसङ्गे आम्नास्यते—‘ एरुया गौरातिरिक्तः । एकयाऽऽयुक्तः ’ । इति । ज्योतिष्टोमे यावत्तयः स्तोत्रिणा गोष्ठे मे तावतीभ्योऽप्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यापि शाखायां ज्ञाताः प्रसिद्धाः । सामशाखायां तु त्रिकदुका इति ज्ञाताः प्रसिद्धाः । त एतेऽष्टानुष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयस्त्वत्वात्तेष्वयं प्रतिष्ठिति । किं च प्रजाणां मध्ये ज्ञानं गच्छति सुचिबर्तकोऽयमित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञानं कुर्यात् प्राप्नोतीत्यर्थः । ज्योतिर्गौरायुरेत्यनेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—‘ शब्दलक्षिशङ्केनात्र द्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः ’ इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयोगेष्विदानीमुच्यमानस्य शब्दलक्षिशङ्क इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रकथं प्रशंसति—

नवरात्र इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो भवति । तदनुष्ठानेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने देवः तं वा ददाति । सकृदनुष्ठितस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः षड्वात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं तेजोऽभ्युत्तरोत्तरं वर्धत इत्यर्थः ॥

पदेवमजसंपादनद्वारा सुचिबर्तणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयावी विरुद्धोऽनरोगयुक्तः । तस्य पुरुषस्य पाणा यदा धातुवैषम्याद्भूता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दीर्घरोगोऽस्ति इति । नवरात्रानुष्ठानेन पाणानस्मिन्धारयत्येव अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्तमार्थं याममात्रं वा गतमाणो भवति, इदाऽप्येतत्कृतुस्तान्मूर्च्छादयं पुनर्जिविष्येव ॥

(दशरानकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तपाठके द्वितीयपाठके एवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दश-
होतारमपश्यत्समं जुहोतेन दशरात्रममृजत तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दश-
होतारं जुहुयाद्दशरात्रेण दशरात्रं संजते तेन
दशरात्रेण प्र जायते विराजो वा एष यज्ञो
यद्दशरात्रो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विरा-
जमेव गच्छति प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः
(१) य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत
इन्द्रो वै सृष्टुर्देवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स
प्रजापतिमुपाधावत्सस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्त-
त्समाऽहंरत्तेनायजत ततो वै सोऽग्याभिर्देवताभि-
र्व्यावृतमगच्छत् एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृ-
त्समेव पाप्मना आतुव्येण गच्छति त्रिककुद्वे (२)
एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकवि-
ंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण
यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः
पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानश्चयस्त्रिंशः
पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देव-
पुरा एव पर्युहते तस्य न कुतश्चनोपाग्याधो भवति

नैनमभिचरन्तस्तृणुते देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा एताः (३) देवपुरा अपश्यन्त्यदृशरात्रस्ताः
 पर्यौहन्त तेषां न कृतश्चनोपाध्याधोऽभवत्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण
 यजेत देवपुरा एव पर्युहते तस्य न कृतश्चनोपा-
 ध्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवो-
 पोपस्ति कुरुते जामि वै (४) एतत्कुर्वन्ति
 यज्ज्यायांसस्तममपेत्य कनीयांसमुपयन्ति
 यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताञ्च परस्ताञ्च भवन्त्यजा-
 मित्वाय त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमेषीषु भवति तेज
 एवाव रुन्धे पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे
 सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽप्राघ-
 र्णावुरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते (५) एक-
 विंश उक्थ्यः सौरीषु प्रविष्टित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूप-
 ह्व्य उपह्वमैव गच्छति त्रिणवारमग्निष्टोमावभित
 ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु
 प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
 स्थाभिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एव यज्ञो यदृशरात्रस्तिककुक्कु एता

वै जायत एकत्रिंशञ्च)

(दशराजकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीय पाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तकाण्डे द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाकः पदरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥

सुधेवं विधितुरादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । प्रजाः सिसृक्षुः प्रजापतिरादौ तस्यावनभूतं दशरात्रक-
तुमुखादपितुं तस्यापि साधनभूतं दशहोत्रारूपं ' चित्तिः सुक् । चित्तमप्यम् ' ।
इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं निश्चित्य तेन मन्त्रेण कृत्वा कर्तुं च सुध्वा
प्रजा असृजत । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः कुमितिारभ्य सामाध्वर्युरित्यन्वैवाक्यैर्होत्र-
निरुपादकानां कृषादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोत्रः । यदा तैमन्त्र्या-
मिषानी पुरुषो दशवारमाहूतः मरुद्भृजोत् । तस्याध्वं दशहोत्रः । तथा च
होत्राख्येण समाम्नायते—' आत्मचात्मचित्त्वाप्रन्धयन । तस्यै दशपञ्च हूतः
मरुद्भृजोत् । स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै मायैव । तं वा एतं दशहू-
तञ्च सप्तम् । दशहोत्रेत्यावक्षते परोक्षेण । परोक्षमिषा इव हि देवः ' । इति ।
पञ्चमं सुधेवं दशरात्ररीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होमेन दशरात्रकृतं सुध्वा तेन
होत्राख्येण प्रजामुत्पादयति ॥

अथ दशसंख्यामुरजीव्य-कर्म पशंसति—

वैरात्रो वा इति । दशसंख्याया विराट्संख्यित्वाविराट्कृद्ःसाध्यमर्थं
मामोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतेस्तुष्टाख्येन क्रतोस्तत्संबन्धमुपजीव्य पशंसति—

प्रजापत्या वा इति । प्रजापत्यादनलक्षणं कलमभिवाय पापक्षयलक्षणं
कलमभिधानं विधत्ते—

इन्द्रो वा इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽप्यभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्,
न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र मच्छ मच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यावहरन्ति,
न तु कश्चिदाजस्त्वामिच्छिनि व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तमुखादश-
रात्रं कृतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमप्योऽप्येतदनुष्ठाय प्राप्त्या
आकृष्येव च विधेर्गेन मच्छति ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःषु त्रयाग्रामहर्ना वृषमसंबन्धिककृतसाम्येनोत्तर्य
त्पाय पशंसति—

त्रिककुट्टा इति । त्रीणि ककुत्सहशान्धुजस्तोमयुक्तान्ग्रहामि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्यमिति, तदुच्यते-१ः पञ्चदश उच्यन्ते द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । पञ्चमवृत्तीयमोस्त्रिवृद्धिष्टोमयोरहनो-नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुट्टः पुरोवर्ती गलभागः पञ्चद्विती पृष्ठ-भागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उच्यते पञ्चपमहः । तदेकं ककुत्स्था-नीयं, चतुर्थपष्ठयोः सप्तदशे वृषरूपयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रय-स्त्रिंश उच्यतेऽष्टमपमहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयं, विणवाभिष्टोमरूपयोः सप्त-मनवमयोरहनोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एतं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनोन्नतेन प्रजापशुधमादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्यस्त्रिंशस्तस्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यज-मानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वोसां राजा स्वामी, एवमन्यासां मजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि-चारवाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते-

अभिचर्यमाण इति । यमादित्यं शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्य-माणः । स चाभिचारवाधपरिहाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठिते सति देवानां यानि पुराणि ब्रह्मवधशूरभटमृत्युपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिमस्ति, तस्य हिंसितुमक्ष-मत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाध एतस्य यजमानस्य सम्भवति ॥

अभिचारवाधनिवृत्तिफलमुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधानुं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता इति । देवाश्चासुराश्च यश्च युद्धोद्यतस्तदानीं देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परित-स्तानि स्थापितवन्तः । तेषां वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । तयो देवा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्यद्वन्द्वयजमानोऽपि दश-रात्रेण विजयी भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं यत्र ककुत्सूरूपे पञ्चदशस्तोमस्य समीपवता त्रिवृद्धिस्तोम उपस्ति दीप्तो भवति । तेन भ्रातृ-व्यमेव क्षीणं करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

(वक्षरात्रकथनम्)

आमि वा इति । १५। लोके कश्चिद्वाजामारपादिर्बहूँ संदमेनुभूय प-
श्चदशस्त्वोमं ककुदूयः पृष्ठाय ततस्तृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नमागस्थानीयं वि-
वृत्तोममनुदिष्ठमपीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्दीत्यर्थः । अत्र
आलस्यपरिहाराय पञ्चदशोऽथपस्त्वाद्द्वितीयस्मादह्नोऽवस्त मथमेऽहन्मुपरि-
ष्ठाञ्च तृतीयेऽह्न्यभिष्टोमसामानि यज्ञावशीयारुवानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परि-
हृतं भवति । एवमेकविंशोऽथपस्त्वात्तस्त्वाद्दह्नः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशो-
ऽथपस्त्वादष्टमादह्नः पूर्वोत्तरदिनयोरप्याभिष्टोमसंस्थाप्रयोजि (ज) कानि यज्ञाव-
शीयसामानि कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य इक्षरावस्थ मथममहर्विधत्ते—त्रिवृदग्निष्टोम इति ।

आभिविषयो यज्ञावशीयसामसाध्मोऽग्निमस्तोत्रगतः स्तोत्रो यस्य सोऽपम-
भिष्टोमः । तस्यैवावात्तरविशेषः कश्चिदभिष्टोमोऽप्युच्यते । यच्च सर्वेष्वपि स्तोत्रे-
ष्वभिष्टोमस्तुवते । च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोत्रेनैव युक्तः । सर्वत्राभेदेव स्तुत्यत्वा-
दाभेदोऽप्युक्तुः सोऽभिष्टुञ्जोति । तदिदं मथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । सर्वाभ्यामृषामिन्द्रविषमत्वादिभिरपवाभिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृदभिष्टोम इति । सर्वास्तृषां वैश्वदेवत्वेन पृष्टिमादितः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । तीव्रस्तोत्रो नाम कश्चिद्वक्त्यावान्तरविशेषः । यस्मिन्ना-
धीरर्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्थरभिष्टोमस्त्वतामावाद्यानुविष्टेत् । पञ्चदशतु
स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रवये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रैरेवैनाभिष्टोमत्त संभक्षते ।
स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्त्वृक्ष मयोकव्यानि । तीव्रस्तोमत्वादेनप्राप्ति-
कृषां प्राजापत्यत्वात्प्राजापतिश्च भवति । अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठाप्यत्वः । ऋषां सौरीत्या-
दीतिधारणम् । अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोम इति । तदह्नो नाम कश्चिदेकाह्विशेषः । तदनु-
ष्ठानेनात्रोह्वं सर्वेषामनुज्ञां पूज्यं प्राप्नोति ।

अथ सप्तमनवमे अहनी विधत्ते—

त्रिणवाविति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशत्कार्यस्याह्नः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिज-
वस्तोमयुक्तावशिष्टोऽपि कार्यो । तत्र सर्वा अप्युच ऐन्द्र्यस्तेन विजयो भवति ।

पयोरह्नोर्मध्यमपष्टममहर्विधत्ते—

त्रयस्त्रिंश इति । ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन पतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते—

विश्वजिदिति । गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

वैचिरियसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽका-
मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामवं रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽह्नन्तेनाऽजन्त ततो वै ते प्रजामवा-
न्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽभ-
वन्तदार्तवानांभार्तवरवभृतूनां वा एते पुत्रास्तस्मात्
(१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकाद-
शरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामवं रुन्धते
प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्ता भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो
भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुम्भवे एकस्या-
नुरुथात्ये पृष्ठवः षडहो भवति ५४ ॥ ५६-
पृष्ठानि पृष्ठरेवतूनन्वारोहन्त्युता . सप्तसरं ते
सप्तसर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति
चतुर्विंशक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मव-

(एकादशरात्रकथनम्)

चतुर्ध्वत्वारिंशो भवति चतुर्ध्वत्वारिंशदक्षरा
त्रिष्टुभिर्द्रियं त्रिष्टुभिर्द्रियेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्य-
ष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती
जगताः पञ्चो जगत्यामेव पञ्चु प्रति तिष्ठन्त्ये-
कादशरात्रो भवति पञ्च वा अतश्च आतंवाः
पञ्चतुर्वेषाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठायं प्रजामश्च
कन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजाये परिग-
हीत्यै (६) ।

(एते पुत्रास्तस्माद्वायुष्येकात्र पञ्चाशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेवं विधत्ते—

अतसो वा इति । वसन्ताद्यावभिमानीनो देवाः पुरा प्रजापिच्छन्तोऽपि
नासन्मन्थ । ते चतुर्विधां कामनामकुर्वन् । प्रजां सधुं सप्तर्थाः स्यामेत्येका
कामना । ततोऽवरोक्तुं नियन्तुं सप्तर्थाः स्यामेति द्वितीया कामना । तत्र उत्पाद-
नेन पञ्चां लभेमहीति तृतीया कामना । ततो बह्वीभिः पञ्चस्तामिषं पञ्चाभि-
र्मुखा अदविधेमिति चतुर्थी कामना । तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं सिद्धम् ।
यवस्यै वसन्ताद्या अतसोऽभवन् । प्रजास्तुर्धा भूविमैश्वर्यं प्राप्ताः । वसन्दिने सर्वे
प्राणिनः सत्तूनां पुत्रास्तस्माद्वातवा इत्युच्यन्ते । संतुवदन्त्येषामपि पञ्चमानानामे-
व सत्तुर्धा सिध्यन्ति । अस्यैकादशरात्रस्य सत्तुलक्षणभूतयोऽपि चोद्वनवा विधाना-
स्तत्तुल्यं द्रष्टव्यम् । मन्त्रेण सप्तमानां पञ्चात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमातिशयोक्ता ।
यद्वाद्याविदेशानां धर्मविशेषाणावभवज्जात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्तु ।
इतोऽप्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अधीनाः ।

एतस्मिन्नुत्तमानेकादशरात्रे प्रथममहर्षिधत्ते-

ज्योतिरतिरात्र इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरामुरिति ज्योतिःशब्दामिभेदो य एकाह उक्तस्वेकाहमत्रातिगत्रसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योतिर्विधानास्त्वनं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव मकाशः कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्महानि विधत्ते-

पृष्ठयः षडह इति । द्वादशाहे द्वितीयादिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथं वरादिभिः षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्वानां षड्वात्रसङ्केतोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः । तथा सति षट्संख्याद्वारेणर्तुमाप्तिः । तद्द्वारा संवत्सरमाप्तिः ॥

अथाष्टममहर्षिधत्ते-

चतुर्विंश इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथं वरसाया य उक्तयः सोऽयमष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गावशीमाप्तिः । तद्द्वारा च ब्रह्मवर्षमाप्तिः ॥

अथ नवममहर्षिधत्ते-

चतुश्चत्वारिंश इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहदर्थं वरसाया य उक्तयः सोऽयमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्माप्तिः । तद्द्वारा केन्विषयमाप्तिः ॥

अथ दशममहर्षिधत्ते -

अष्टाचत्वारिंश इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्तयः सोऽयमत्र दशममहः । तेन संख्याद्वारा जगती प्राप्य तद्द्वारा पशुषु पतिवि-
हन्ति । साम्येणानि त्रीण्यहानि सूत्रकरेण स्पष्टमुदाहृतानि- 'तत्तत्सोऽस्यो-
मुक्तयाम्बहमुपपत्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथं वरसाया ययको बृहदर्थं वरसाया द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गावशीवि-
ष्टुजगतीभिस्त्वरसंख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशद्विस्तोमाश्छ-
न्दोमहः । तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सामब्राह्मण एवाम्नायते- 'अष्टाम्यो
हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाम्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाम्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया
स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा षड्द्वाम्यो हिं करोत्यष्टाशकाः पशवः' इति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

स एकस्मिन्स्तुत्रे प्रथमपर्वणि प्रथमामुर्ध्वं विः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां सकृत्पठेत् । द्वितीयपर्वणि सकृत्त्रिंशत्पुत्रेषु क्रमः । तृतीयपर्वणि चतुः सकृत्त्रिंशेति क्रमः । चतुर्थत्वारिंशस्तोत्रस्य विष्टुतिरेवमाज्ञायते—‘ पञ्चदशम्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशम्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशम्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः ’ इति । अत्र प्रथमपर्वणि त्रिरेकादशकृत्यः सकृद्विचक्रमः । द्वितीयपर्वणि सकृत्त्रिंशकृत्यः । तृतीयपर्वणि एकादशकृत्यः सकृत्त्रिः । अष्टाव-त्वारिंशस्तोत्रस्य विष्टुतिरेवमाप्नायते—‘ षोडशम्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशम्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वाद-शभिः, षोडशम्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्यो वा अष्टावत्वारिंशः पञ्चम्यन्तोमाः ’ इति । अत्र प्रथमपर्वणि विद्वादशकृत्यः सकृत् । द्वितीयपर्वणि सकृत्त्रिंशकृत्यः । तृतीयपर्वणि द्वादशकृत्यः सकृत्त्रिः । एवं विष्टुतिरेवमनवपदशम्यन्तोमाणि निष्पाद्यानि ।

इदमप्यनेकादशम्यन्तोमाणि निष्पाद्य तेन सहितमेकादशरात्रं पर्यसति—

एकादशरात्र इति । अस्म्य क्रतोर्द्वेष्टारो वसन्ताश्रुतदेवताः (वाः) पञ्च-सैरुपाकास्तेदेवैः संपादिताः पुष्पोद्गमादयः क्रतुसंभम्भिनः स्वमावाः पञ्चसैरुपाकाः । एवं मिच्छित्वा दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेभ्यमेकादशरात्राणु-ष्ठानेन पतिष्ठां प्राप्य पश्चात्पन्नां प्राप्नुवन्ति ।

अथैकादशमहर्विषये—

अतिरात्राविति । एकोनविंशस्तोत्रमुक्तो ज्योतिरतिरात्र एकविंशेः ज्योतिरतिरात्रो मयवीर्युक्तेन मयमेनाह्ना सह निर्दे-शादतिरात्राविति द्विवचननिर्देशः । सकृत्त्रिंशस्तोत्रमवतोऽतिरात्रत्वस्य रूपप्राप्तनाम प्रजासाधनस्य क्रतीरुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलमूलायाः प्रजाया उभयतो रक्षा परिगृहीता भवति ॥

इति श्रीमन्महामातृविरचिते नाभवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं
 प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कल्पन्तिमनु प्रजाः
 कल्पन्ते यज्ञस्याकल्पन्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव
 प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनीधानिति काम-
 येन्द्रवायवाग्रान्गृहीयादामयाविनः प्राणेन वा
 एष व्यूध्यते यस्याऽऽमर्यति प्राण ऐन्द्रवायवः
 प्राणेनैवेन० समर्धयति मैत्रावरुणाग्रान्गृहीर-
 ष्वेषा दीक्षितानी प्रमर्येत (१) प्राणापानाभ्यां
 वा एते व्यूध्यन्ते येषां दीक्षितानी प्रमर्यते प्राणा-
 पानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुख्यतः परि-
 हरन्त आश्विनाग्रान्गृहीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै
 देवानामानुजावरो पश्वेवाग्रं पर्येतामश्विनावेतस्य
 देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः
 हुक्काग्रान्गृहीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा
 आदित्यः हुक् एवोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) अथै-
 मत्वा नि वर्ततेऽन्तोदेवान्तमा रभते न ततः पापी-
 याम्भवति मन्थ्यग्रान्गृहीताभिचरन्नातंपात्रं वा एत-
 यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवेन ग्राहयति ताजगार्तिमा-
 छीत्याग्रयणाग्रान्गृहीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
 स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण
 व्यूध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३) भव-
 त्वथ तन्न प्राप्नोत्युर इवेतद्यज्ञस्य चागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवेनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यान्भदयुक्थ्याग्र्याहोताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा
एतत्प्राजाणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रं सर्वेणैवेनमि-
न्द्रियेणाति प्र युक्ते सरस्वत्यभि नो नेचि यस्य
इति पुरोरुचै कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवे-
नमति प्र युक्ते वा त्वत्क्षेत्र ण्यरंगानि गन्धेर्वाह
सुर्यार्षे क्षेत्राण्यरंगानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न
गच्छति पूर्णाग्रहान्गृहीयादामयाचिनः प्राणान्वा
एतस्य जुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः
प्राणानेवास्य जुषो मुञ्चत्युत यदीतामुर्भवति जीव-
त्येव पूर्णाग्रहान्गृहीयादार्है पर्जन्यो न वर्षेप्रा-
णान्वा एतर्हि प्रजानां जुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो
न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां जुषो
मुञ्चति ताजकप्र वपति (५) ॥

(प्रमीयेत सनध्यं क्षयते यस्पर्ष पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
एव पूर्णान्ग्रहान्पञ्चविंशतिभ्यः) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमसप्तम्यं दशमान्तेषु चतु-
र्विंशरात्रेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा
उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

वेन्द्रवायवाधानिति । पूर्वे पितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्ता-
स्तादृश एवाऽऽचारे प्रवृत्तादीनां प्रजानां च मनुचित्विध्यापूर्वतम् । एतत्काम्य-

(द्वादशरात्रकथनम्)

मानो द्विवेद्यग्रहेष्वादावैश्वनायकग्रहं गृह्णीयात् । यद्यपि नित्यमयोगेऽपि तद्ग्रहत्वमस्ति तथाऽपि क्लामसंयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहे-
तीति सत्यपि नित्यविद्या दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य तन्म-
क्यवृत्त्या तत्कलभूतानां प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विषयमे
प्रजानामपि विषययो भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रहे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते ।
न तु ज्यायाति पितरं गितामहं वा कनीयान्कश्चिदध्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयादिति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन
विशुक्तो भवति, प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपत्वं प्राण
ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिबलादवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत
ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ भैमिचिकं कंचिद्ग्रहप्रकारं विधत्ते—

भैष्ठावरुणाग्रानिति । सप्तस्थे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चि-
न्मिषेत तदा तस्मिन्मरणं निमित्तीकृत्यतरे दीक्षिताः प्रथमं भैष्ठावरुणं गृहीत्वा
पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जीरन् । सर्वैः सहानुष्ठातुमुपकान्तत्वादेकस्मिन्नापि मृते तस्य-
न्येषां प्राणापानौ शिथिलविभ भवतः । भिष्ठावरुणयोः प्राणापानाभिमानि-
त्वासदीयग्रहस्य प्राथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परितः समादधते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रानिति । स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्तन्पुनजवद्वरौ
भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं
प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन्प्रयुञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरौ स्वयं देव-
त्वेन पूज्यौ सन्तादपि भिषकत्वेनावरत्वापञ्चौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ।
'अपूजौ वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजाविति' इति । तथाविधावश्विनौ पश्चा-
त्कालान्तरेऽग्नौ पयैतां श्रेष्ठ्यमेव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—'तौ
बहिष्णवमामेन पवायेत्वा ताम्याभेतमाश्विनमगृह्णन्' इति । एवं सति य आनु-
जावरौऽस्त्येतस्य समानस्वभावत्वाद्भिनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्व-
नावेभेन यजमानं श्रेष्ठ्यं पापयवः ॥

अथ मतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रानिति । यो नष्टर्थाकः सन्पुनः मतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमाशौ

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादसावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः
काष्ठाभन्तिमः । न सादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन मनुष्य-
श्रिया अन्तं काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्धारिश्चाज्जिवते । प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादि-
त्यादेव संपत्परमकाष्ठां प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थ्यग्नानिति । अभिचरन्मान्धिनमादौ गृह्णीयात् । परस्याऽऽर्जत्वपाप-
मादिदमार्तपात्रम् । तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानी-
मेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसप्तमानोत्कर्षमाप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्नानिति । यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गु-
णैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं यद्यमं गृह्णी-
यात् । पित्रादेरुत्कर्षे सति स्वयमुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्वापिण्डत्येनेतरव्य-
वहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन विमुक्तः, आग्रयणस्तु ब्रह्मस्योरःप्रदेशवत्सामर्थ्याचारो
वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्तदग्रत्वेनैव यजमानं सदा पाण्डित्यरूपमा वाचा
व्यवहारान्तरसामर्थ्येणोन्द्रियेष्वेव च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि
तदुभयहीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्थ्याग्नानिति । यान्येतांनि सोमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थ्य-
पार्श्वं तदिन्द्रियसामर्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारमेनं सर्वेणापि
सामर्थ्येनातिक्रम्य स्वयमनुविष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्यामि न इति । सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोक्तं च पुरो-
क्तमत्र सरस्वतीत्यादिकां पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचै-
वेनमभिचरितारमतिक्रम्यानुतिष्ठति । इयमुग्नास्रमग्नये द्वितीयकाण्ड उपहो-
माख्ये प्रपाठक एवमाग्नाता—

‘ सरस्वत्यामि नो नेषि वस्यः । मा पस्करीः पयसा मा न आचकृ ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ इति ॥

अर्थाद्यमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्वास्यो वरिष्ठं प्राणधारणरूपं जीवनम्—

भिनेष्यामिमुखेन प्रापय । मा पस्करीरस्मान्मा हिंसोः । मा न आचकृ, अ-

स्वात्मा धात्रीः । अर्पि तु सखया सख्येन वेश्या च प्रवेशानि(वी)पवया च
मेऽस्माञ्जुवस्वात्मासु प्रविश्य सख्यं कुर्वीत्यर्थः । किंच स्वयत्तादाहरणानि
क्षेत्राणि अरण्यीयानि स्थलानि मा गन्ध मा पाप्नुयादेति ॥

तस्मिन् चतुर्थपादपनूद्य व्याचष्टे--

मा स्वत्क्षेत्राणीति । तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंवन्धीन्यरणानि यानि स्या-
नानि तानि न प्राप्नोति न प्रपीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते--

पूर्णांश्चहानिति । मान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि
यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृहणीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य पात्रा-
न्जुवशोक उपपद्यः प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहणां प्राणरूपत्वाद्दृश्य यजमान-
स्य पात्रान्पूर्णग्रहैः शोकात्प्रोचयति । तथा सति यद्यपि मुहूर्तमानं गतपात्र-
स्तथापि पुनर्जिवित्येव ।

एवमेव प्रकारं पुनरपि बृहद्यर्थं विधत्ते--

पूर्णांश्चहान्गृहणीयादिति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत्तदा बृहद्यर्थमेन्द्र-
वायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा बृहद्यभावस्तदा यजमानां पात्रा-
न्ज्याभावाच्छोकेन प्रोच्यन्ते । ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव यजमान-
वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमह-
स्तस्मात्प्रायणीयेऽहं ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-
मायतने गृह्णाति त्रैहृभो वै शुक्रस्रैहृभं द्वितीयमह-
स्तस्माद्वितीयेऽहं शुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति जागृतो वा आश्रयणो जागृतं तृतीयमह-
 स्तस्मात्तृतीयेऽह्नाश्रयणो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै (१) यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति
 यदैश्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत एवैनं
 पुनः प्र युक्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो
 जागृत आश्रयणो यच्चतुर्थेऽह्नाश्रयणो गृह्यते स्व
 एवैनमायतनं गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्याव-
 र्तन्ते राथैतरो वा ऐन्द्रवायवो राथैतरं पञ्चममह-
 स्तस्मात्पञ्चमेऽहन्व (२) ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णाति बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः
 षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहन्शुक्रो गृह्यते स्व एवैनमाय-
 तने गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्या-
 प्नोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत
 एवैनं पुनः प्र युक्ते त्रिष्टुभुस्त्रो वै तृतीयस्त्रिरा-
 त्रस्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत्सप्तमऽहन्शुक्रो गृह्यते
 स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु
 पर्यावर्तन्ते वाग्वा आश्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
 दष्टमेऽह्नाश्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्माच्च-
 मेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतनं गृह्णा-
 त्येतत् (४) वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्या-
 प्नोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंश-
 न्तत एवैनं पुनः प्र युक्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु

पर्यावर्तन्ते पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनै-
 न्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः स्वसु वा एष यज्ञस्य
 यद्देशमहर्दशमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५) .
 एवान्तं गत्वा पश्चात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-
 यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृशेव तच्छब्दाः स्यन्त्योऽ-
 न्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
 हयन्तैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-
 तस्मिन्नाश्रयणो गृह्यते तस्मादाश्रयणस्याऽऽयतने
 नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते शुकस्य वा एतदायतनं
 यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
 तस्मादैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽह्नच्छुक्रो गृह्यत
 आश्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिच्छुक्रो
 गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽह्नाश्रयणो
 गृह्यते छन्दाः स्येव तादृशं वाहयति प्र वस्यसो विवा-
 हमाप्नोति य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे संविद्
 दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽह्नैष्टुभ एतद्वसते यज्ञस्य पञ्चमन्यस्या एकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहमनाः कामग्रहणकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
 विविधः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूढमकारः सूत्रकारेण दर्शितः—
 व्यनीकां व्याख्यास्याम ऐन्द्रवायवाभ्यौ प्रापणीयोदयनीयो दशमं चाहः । अथेतरेषां नवा-
 नामैन्द्रवायवाभ्यं पथममह, । अथ शुक्राग्रमथाऽऽश्रयणमभेवं विहिता निरूप-

(द्वात्रिंशत्प्रश्नः)

मीका परिवर्तते मध्यव्यूहः * इति । एवं सव्यूहकारमुक्त्वा व्यूहपकारोऽपि तेनैव दर्शितः— व्यूहं स्वेन्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीपावधेनरेषां दशानामैन्द्रवायवाग्रं मध्यममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रमग्राग्रं अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रं अथाऽऽग्रमग्राग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रं * इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूहपकारोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसंख्याकानि तेषु प्रथमेऽह्न्येन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्री वा इति । यानि मुख्यानि च्छन्दोऽसि न यत्रात्रिष्टुब्जगदीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री मध्यमा । अग्रेतेन चात्रैन्द्रवायवशुक्राग्रमग्राग्रं विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः माध्यमेन प्रकृतावाप्नोतः । ततः माध्यमसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रयः । निरूपणीयानां दशानामहर्णां मध्ये यस्यायणीयं मध्यममाव्यहस्तदपि माध्यमस्य साम्यादुगायत्रम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽह्न्येन्द्रवायव आदौ गृहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंबन्धिष्वेवाऽऽयनने मध्यमाहःस्वरूपस्थाने तमेन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःसु द्वितीयेऽह्नि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वा इति । त्रिष्टुब्जदसः शुक्रस्य द्वितीयस्याह्नश्च पूर्वस्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽह्न्याग्रमग्राग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा इति । पूर्ववग्रेजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रमग्राग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमिति । यदाग्रमग्राग्रं छन्दोऽवाप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामह्नःप्रत्येनाऽऽग्रमग्राग्रेण समाप्नोत्यादेतदेवाऽऽग्रमग्राग्रत्वं यज्ञमाव्यह्न्यमव्यनीकात्त्वं त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यव्यह्न्यादेन्द्रवायवाग्रस्य शुक्रव्यह्न्याग्रमग्राग्रत्वात् तस्यां क्रियायां सा क्रिया व्यनीका । तद्वपु त्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रमग्राग्रेण समाप्यते । किं चोत्तरस्मिन्नुर्वेऽह्न्यग्रमग्राग्र एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाऽऽग्रमग्रा-

आत्मे यज्ञमहर्षेस्त्रिरात्रसमाधिं दृष्टवन्तस्तत एवाऽऽश्रयणाग्रत्यादेनं यज्ञं पुनः
ययुक्तवान्भवति तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते-

जगन्मुखो वा इति । समूढे द्वादशाहं ज्यनीका त्रिरात्रात् । तत्रैकऽऽ-
वृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्वितीयाऽऽवृत्तिर्द्वितीयास्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूढे द्वाद-
शाहं ऐन्द्रवायवोपक्रपत्वाद्वैन्द्रवायवस्य च गायत्र्याद्वायनीमुखो भवति, तथाऽ-
प्यत्र जगन्मुखो जगत्पु क्रमः कर्तव्यः । अग्रयणाग्रश्च जागत इति पूर्वमेवोप-
पादितम् । तस्माच्चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने
सद्गृहीतं भवति । अपि चाऽऽश्रयणाग्रत्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुन-
रावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते-

राधंतरो वा इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयादित्यैन्द्रवायवाग्रत्वं मति रथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्च-
यणादैन्द्रवायवस्य राधंतरत्वम् । पञ्चमस्याह्नो रथंतरसंबन्धस्य शास्त्रान्तरे
प्रसिद्धत्वात् राधंतरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्य, हनश्च राधंतरत्वसाम्यात्पञ्चमेऽह-
न्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्येनमैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने
गृह्णीति ।

अथ षष्ठेऽह्नि शुक्राग्रत्वं विधत्ते-

बाहंतो वा इति । शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याह्नश्च बृहत्सामसंबन्धः शास्त्रा-
न्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्व्यचारव्येषम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रत्वं प्रशंसति-

एतद्वै द्वितीयमिति । ज्यनीकया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रो द्वितीयो
यज्ञः । शेषमाश्रयणाग्रवद्व्यचारव्येषम् ।

अथ सप्तमेऽह्न्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते-

त्रिष्टुङ्मुखो वा इति । यद्यपि समूढे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याऽऽद्येऽह्न्यै-
न्द्रवायवाग्रत्वाद्गायत्रीमुख एवायं त्रिरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुङ्मुखः कर्तव्यः ।
शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्मान्सप्तमेऽह्नि शुक्रः प्रथमो गृह्यते ।
शेषं पूर्ववद्व्यचारव्येषम् ।

अथाष्टमेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते-

(वावरात्रकथनम्)

वाग्वा आग्रयण इति । षष्ठक एव आग्रयणग्रहणक्षणे वाग्वा देवे-
भ्योऽवाक्रापवित्युपक्रम्य साऽऽग्रयणं पयागच्छदित्युक्तत्वादाग्रयणस्य वागूपात्वं-
मर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वागूपात्वंतामात्यादष्टमेऽह्न्याग्रयणः मथर्वं पयो-
कव्यः ।

अथ नवमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रयणं विधत्ते—

प्राणो वा इति । षष्ठ्यौ ग्रहणक्षणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्त-
त्वाद्वागित्यस्य च प्राणावान्तरभेदत्रादैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्या-
ह्न्योऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसाम्यान्नवमेऽह्न्यैन्द्रवा-
यवः मथर्वं ग्रहीतव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रयणं प्रशंसति—

एतच्च तृतीयमिति । अथनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्मिरात्रस्तृतीयो यज्ञः ।
शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्याख्यायेयम् ।

अथ दशमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रयणं विधत्ते—

पथो वा एत इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽर्घं
दशरात्रस्तं दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रयणत्वेन शुक्राग्रत्वादिना पति-
पद्यन्ते भारमन्ते त एते यजमानाः पथः सकाशाद्ब्रह्मा अभिकेनापथा कुमार्गेण
गच्छन्ति । तस्मैन्द्रवायवाग्रयणत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव सनुवाकदौ
वर्णितम् । यदेतद्दशममहरस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रयणोपक्रान्तस्य दशरात्रा-
ख्यस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै सप्तमिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्यैन्द्र-
वायव एव मथर्वं ग्रहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गे
परित्यज्य सप्तम्यग्नौमेव प्राप्नुवन्ति । अपि च यथा लोके वहीयसा ग्रीढमा-
खाहिना ब्रह्मीवर्दसमूहेन युक्ता वणिजः पतिसारं वहन्ति पार्श्वपगताश्वत्थमा-
ग्नौपरित्यज्य पतित्व एव राजमार्गे बन्नीवर्दः पञ्चग्याकारो यथा भवति तथा
नयन्ति तद्दन्ताप्यैन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ।

तमिषमैन्द्रवायवाग्रयणत्वादित्युक्तं व्यूढपकारं लोकपतित्वविवाहसाम्येन प्रशं-
सति—

छन्दाश्सति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा विवाहार्थं भार-
द्वाजगोत्रोत्पन्नाः कन्यकामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेवरां विचार्य
तद्देव विवाहं कुर्वन्ति, एवमत्रापि च्छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवा-

(द्वादशाश्रकथनम्)

यथाकृत्वादीनामन्योन्यस्य स्थानमभिधायन्तस्तानि सर्वाण्यैन्दवाश्चत्वादीन्ये-
तेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्ययेन प्रापय-
न्तीत्यर्थः ।

तथैश्वरायवाग्गपण्योरन्योन्यस्थानविपर्ययसं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्येति । समूहो हि द्वादशाहो ब्यूढस्य प्रकृतिः । समूहे हि प्रापणीयोदयनीपदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु उपनीका त्रिरा-
धुत्वा । तत्र द्वितीयायाश्च उपनीकाया मध्यवर्तिना नवरात्रस्य चतुर्थेह्न्युपक्रान्ते-
ष्यत्वात्तदहरैर्नृणापवस्थाऽऽश्रयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तब्यूढपकारेण द्वितीय
आश्रयणो गृहीतः । त्वमं चाहः समूह आश्रयणस्थाऽऽश्रयतनम् । तत्र ब्यूढप-
कारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाश्रयणयोः परस्परं
विवाहः ।

अथ शकैन्दवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा इति । ममूढगते नवराने यस्मिन्महस्तदेतद्द्वितीयायाश्च्य-
नीकाया मध्यवर्तिताच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढमकारेणैन्द्रवायवो
गृहीतः । यत्तु सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायाश्च्यनीकायाः पथमदिनत्वादैनद्रवाय-
वस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि द्वितीयवारपावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सौर्य
शकैन्द्रवायवयोर्विवाहः ।

अथ शुक्राभयणः शयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

अग्रयणस्येति । यदेतत्पञ्चमहस्तदेतद्वितीयायास्त्वर्णीकाया अन्तिप-
त्वादाग्रयणस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढपकारेणाऽऽवर्त्यमानः पथपः शुक्रो
गृहीतः । यत्त्वष्टमपहस्तदेतत्तृतीयायास्त्वर्णीकाया मध्यवर्तिताच्छुक्रस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढपकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयो-
र्विवाहः ।

एतद्वदनं मशंसति—

छन्दाश्चयेवेति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवाद्यत्वादीनां विवाहं जानाति स तेन वेदनेन छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमात्कुत्रादिविवाहं प्राप्नोति । अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवनाविषयमभिज्ञानं दद्याद्विधारयति । यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माच्छोकेऽदिं कन्यकारूपमपत्यमन्यः पिताऽन्यस्मै जामात्रे ददाति ।

अथ धीमता -

दशनाम्पाम्प पञ्चमपादे नृश्रे विंशतिकरणे चिन्तितम्—

अथनी द्वायमैन्द्रवायवशुक्राशानुवादता ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणाशसितस्तथा ।

विधिराशयणाश्रय इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अथनीका । ऐन्द्रवायवाग्नौ मायणीबोद्धनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवानामहनामैन्द्रवादाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथा-
ऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
ग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र द्वादशाहगेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिषाहस्तु
क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वाति विहितानि । तेषां रथंतरनि-
मित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुपपन्न चो-
दकेन प्राप्यम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परिसंख्या वाऽर्थवादो
वा विधिर्नैति । तत्र पाष्वात्वादनुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गु-
णान्तरपरिसंख्याऽस्तिवति चेत् । न, दोषवशापत्तेः । चतुर्थेऽहमप्राप्तस्याऽऽ-
ग्रयणाग्रत्वस्य विधित्तिवत्त्वस्य प्रसङ्गाद्योऽयमर्थवाद इति चेत् । लक्षणावृत्ति-
प्रसङ्गात् । तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधित्तिवत्त्वमपि प्रहव्यः । न च तत्त्वा-
त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वात्प्रवृत्त्यात् । रथंतरादिनिनि-
तकधारेण हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथं-
तरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वापत्तिरिति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ध्रुवोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्वि वृद्धत् ।

विधिसाम्बादादिषोऽन्त्यो लिङ्गान्कर्त्तव्ये विधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—सूडो ब्यूडश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहरतः । अथ
ब्यूड उदाहरिते—ऐन्द्रवायवाग्नौ मायणीबोद्धनीयौ । अथेतरेषां दशनामहना-
मैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवा-
ग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूहस्य
वाच्यप्रकृतिरिति वि. ६२ । तद्वद्व्यूडोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये

प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधित्ताभ्यात् । यथा समूहप्रकारैः कर्तव्यो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृति-
विकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य ऐक्यत्वमदृष्टचरम् । रथैतरबृह-
स्पृष्टयोर्धर्मोपपत्तिप्रकारयोस्तद्गमनादिति पूर्वः शङ्कः । व्यूढः समूहस्य विकृतिः ।
कुतः । छिन्नदर्शनात् । ' ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थपदः ' इति
व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि व्यूढे प्राय-
णीयोदयनीयस्थितिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदग्रवज्राग्रवर्द्धाद्वैन्द्रवायवस्येष्टाऽऽ-
यतनम् । समूहे तु तदहर्गवानामहर्गनां मध्ये द्वितीयिकादित्ववैन्द्रवायव्याग्रम् ।
तच्च व्यूढस्य विकृतिता । चोदकेन प्राप्त्वप्राणं विवर्तितवाग्रवज्राग्रवस्तुतयैऽ-
नूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कामयेत बहूँः स्थां प्रजायेयेति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथा च सति समूहप्रकारार्थे विध्यभावाद्यर्थेतरबृहस्पृष्टवैषम्येण
विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणे-
ष्वनयोरेवसरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूहस्यैवान्तिदेशः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्वयिन्नितम्—

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्याद्विशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यवयः पौक्तो नार्थानां तेन मन्त्राणां ।

गायत्र्याद्या विपर्यया अर्थवृत्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवगानन्वयमन्त्रादिभिरिकपालानि चोदकाहानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनवपगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो अगतीछन्दस इति
पदवयं श्रुतम् । तथा पवमानत्रयविषयेऽवन्तारोहमन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
प्छन्दा अगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽर्थवदे पठ्यते—'गायत्री
मध्यमः परिधिलैष्टुमो दक्षिणो आगत उत्तरः' इति । तथा कपालविषये
वाक्यं पठ्यते—'अष्टाकपालः पानःसवनीय एकादश कपालो माध्वेदिनीयो
द्वादशकपालस्तुती (स्तुती) पसवनिः' इति । अत्राष्टत्वादिभिसिभिः सं-
ख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पदाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते

+ न्यायमात्राणां मन्त्रेतिपदं न विद्यते ।

(द्वावक्षरान्नकथनम्)

सति व्यूढमकरणे छन्दोऽपतिक्रमः पठ्यते— ' छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लो-
कमवधायन्, गायत्री विष्टुमस्त्रिष्टुजगत्पा जगती गायत्र्याः ' इति । तत्र
संशयः—सोऽपि छन्दोऽपतिक्रमो मन्त्रपदानपरिविकृताल्लक्षणमर्थानामुभय-
विधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च । अत्र, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र
मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रयणतत्पर्यं अपतिक्रम इत्यर्थः पक्षः । तेन गायत्री-
शब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुषादितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य
स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।
तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनपवमाने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भ-
वपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिमतः, अणीयान्द्रा-
वीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,
एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थोऽपतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति पाते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादि शब्दानामेव अपतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु
गायत्र्यादिशब्दयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावा-
दिति राख्याप्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वाद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजा-
यत् यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण
यजेत् प्रैव जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यभिष्टोमप्रायणा
यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति

१ क. स. छ. 'ववश' । २ स. व. 'ने' । माध्यंदिनीये जगतस्य स्थाने, आगतो
माध्यंदिनः प्रातःसवनीयस्य स्थाने । त' ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके
 अग्निष्टोमौ यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुज्जीरन्व-
 हित्वा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र-
 युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके
 प्रति दधति यो वै गायत्रीं ज्योतिषक्षां वेद-
 ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ
 तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री
 ज्योतिषक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं
 लोकम् २) एति प्रजापतिर्वा एव द्वादशधा
 विहितो यद्द्वादशरात्रौ यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्त-
 रेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वाविष सन्तसद्
 वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति
 सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणेरासते ये सत्रमासते
 तस्मात्स्पृच्छन्ति किमेते सन्निधौ इति प्रियः प्रजा-
 नाप्रस्थितो भवति य एवं वेद (३) ।
 (अग्निष्टोमौ यत्सुवर्गं लोकं प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढाकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्याहर्विशेषा उच्यन्ते ।

तथाऽऽहौ द्वादशाहं विधत्ते—

प्रजापातिरिति । अथ पञ्चोत्तरमुखेन (ण) पथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अग्निष्टोमः प्रायणं पथममोकी येषां सोपवा-

(द्वादशरात्रकथनम्)

गानां तेऽग्निष्टोमपायणाः । अत एवाव्य काण्डस्थाऽऽद्यानुदाकेऽभिहितम्—^१ त-
स्माद्वाहुर्ज्येष्ठपक्ष इति । इति । एवं सति तपग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य
प्रथमेऽह्नि कस्मात्कारणादतिरात्रः प्रयुज्यत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । तथा-
भिक्षा उत्तरमेव बाहुः—पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहमज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयाप-
तिरात्री । कर्मीनिकास्थानीयावाग्निष्टोमौ । कृष्णपण्डलस्य मध्ये यद्वान्तरं
पृथक्पण्डलमतिकृष्णं तद्दर्शनशक्तस्थानं, सेयं कर्मीनिकेऽप्युत्पत्ते । एवं सति
यदि यजमानाः प्रथममाग्नेष्टोमं प्रयुञ्जीरंस्तदानीमाधरभूतं गोलकं विना बाहि-
रेवाऽऽकाशपदेशे कर्मीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽह्नि
प्रयोज्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहपक्षे गोलकवर्धं पथमं स्थापयित्वा
तन्मध्ये कर्मीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्षिधाषान्तरमाश्रीनि राजाहानि पक्षित्वं परिकल्प्य
विधत्ते—

यो वै गायत्रीमिति । अष्टाक्षरवादां गायत्रीमष्टसंख्योपेतमुक्त्वपक्षमह-
रष्टकं पक्षित्वपत्वं परिकल्प्य तत्रूपां गायत्रीमुच्यते ज्योतीरूपो पक्षौ दृष्ट्या
गायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं
ज्योतिरेव स्वर्गमार्गमदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनानुष्ठितज्योतिरारब्धेन
प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षित्वाया गायत्र्याः
स्वरूपमिति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य पायणोद्योऽपनीयाख्ये प्रथमोत्तमे
अह्नी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽद्यन्तपोरह्नोरनुष्ठेयौ यावग्निष्टोमौ तौ
पक्षस्थानीयौ । ये च तयोराग्निष्टोमयोऽन्यन्तरेष्वष्टमंरूपकैरहःस्वनुष्ठेया अष्टा-
मुक्त्वाः सोऽप्यमुक्त्वसंघः पक्षित्वाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशाभि-
दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः पतिपादित्वस्यार्थस्थोपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—रूपरूपोऽहीनरूपश्च । तत्र सवरूपं तावद्वि-
धातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इति । सोऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः प्रकौरैरा-
विर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः पक्षित्वपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्ष-
त्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः सप्तविधवर्तिनो प्रथमद्वादशयोरह्नोरनुष्ठेयौ प्रायणी-

षोडशनीयारूपौ पावतिराजौ तावपि पक्षाम्बस्थानीयत्वापक्षावेव । अग्निष्टोमस्त-
हितयोरनिराक्षयोः पक्षयोर्ध्वे वेष्टानुक्छायाः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपस्य
प्रजापतेः शरीरम् । एव एवंविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः ।
प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण सज्ज स्पृणोति सच्छब्दवाच्यं यदस्ति
सत्पीणयत्येव । किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते—प्रजानां पाणा एव सच्छब्दवा-
च्याः । जन्मान्तरेऽप्यनयाधेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यमपाणानेव
पीणयति ।

अथ यस्तुवं सत्ररूपं विधत्ते—

सर्वासां वा इति । ये यजमाना द्वादशाहंरूपं सत्रमासहेऽनुतिष्ठन्ति ।
आसिधातुः सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वासां प्रजानां पाणै-
रेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना पाणाः पीता
भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्सत्रानुष्ठानं पाणानां पीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठा-
तुन्द्वा किमेते सन्निधौ इत्येवमादरेण साध्वर्गाः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं
सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामिति । सत्रस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा
जगत्पृच्छत्येवमिति श्रुते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सु॒र्गाय॑ लो॒काय॑
प्रा॒म॑ददृ॒ध्वो ह॒ वा ए॒ष आ॒र्तत॑ आसी॒त्ते दे॒वा ए॒तं
वै॒श्वान॒रं प॒र्यो॒हन्सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ प्रभू॒त्या ऋ॒तवो॑
वा ए॒तेन॑ प्र॒जाप॑तिमयाजयन्ते॒र्वाभो॑दिधि तद॒भोति॑
ह॒ वा ऋ॒त्विक्षु॑ य ए॒वं वि॒द्वान्द्वा॑द॒शाहेन॑ यजति

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेऽस्मिन्नेच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत्
 (१) यदं ग्रीष्मायोषधीर्वाभ्यो ब्रीहीञ्छरदे
 माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापति-
 रयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजा-
 वरस्य यज्ञ इति स तेतेभाग्रेऽयं जतेष ह वै कृण्व-
 भन्ति यः सन्ने प्रतिगृह्णाति पुरुषकृण्वपमंश्चकृण्वपं
 भोवा अर्जं येन पात्रेणाभं विभ्रति यत्तन्न निर्णे-
 निजति ततोऽधि (२) मलं जायत एकं एव
 यजेतको हि प्रजापतिराध्वनोद्वादश राजीर्दीक्षितः
 स्याद्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्वावैष एव ह त्वे जायते यस्तपसोऽधि
 जायते चतुर्धा वा एतास्तिस्तिस्त्रो रात्रयो यद्वा-
 देशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या
 द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३) यान्तुतीयाः
 पात्राणि ताभिर्निर्णेनिके याश्चतुर्थीरपि ताभिरा-
 त्मानमन्तरतः शृण्वते यो वा अस्य पशुमर्त्ति
 मा*स* सोऽत्ति यः पुरोडाशी मस्तिष्क* स यः
 परिवापं पुरीष* स य आर्ज्यं मज्जान* स यः
 सोम* स्वेद* सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या
 निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
 तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै (४) ॥

(अयच्छ्रद्धिं रभते द्वादशाहेन चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे द्वाद-
शसहस्रविधत्ते—

न वा एष इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः ।
अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽ-
यमन्यतोवैश्वानरः । आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्ववसान इत्यर्थः । एतादृश एष
द्वादशाहः स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते—
एष द्वादशाह ऊर्ध्वोभिमुखोऽतिविस्तृत आसीत् । तस्मादवसाननियामकाभावात् ।
अतोऽयमप्यवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्द-
वाच्यमतिरात्रं पर्यौहन्परितोऽवसानस्थाने निवामकस्थेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण निमग्नित्वादेनावानर्थं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रादुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्रः कर्तव्य इति
विष्णुचपः ।

अथेतस्य द्वादशाहस्याहीनत्वरतां विधत्ते—

कृतवो वा इति । पुरा कदाचिद्वसन्ताद्युतवो देवा ऋषिजो मूषा मजा-
पतिं यजमानमेवेन द्वादशाहेनावजयन् । तेन द्वादशाहेन स मजापतिस्तेष्वुतुषु
मध्येऽधिकां समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वन्मोऽप्युत्तिष्ठु मध्ये द्वादशाहयोगेन समृद्धिं
प्राप्नोति । पूर्वञ्च यजमानबहुत्वादासिचोदनया विधानाञ्च द्वादशाहस्य सत्तरवम् ।
इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाञ्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव मजापतेः समृद्धिं एषत्वमिति—

तेऽस्मिञ्चच्छन्तेति । ते वसन्ताद्या कृतवोऽस्मिन्समृद्धे मजापतौ भागमे-
च्छन् । स च मजापतिर्वसन्ताद्य रसमहं सर्वमपि भोग्यवस्तुपतं सारं दत्तवान् ।
वसन्तकाले हि भोगाविशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्धान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः
प्राप्यच्छत् । ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुक्तवैहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति—

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेनेन्द्रं प्रजापतिरिति । इन्द्र उच्चमत्वेनाग्रजध्रातृवत्पूज्योऽपि सन्पुत्रा कदाजिदनुजवद्वरः सैवदेवैस्त्रिरास्त्रिक्रमभागे भूत्वा तत्परिहारोपायं कोदितुं प्रजापतिमुपसोवितवानित्येतावदत्र बहिरेव ब्रुष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ' इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुत्तमावत् ' इति । स य प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् । ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानी-
मिन्द्रोऽभवत्सकृदपिपरमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । यस्माद्याज्ञिका आनुजा-
वरस्य यज्ञ इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये
मथममेतेन द्वादशाहेनायजत यस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिवेधं निन्द्योच्यमस्ति—

एष ह वा इति । सत्रे हि ये यजमानास्त्य ऋत्विज इत्येवं यजमानत्व-
व्यवहारवद्विषयव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अश्वयुर्गृहपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावश्वयुर्ब्रह्मादिशब्दैर्ब्रह्मविन्दते । एवं
सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिगृहीता
श्रवभक्षणेन यः प्रत्यवायसं प्राप्तोति । नात्र पञ्चतत्त्वशब्दो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाभ्यादिशब्दः । किंचानेन यदन्नं भक्षयते तद्गौरैव भवति गोनांसभक्षणसमः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्थपात्रे भाण्डे
याऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभा-
वाच्चक्षुक्तगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तॄणामधिकः प्रत्यवायो भव-
तीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिवेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढी-
करोति—

एक एव यजेतेति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकानामु-
त्थमम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रीरिति । द्वादशसंख्योपेतानां मातॄणां संवत्सररूपत्वात्संव-
त्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्म-
जापतिरेव भवति । किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जनकं तन्न मुख्यम् । किंतु यो
यजमानो दीक्षाख्यातपसोऽभिजायत एष एव हि जायते मुख्यजन्यवानित्यर्थः ।

अथोपसद्विशेषं विधत्ते-

चतुर्धा वा इति । अथानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति
तास्तिस्रस्तिस्र एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभि-
स्तिसृभिर्यज्ञसाधनसंपादनं भवति । द्वितीयराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञसंपादनम् ।
तृतीयरराशिगताभिस्तिसृभिर्यज्ञसाधनाणि शोधयति । चतुर्थराशिगताभिस्तिसृभिः
स्वात्मनोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणारतिग्रहलोभातिशयेन पस्तर्किं निन्दति-

यो वा अस्थेति । यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं
यदा स्वयं सोमयागे करोति तदा तदीययागे योऽयं आत्विग्भूत्वा तस्य पदि-
ग्रहीतुः संवन्धिनपञ्चोपीयादिपशुहविःशेषमसि स कस्मिन्पुरुषादिवासभक्ष-
णसमं पश्यवाक्यं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमसि स पस्तिष्कं पुरु-
षादिशिरोगतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवारं लाजस्वरूपहविःशेषमसि स
पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे आउधेडाभागं भक्षयति स
मज्जामं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षित-
वान् भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकर्तुः शक्तिं प्रमा-
दितस्म्युत्पन्ना निन्दको द्वारेर्निर्गच्छन्तीर्बलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ देव-
द्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्थ पशुमि-
त्यादेरयमर्थः-यः कस्मिद्दत्विग्भूत्वाऽहीनरूपतादभाहे पशुहविःशेषमसि सोऽय-
मस्य यजमानस्यैव प्राप्तमसि । एवमुत्तराणि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे
दक्षिणामतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याज-
येत् । तदेतदयज्जनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं प्रायश्चि-
त्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावाप्यशेषः-सत्रे तु स्वयम(स्था)पि यजमान-
त्वात्पतिग्रह एव नस्ति । अहीने तु विद्यमानस्य पतिग्रहस्य दृष्टत्वात्पतिगुप्त
प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अथ भीमासा ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठ्यादे चोदशधिकरणे चिन्तितम्-

अहीनसत्रयोर्लक्ष्यभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्ञानं तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्यत्वं च तत्रैतन्निश्चयेते-किमहीनसत्रयो-

(द्वावक्षरात्रयकथनम्)

लक्षणभेदो नास्त्युवास्ति । नस्तीति तावत्पाप्तम् । कुतः, ज्योतिष्टोमा-
वृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्राणां तानामहीनानामा-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथैव योदशरात्रादीनां सप्तारणामिति प्राप्ते नूनः—आ-
सीरन्नुपेयुरिति चोदनादर्थं यजमानबहुत्वं च सप्तलक्षणं, यजतिचोदना यज-
मानबहुत्वंचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरेवभिचारादिति
राजान्तः ।

तत्रैवान्मन्त्रिचिन्तितम्—

सप्तमेकः करोत्वाहो बहवः पृथगाविद ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरन्निस्पृकया बहवो यताः ॥

द्वादशाहसप्तस्य ज्योतिष्टोमः पृथगिति । तत्र कर्त्तव्यत्वाच्चोदकेन सप्तैऽपि
कर्त्तव्ये प्राप्ते परमक्षयवनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्मन्त्रिचिन्तितम्—

ऋतवजोऽभ्येऽज यदुभयः स्पृस्त एवौत चोदकात् ।

अभ्ये यष्टार एव स्युः परमक्षयवनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादभ्येवामुत्तिक्त्वाद्वाभ्यभ्ये स्पृरिति
प्राप्ते नूनः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति परमक्षयवनादक्षिणानि सप्तारण्यमाहु-
रिति दक्षिणाराहित्यवचनादध्युर्गुह्यपतिं वीक्षयित्वा ब्रह्माणं वीक्षयति तत्र
उद्गातारभिरवादिना । ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगमोरास्त्रिभ्यवा-
जमानद्योतकयोः प्रतिभानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणे विधितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽज सोमदत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मस्वात्कथार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्होतेत्यादिभ्यः सोमे वरणमुत्तिजामाप्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि वत्का-
र्मम् । अन्यथा वरणरहितानामुत्तिक्त्वाभावात्सत्रं न सिद्ध्येत् । अत एव त-
त्सिद्धये सप्तप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमाना-
ननूय वरणंसाध्यमुत्तिक्त्वं तेष्वधावगममिति विदधानि । तस्याहत्विग्वरणं सत्रे
कार्यम् । मैवम् । सत्रं सनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि कथार्थं

(द्वादशरात्रकथनम्)

वरणमपेक्ष्यते । कथार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव कथार्थं वरणं त्वद्वदार्थ-
मिति चेत् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्पादजननार्थत्वात् । अन्यथा वरण-
काले कञ्चित्कल्याणयो रक्षिणा इत्युत्पत्तिर्ना प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च
कृत्विक्त्वास्तिङ्गिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमुत्पत्तिवत्त्वं नाम किं कर्मकरवमुत्
यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्थापित्वाभावेन ये यजमानास्त कृत्विज
इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्वय एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमुन्तरे-
णाम्युत्पत्तिवत्त्वं सिध्यति । इदंशमेवाऽऽतिवच्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानस्य
इवरणं सत्त्वं लुप्यते ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

कथः कथो न वा सत्त्वं निषेधात्कीतिकल्पनम् ।

मित्यानुवादेनाकृतुर्गैः कथो वरणं यथा ॥

सात्कारपुरःसरमग्निहोत्रेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तत्र वरणं चिकीर्षु-
र्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं भूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्त-
म्बवचनात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः—‘ उद्योतिष्ठोभेर्नाग्निश्चोभसं-
श्चेत् रथं वरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदशेणेनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वमुद्गाता भव ’
इति । तत्र देवदक्षिणाद्व्यवस्थेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोज्यं
योग्या भवन्ति । सोमं कथः । स च प्रकृताविन सदे कार्यः । न च दक्षि-
णादानस्य निराकृतत्वेन देवदत्तनिश्चये लुप्येति सति तत्साध्यः कथोऽपि लुप्ये-
तेति शङ्कनीयम् । निषेधमुपजीव्य कथानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
तथाहि—‘ न स्रज गौर्दीयते । न वासो न हिरण्यम् ’ इति सदे गवादिदानं
निषिध्यते । स च निषेधोऽस्तर्वा प्रतीकौ न संभवति । ततः सोमे देवद्व्याणां
सत्त्वं दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देवद्व्याण्येवं भूयन्ते—‘ गौश्चाधश्चाश्वतरश्च
मर्द्व्यश्च जाश्चाव्यश्च ब्रीह्यश्च यवाश्च तिलाश्च मावाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ’
इति । एव गोवासोहिरण्यदीनां विशेषतो निषेधेन द्वाव्यस्तराणां चोदकपामा-
नामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देवद्व्यसम्प्राप्तात्कथः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
‘ न स्रज गौर्दीयते ’ इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
एव दानाभावोऽनुद्यते । ‘ अदक्षिणाग्निं सप्ताभीत्याहुर्न स्रज गौर्दीयते ’ इति

(द्वादशरात्रकथनम्)

श्रुती परोक्ष्युपन्यासस्थ प्रसिद्धिवाचकहिंसादृश्य [५] प्राप्तिसमकृत्वात्,
तस्माच्चित्त्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्दरणवत्तदविनाभूतः कथोऽपि न कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आधेयदानवर्तुषाज्यावृत्तौ तत्रेषु नाऽऽचरेत् ।

कुयोदाऽऽनतिलोषाग्नेः समर्प्य क्रियतां दयम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमाधेयस्य ददातीति श्रुतम् । अतुषाज्यावरणं चास्ति । तदु-
भयं तत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारमुपाया आनतलुप्तत्वात् । यद्यप्याधेयः कर्मक-
रेभ्यो बहिर्भूतस्तथाऽपि तद्द्वारेण यजमानस्थौदार्यं पश्यन्तो धनकामाः क्रतिवज
आनता भवन्ति । दरणस्य चाऽऽनत्यर्थस्य मुक्तिदरणे पारम्भकालीने पत्तिद्वयम् ।
तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । प्रथमवरणेनैवाऽऽनतिभिद्वेः
कालान्तरे दरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां पारम्भकाले स्वयमङ्गो-
ष्ठयाया मृतेराधिकं धनं न लभ्यते इत्याज्यदानदर्शने नाऽऽनतिक्रमः । तस्माद-
दृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

वष्टाध्यायस्य वष्टपादे तृतीयाधिकरणे निश्चितम्—

सर्वं वर्णत्रयस्थोन विप्रस्यैवाविशेषतः ।

यस्य भैवे स्वामित्वं विप्राणामृतिवर्जा यतः ॥

क्राजिकामाः सजामासीरभित्पत्र विप्रा इति विशेषो न भूयते । तस्माद्वर्ण-
त्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्नैवेष्टम् । विप्राणामेवऽऽतिव्यपमिति द्वादशे वक्ष्यते ।
क्रतिवर्ज्ये यजमानाः सत्रे संपाप्ताः—‘ये यजमानास्त क्रतिवजः’ इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सप्तम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि तत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्याः पतिष्ठादिविधानर्तः ॥

नौराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नौराशंसाविधौ संनिकर्षात्सामुपयनोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्प्रवृत्तिप्रौढीनां न(ना)-
राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठान्विषयश्च गुणक-
पक्षकश्चपसंकुतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना) राशंसप्रयाजवन्तः, येषाम्पि अनुनधान-
प्र-

धाजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सप्तेऽधिकारिणः
स्युः । कुतः, न (ना) राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा
सति सविता मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति पात्रे
ब्रूमः—वासिष्ठोदीन्यजमानानुद्दिश्य न (ना) राशंसो विधीयते । तथा सति
विधायकपदगवस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदाव्य-
शेषात्तत्राद्विपकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ न (ना) राशंसानुष्ठाने
वसिष्ठादीनां साद्गुण्यमतिरेकां तु वैगुण्यं, तन्नूनसादनुष्ठाने तु वैपरीन्यम् । सर्वथा
भिन्नकल्पानीं सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा
एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्वयिन्नितम्—

विषस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽथ ऋक्षीच्छुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय सवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्वामित्रस्तमानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

क्रादिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋक्षि वाञ्छन्ति । तस्मा-
द्विषस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनाद्-
वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वात्संभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पस्वरारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिकारिणश्च इति द्वितीयः पक्षः । वा-
सिष्ठो ब्रह्मेति वाक्याच्च वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रश्मिरसि क्षयाय खेत्यादयो
मन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतममर्हतीति स्तोमभाग-
प्रशंसात्तोऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहि-
तस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्तमानकल्पानां वाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्वयिन्नितम्—

अमाघातुश्च तर्हिक वाऽऽधातुरेवाग्निभो यतः ।

एकस्याग्निषु तस्मिन्निर्न स्वाग्निष्वन्तेपदान् ॥

तत्सप्तमग्रधाधानरहितस्यापि संभवति । कं * कोणां मध्ये कस्मचिदा-
हिताग्निष्वे वदीयेष्वाग्निषु तेन सह पूर्वैर्नैरन * ॥ अपि तस्य सप्तस्य साध-
वितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । आदित्येन * ॥ १ ॥ धानकलस्य कर्तृगामिदां

(द्वादशरात्रकथनम्)

द्वयमपि । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नयो न तेऽधिका-
रिणः । यथाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोमविकृती-
माविष्टिपूर्कत्वं निर्णयितम् । इतिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादावातुरेव सत्राधि-
कारः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

जुह्वः । १०० कस्य कार्याः साधारणा उत ।

(१००) द्वादशमिहोऽग्नयो मृतदाहे विरोधतः ॥

सन्निष्ठा मध्ये यस्य कस्यचिरसंचन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सर्वं प्रयोज्यम् ।
कुतः, अभिरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निमन्त्रात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः
कश्चिदुपलभ्यत इति भाषे ज्ञमः—यस्य जुह्वादयः स चेत्सममध्ये म्रियते तदा
मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । ‘ अ हिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिण-
हस्ते जुह्मासादपति ’ इत्यत्र ‘ चनेस्तदवगमा ’ । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्र-
प्रयोगो विगुणः स्वात् । तस्मात्स धारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्रे संपाद-
नीयाः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

द्यतनार्थं द्वादश वा षट्विंशद्वादशमिहो यतः ॥

एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ष्वोतिहोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठातुं दिनानां षष्ट्विंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश साद्येस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतिस्थादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुर्ह्रिः (४०) भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृतौ ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्विंशद्विंशता मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसरकस्य सनुत्यस्य

१ स. च. ‘ हति य ’ । २ स. ‘ वहे दिनमानकम् । ३ स. च. ‘ हान दि ’ । ४ क.
च. क. च. ‘ स्तथाऽपि । ५ स. क. ‘ यस्काश्च ’ । ६ क. च. क. ‘ भिद्यता । ७ च.
क. श्रुताः । ८ स. च. ‘ ताः । साङ्गस्य द्वादशाहस्य च ’ ।

‘ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसर्गा च पाण्डित्य-
रुपावाचनाय पृथग्द्वादशत्वं मुतम् । ततो दीक्षोपसर्गार्थं चतुर्विंशतिर्विनानि
सुत्पार्थमेकं दिनमिति वञ्चयिष्यति । इदंशस्य कर्माविशेषस्याह्नां द्वादशभिरावु-
त्तिभिः घातयत्वं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सप्तहर्णां द्वादशत्वं भूयमाणं
साध्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदेवाह दीक्षोपसर्गस्या-
मङ्गलान्भावेतस्यैकैकस्याह्नः साङ्गज्योतिष्टोमविकारस्यातस्त्वं तद्य एव कर्त-
व्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसर्गोमुख्यकारणाभावेवानुष्ठितत्वाविहापि
तदेवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने साध्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य
प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विप्रक्ष्यामुष्णमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य
द्वादश दीक्षा द्वादशोपसर्ग इत्यङ्गन्येर्मुख्ये च पुनरङ्गद्वयस्य पृथग्द्वादशस्यभिरुपा-
चरिष्यति इति शङ्काः ।

भवमाध्यायस्य मध्यमपादे भवमाधिकरणे विनितम्—

परनीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्येष्वन्येषु वा ।

अविशेषाद्वादिमोऽन्योऽसंस्थितत्वेऽतिष्ठन्तः ॥

द्वादशाहे श्रूयते ‘परनीसंयाजान्ताम्यहानि संतिष्ठन्ते’ इति । तत्र द्वाद-
शसंस्थेषु सर्वेष्वन्येषु परनीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायादधिकं पिष्टलेपादिकं न
कर्मम् । कुतः, एतावन्तु परनीसंयाजेः समाप्तिर्नतरेष्विति विशेषनिषामका-
भावादिति चेन्नैवम् । असंस्थितत्वरक्तयोर्काष्ठज्ज्ञेन अनुमानहूनो यानीतराण्य-
हानि तेषु परनीसंयाजान्तरत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि परनीसंयाजान्ताम्यहानि
संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाग्नायते—‘न चर्हि रनुग्रहरति असंस्थितो हि
तर्हि यज्ञः’ इति । तत्र परनीसंयाजेः सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याह्रन्येत ।
तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचना, किं तर्हि सत्येव तद्वहः संब-
न्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरमपात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽङ्गन्यनुष्ठातव्यः ।
तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुग्रहीतो भवति । तथा हि
द्वादशाहेन यजेदेषि सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसर्गादिकं तन्त्रेणा-

१ स. तत्रापि । च. क. च. तथाऽपि । २ स. तथैवा । ३ स. च. ‘सर्वो द्वादश
श्रूयते इ’ । ४ च. ‘मुख्यस्य च । ५ क. घ. ङ. ‘संस्थितं स’ । ६ स. ज. ‘तं हरि-
योजनस्यैकं त्वाच्यम् ।

(अथमेघमन्त्रकथनम्)

नुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तबनुष्ठाप्य पिष्टलेपादिकं बर्हिष्पहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमये । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावाशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽह्न्यनुष्ठाप्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याभ्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याह्नः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ मित्राः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याह्नो मानसग्रहेण समापनं तद्व्यञ्जनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाह्नां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम्—

सवे फळांशः प्रयेकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्तर् एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः ॥

इदमस्मादयते—‘आदिकाभाः सत्रमासीरन्’ इति । एव सवे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तादशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात् कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलितात्पुरुषाणां प्रत्येके फळांश एव न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेन्मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात्सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो नर्तव्यफलकामिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकदशोऽनुवाकः) ।

एकैस्त्वे स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-

शम्यः स्वाहैकाग्रविंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकाग्रचत्वारिंशत्यै स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै
 स्वाहैकाग्रपञ्चत्यै स्वाहा नवपञ्चत्यै स्वाहैकाग्रा-
 शीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकाग्रशताय स्वाहा
 शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशत्यै स्वहिकाग्रैकविंशतिभ्यः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादशाक्षरं भिन्नमहर्षिर्वाक्येऽश्लोकः । अथ त्रिंशेषु दश-
 त्वानुवाकेष्वर्धमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘संस्थितेऽहन्मभित आहवनीयं यद्देवताभ्यर्थानुपतत्प्राग्वि-
 म्वन्त्यस्तमित आदित्ये यद्भिन्नमहर्षिर्वाक्यं उपतत्प्राग्विरुद्रा आदिरेः कुवेः
 सर्वाः राशिपञ्चहोमाज्जुहवत्यर्घ्यं यधुतण्डुलाभ्युधकाङ्क्षांजाश्रकरम्बाभ्यामाः सकृ-
 न्नसूस्यानि मियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येवेवावमुदात्तं यज आग्नेयं
 युजोऽन्वेनाऽऽन्वेनान्ततः’ इति ।

तथाऽऽशौ मुजामयुगां च मिश्रितानां तेष्वपाह—

एकस्मै स्वाहेति । अथ त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अतः
 एव ब्राह्मणे सप्तम्यास्पते—‘एकस्मै स्वाहेत्याह’ प्रजापतिर्वा एकः । तमे-
 वाऽऽप्नोति’ इति । अस्य च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्वादिभिरुवाविशिष्टाः पदा-
 र्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरुद्राः तस्मात्प्रजापतिरुद्रानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येद्
 स्वाहुतमस्त्वित्येवं यथाम्नातं विशदाहुतीर्जुहुयात् । अनुकपवार्थसंग्रहार्थं
 सर्वशब्दः ॥

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
द्वादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तद-
शभ्यः स्वाहैकात्रिंशत् विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
स्वाहैकात्रिंशत् चत्वारिंशत्यै स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै
स्वाहैकात्रिंशत् पञ्चत्यै स्वाहा नवपञ्चत्यै स्वाहैकात्रिंशत्
स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै स्वाहैकात्रिंशत् शताय स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहेति । एतैरयुक्तसंख्यैर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुष्ट्वात् । न तान्
पूर्वांनुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कणीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेषु
ज्ञापत्यवयवेषु यथावति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा-
 ऽष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशत्यै) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विसंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां संचमाह-

द्वाभ्यां स्वाहेति । तैत्तिरीयसंहितायाऽऽध्याहृती ३३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकासे छण्णयजुर्वेदीयतै-
 त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
 नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहे-
 काञ्च विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकाञ्च
 अष्टाविंशत्यै स्वाहा नवअष्टाविंशत्यै स्वाहैकाञ्च
 षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकाञ्चाशीत्यै स्वाहा
 नवाशीत्यै स्वाहैकाञ्च शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अथमेवमगतमन्त्रकथनम्)

(त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रिसंख्यामारभ्य विषमसंख्यानां संवत्सराह—

त्रिभ्यः स्वाहेति । तैरेतन्मन्त्रैरकोनविंशतिः श्रुत्याका अहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा
षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसंख्यानां संवत्सराह—

चतुर्भ्यः स्वाहेति । तैरेतन्मन्त्रैरष्टाकाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा विश्वस्यै स्वाहा पञ्चनवस्यै स्वाहा शताय

स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चम्यः पञ्चनवस्यै चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समक्षिमसंख्यानां संचमाह—

पञ्चम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

दशम्यः स्वाहा विश्वस्यै स्वाहा त्रिंशते

स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा

षष्ठ्यै स्वाहा सप्तस्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा न-

वस्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संचं दर्शयति—

दशम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

वि॒श्व॒स्यै॒ स्वाहा॑ च॒त्वारि॒॑शते॒ स्वाहा॑ ष॒ष्ठ्यै
स्वाहा॑ऽश्वि॒स्यै स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॑ स॒र्वस्मै॒
स्वाहा॑ (१) ॥

(वि॒श्व॒स्यै द्वा॒विंश॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथ विंशतिर्लुवाधारभ्य विंशत्युत्तराणां सैवधानां सैवमाह—
वि॒श्व॒स्यै स्वाहेति॑ । एते॒र्वग्नेः॑ षडाहुतीर्जुहुपात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।

प॒ञ्चा॒शते॒ स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॑ द्वा॒भ्यांश्च॒
श॒ताभ्या॑श्च॒ स्वाहा॑ त्रि॒भ्यः श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ च॒तुर्भ्यः॑
श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ प॒ञ्चभ्यः॑ श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ ष॒ड्भ्यः॑
श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ स॒प्तभ्यः॑ श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ऽष्टा॒भ्यः॑
श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ न॒वभ्यः॑ श॒तेभ्यः॑ स्वाहा॑ स॒हस्रा॑य॒
स्वाहा॑ स॒र्वस्मै॒ स्वाहा॑ (१) ॥

(प॒ञ्चा॒शते॒ द्वाविं॑शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शोचराणां च सर्वे दर्शयति—

पञ्चाशते स्वाहेति । एतैर्मेघैर्द्वादशाऽऽहुः कृष्णपात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

✓ शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽधृताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्धदाय स्वाहा
म्यर्धदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽ-
न्ताय स्वाहा पराधाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युड्ये
स्वाहोद्विष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा
सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१)

(शतायाद्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साध्याः पहरात्रं कुसुरुचिन्दः सप्तरात्रं बृहत्सावित्ररात्रं प्रजापतिः क्षुधं
नवरात्रं प्रजापतिर्दशहोतारमुत्तमं ऐन्द्राय धामाग्नाय चो वै प्रजापतिः स द्वाद-
शरात्रं न वा एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विश्रुत्यै
पञ्चाशत्वं शतार्थं विश्रुतिः ॥ २० ॥

(अथमेधोमन्त्रकथनम्)

साध्या अस्या इमे लोका मायत्रं वै तृतीयमेकस्मै

पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रपाठके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽध्यायः) ।

अथ शतसंख्याभारम्भोत्तरोत्तरदशगुणबुद्धियुक्तानां संख्यानां संवमाह—

उक्ताय स्वाहेति । अत्र समुद्रादिशब्दाः सर्वे शतसहस्रादिशब्दश्चोत्तरो-
त्तरदशगुणसंख्यावाचिन एव । परार्धं ब्रह्मण आयुष्यार्धस्याऽऽवृत्तानां मानुषसं-
वत्सराणां भवधिभूता चरमसंख्या । न सतीऽधिका काचित्संख्या कश्चिद्विद्यते ।
परार्धस्य द्वैगुण्ये तु परार्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्याबुद्धिविभ्रान्ति-
स्तत्र द्रष्टव्या ।

कल्पः—‘ एताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं राजिशेवं ह्रस्वोपसो स्वाहेत्युपसि
व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यामुच्छन्त्यै स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा ’ इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेति आस्ताम्तरमन्त्रः । इतरे त्वअस्या एव ।
अत्र ब्रह्मणो रत्नपदस्थाने सति तृतीया उपःकालादयोऽत्र विवक्षिताः । यद्वा
मनुष्यमसिद्धाः । एवं शतम् । त्रयस्य उक्तः । व्युच्छिन्नत्वेन सम्प-
न्नमातदशोका । उदितोऽष्टः । आत्माचिनसमीपदशा । उद्यच्छन्देनो-
दयकालीनदशा । उदितोऽष्टोदयादुद्भवमाविनी दशा । स्वर्गशब्देन ध्रुवोको
विवक्षितः । लोकशब्देन आशयुक्तो मू । दिः । अत्रानुक्तसर्वविशेषसंग्रहार्थं
सर्वस्यै स्वाहेत्यन्ते ॥ १ ॥

अथ प्रपाठकस्य त्रयोविंशोऽध्यायः—

पञ्चाशः स्वाद्द्वितीयाधे द्वितीये सप्तराशकः ।

अष्टराशस्तृतीये स्वाच्चतुर्थे नवराशकः ॥ १ ॥

दशराशः पञ्चमेऽथ स्यदेकादशराशकः ।

ते सप्तराशस्तृतीये सप्तोऽष्टौ श्रुतः ॥ २ ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्यज्ञाः सर्वांश्च होमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयम् ।

पुनर्थाभूतुरो देवादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरब्रह्मकर्महाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तपाठके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रज्वं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-
 वहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहयो वै
 प्रजवं यतामपयेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति
 यो भेषं भ्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहनि
 वाक्य उपहृत्यते स हीयते तस्मै च दशमेऽहनि
 व्याहृतमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यः व्याहृतः सः
 (१) हीयते तस्माद्दशमेऽहनिवाक्य उपहृताय
 न व्युच्यमथो सत्त्वाहुं पशस्य वै समृद्धेन देवाः
 भुवर्गं लोकमोयम्यज्ञस्य व्युहनासुराभ्यराऽभाव-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

यन्मिति यत्तलु वै यज्ञस्य ससृद्धं तद्यजमानस्य
यद्व्यंद्धं तद्व्यातुं व्यस्य स यो वै दशमेऽह्ना वि-
वाक्य उपहन्यते स एवाति रेचयति ते ये वासा
दशीकवः (२) स्युस्ते वि व्यंयंदि तन्न न वि-
न्देयुरन्तः सदसाद्व्युच्यं यदि तन्न न विन्देयुर्गृह-
पतिना व्युच्यं तद्व्युच्यमेवाथ वा एतस्संपराहिता
अग्निमः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राक्षी यद्वा अस्य
किं चासंति यदानुचस्तेनेय* संपराक्षी ते यदेव
किं च वाचाऽऽनच्यं दतोऽध्यर्चितारः (३)
तद्व्यमयाप्त्वाऽव्युच्योत्तिष्ठामेति ताभिर्मनसा
स्तुवते न वा इमामंश्चरथो नांश्चतरीरथः सद्यः
पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमा* सद्यः पर्याप्तुमर्हति
मनः परिमचितुमथ अहं बदन्ति परिमिता वा
अहः परिमितानि सामानि परिमितानि यजु*श्च-
ध्यैतस्यैवाभ्यो नास्ति यद्वज्रं तत्प्रतिगुणत आ-
चक्षीत स प्रतिगुरः (४) ॥

(व्याहृ स दशीकवोऽर्चितारः स एकं च) ।

इति हृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिष्ठं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पञ्चाग्राद्या द्वादशाहपयन्त्या वर्णिताः कषाद् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सचजातमुदीर्यते ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

होना वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र संगृह्य ब्रह्म वदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्वा-
न्तरपरित्यागेन ब्रह्मण एव वदने हेतुरुच्यते—यः क्रमूपा मन्वास्ते परिमिताः
कचिरकचिदेव प्रयोज्यत्वान् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्म-
वाक्याभिधेयं होतृमन्त्रजातमेतस्यैवात्म्यः परिमितत्वं नास्ति बहुषु मदेशेषु प्रयो-
क्तव्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मवाक्याभिधेयं होतृमन्त्रजातं प्रतिगृणते प्रतिगृणार्थमुद्युक्ता-
यां ध्वयैव होवा ब्रूयान् । सोऽयं होतृमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगिरः, अध्व-
र्युक्तुकायाः प्रतिगिरः क्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

द्वादशाहस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमहमिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘अगया त्वा पुथिस्वा एमेण तमुग्र-
रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्ण’ इति मानसे प्रजापत्यं गृह्णाति । इति । अय-
मर्थः—पुथिषी पात्रं तमुग्रः प्रोक्तवान् प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य
ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशम्योऽहोम्यो भिन्न-
महस्योद्देशोऽहनि कर्तव्यो भागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन
द्वादशाहस्य स्तुतिरेव मानायते—‘द्वादशाहस्य हतरमानि च्छन्दोऽसि तानि
मानसेनाऽऽप्स्यामयन्ति’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिर्न भवितुं
शुक्लम् । तथा षष्ठपादेऽपि श्रूयते—‘वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्’
इति । एवमाद्युपपत्तिमिभिन्नमहरिति भावे ब्रूमः—दशमस्याङ्गोऽङ्गं वरस्यादि-
सर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘एव वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम्, इति विस-
र्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहस्यारब्धे
च विक्रियते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिष्वपदे उभेऽदिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ।

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमस्कन्धे तृतीयप्रकरणे

प्रथमोऽनुकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्र ॥ ४८ ॥ तीर्थोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वादशाहमाग्निः प्रसंगाभिहिता । अथ तृतीये अयोदशरात्रोऽभिधीयते-

एष वा आस इति । योऽयं त्रयोदशरात्रो विधत्स्वमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहदेकदिनाधिक्येन फलाधिक्योद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत् । तदुच्यते-प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याह्नः समनत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते-

अतिरात्र इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वौवेवादिरात्रौ । अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः । तेन लोकत्रयमाप्तिः । अत्राहः कच्छर्षिं सूत्रकारो दर्शयति-“ अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्वोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ” इति । यद्यपि चतुर्विंशच्चत्वारिंशत्क्षणाश्चत्वारिंशत्क्षणास्तथा एव छन्दोमा विद्यमानोऽस्तथाऽप्यन्तालोपो वृद्धिर्वापि नानाष्टाचत्वारिंशत्स्थाऽऽनुरया चतुःसंख्या पूर्णीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते-

प्राणो वै प्रथम इति । व्यानेनोदानादीनामप्युपलक्षितत्वादुदानेनोपसंहारी न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य छन्दोमानामधस्तात्पृष्ठयः शस्त्रान्तरानुसारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं कूपयित्वा छन्दोमानानुपारि न विधत्ते-

तदाहुर्वाग्वा इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाक्स्वरूपः । पशयेष्वहःसु विद्यमानानां स्वोक्तशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वादशाहे कच्छत्वात् । एवं च सति षडहस्य छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्वोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतां कच्छतां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्त्यः । तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् । अवस्तपरिहाराय छन्दोमानानुपारि यद्विवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्वोमातिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिन् महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने सति संततमेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमानस्य वागुपक्षीयते ।

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण पशंसति—

पशवो वा इति । सत्सु पशवः पशुः पश्याद्घृतक्षीरादित्यमन्त्रार्थं युक्तः ।

सत्सादचरूपस्य महावत्पर्यंकस्याऽस्ति । तैत्तिरीयानुष्ठानं न्याय्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वनीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्नयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहंरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोर्लोकयोराध्नवश्मि*श्चामुष्मि*श्च
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेवै लोक-
योर्ऋध्नवस्यस्मि*श्चामुष्मि*श्च चतुर्दशरात्रो भवति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयौषामव-
हृद्भ्यै यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मघ्यतः
स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भव-
तोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्यनिराजावभितो
भवतुः पस्विहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि पस्वि*श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
यते । तमेतं विधत्ते-

आदिरया इति । तज्जाह्नां संख्यां प्रशंसति-

चतुर्दशरात्र इति । ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्व्यतिरिक्ताः ।

प्रायणीयोदयनीययोर्ध्ववर्तीनि द्वादशसंख्याकानि हानि विधत्ते-

यत्पराधीनानीति । रथंतरबृहद्देवैरराज-राजवररेवतसामसाधैः पृष्ठ-
स्तोत्रैरुक्तान्यहानि पुष्टानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराधीनत्वं, विपरीत-
क्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन लोकद्वयमभिः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहमकारं पुनः प्रशंसति-

अयस्त्रिंशदिति । त्रिदशशब्दः सप्तदश एकविंशतिराजस्यमस्त्रिंश
इत्येव स्तोमानां षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । अयस्त्रिंशस्त्रिंश एव एकविंशः सप्तदशः
पञ्चदशस्त्रिदशस्यमवरोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशरहस्यु मध्ये पञ्चसप्त-
मयोरह्नेर्भिरन्येण अयस्त्रिंशस्तोमो संयोज्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किंवैतदवश्येनां स्तोमानामधिराज-वर्षाधीनानां तज्जाह्नाभावात् । अतो
यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयावर्द्धिदोषो विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाथकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतिसिरीषसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमेतं देवा अन्वायन्ता-
नादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अश्वव्याम्पशू-
मुपाजीविष्य त इमेऽन्वाग्मज्जिति तेभ्यं पुतं चतु-
र्दशरात्रं प्रत्योहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकः

(अथ यजुर्वेदश्रावणकथनम्)

माऽरोहन्महाभ्यामस्मिँल्लोके पशुभ्योहन्पृथैरा-
 दित्या अमुष्मिँल्लोक आर्ध्वन्वन्महाभ्यामस्मिन् (१)
 लोके पशवो य एवं विद्वांसंभ्वतुर्वेदश्रावणमासेत
 उभयोरिव लोकयोर्ऋध्वन्वन्मस्मिन् आमुष्मिन्
 पृथैरामुष्मिँल्लोक आर्ध्वन्वन्ति इयहाभ्यामस्मिँल्लोके
 ज्योतिर्गौरायुरिति इयहो भवतीत्यं वाच ज्योति-
 रन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति
 यदभ्यतः पृष्ठानि स्युर्विधिवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
 भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
 म्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्व्यंतराभ्यां
 यन्तीत्यं वाच रथंतरमसो बृहदाभ्यामेव यन्त्ययो
 अनयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते धि यज्ञस्याञ्जसायनी
 छुती ताभ्यां रथ सयमं लोकं धेन्ति पराञ्चो वा
 एते सुवर्मं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीमानि
 पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति प्रत्यवस्तुष्ट्या
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोल्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति चतु-
 र्वेदीतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्जं विराड्-
 विराजैवाज्ञाधमव कन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिजो
 दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः परि-
 गृहीत्यै (३) ॥

(आर्ध्वन्वन्महाभ्यामस्मिन्सविवधत्वाय प्रतिष्ठित्या

एकविंशः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अन्यश्चतुर्विंशरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपत्राठके पञ्चमीऽनुवाकः)

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्विंशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्विंशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रसीदति—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं गतस्तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्देवाननु पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्याः पशून्नुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—याम्यशूनुपेत्य मनुष्यैः सहितः सर्वे वयमर्जीविष्म ते पशवः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आगतामादित्यानां पशूनां च मध्यमादित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्त्य भूमीं गच्छन्तु, तत्र क उपाय इति विचार्येत् चतुर्विंशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमर्गोऽस्तव्यम् । तत्रैवमहःकल्पितः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहत्वात्तिरात्रः । ततः पृष्ठयः पृष्ठहः । तत आयुर्गौर्योतिरित्यारोहत्वात्तिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्नुष्ठिते सति पृष्ठशब्दाभिधेयैः बह्मिरहोमिरादित्याः स्वर्गमारोहन् । प्रत्यावृत्तियुक्ताभ्यां अष्टाभ्यां देवाः पशून्गस्मिन्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः । तत्राऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समुद्धि गताः । पशवस्तु अष्टाभ्यामस्मिन्लोके समुद्धि गताः ।

वदिदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथाऽऽरोहत्वं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलितव्यहः । तेन च त्रिवसाम्प्राप्तोऽकथयप्राप्तिर्भवति ।

अथ बह्वहमन्यहानि विधत्ते—

यदभ्यतः पृष्ठानीति । विवधच्छेदोभयतः शिखरोपेतः क्षीराज्वादिवाही काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयो रार लमनः । एवं सत्यज्वायं पृष्ठयः बह्वह आदावन्ते वा यद्येकस्मिन्पार्श्वे । तत्र चरद्वयसाम्प्राभावाद्विवधलक्षणमिदं कर्तव्यं स्यात् । अतो विवधस्तद्वत्त्वाय पृष्ठह्वान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि । किंचेतामि पृष्ठानि क्षीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्ये च हेतुत्वात्तद्रूपाणि । तस्मात्तेषां मध्यतोऽनुष्ठाने सम्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेऽवहस्तु चोदकप्राप्तानि वैष्णवैराजा दिसामान्यपवादितुं विधत्ते—

बह्वह्यंतराभ्यामिति । मध्यमवृत्तीयपञ्चमेऽवहस्तु रथंतराभ्यां पृष्ठस्तोत्रं

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

निष्पादनीयम् । द्वितीयचतुर्थेऽष्टेऽहःसु बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं
वाक्यम् ' साध्या वै देवाः सुवर्गकायः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्येयम् ।

अथ परमवरोहत्वर्यं ग्रहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । ये यजमाना अनुकथनानि पृथक्त्वान्यहान्यनुवि-
ष्टम्येते यजमानाः पर्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्परमवरोहाय
पर्यावृत्त आशुर्गोर्गोतिरित्येवंविधरूपहः कर्तव्यः । अपि चामं ग्रहोऽस्मिन्नौके
प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः समं हि पाप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्गतां संख्यां पश्येत्तति—

चतुर्विंशतारोहनामिति । चतुर्दशरात्रकतुगता या रात्रय एवाश्चतुर्विंश-
संख्याकास्तासां मध्यं या रात्रयो दृगसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्पादिराह्वा-
राऽन्यथाभिः । यास्तूयारेडाच्चतस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्पाच्चतुर्विंशु प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अथ मायणीषोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मायणीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वै सप्तहृदेवताभिरासस्मि न इन्द्रो वै सप्त-
हृत्स प्रजापतिमुपाधावनस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रार्थयच्छतमऽदरत्तेनायजन ततो व सोऽन्यार्थि-
देवतामेव्याजं प्रगच्छथ एव विद्वांसः पञ्च-
दशरात्रमासते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण
गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ग्रहो भवतीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरिवैव लो-
केषु प्रतितिष्ठत्यसंज्ञं वा एतद्यद्वन्द्वमं यच्छ-

न्दोमा भवन्ति तेन सज्जं देवता एव पुष्टैरव रुन्धते
 पञ्चदशरात्रो वै वीर्यं पुष्टानि पञ्चदशरात्रोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो
 भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव आतृष्येभ्यः प्र
 हरत्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृही-
 त्वै (२) ॥

(अन्तरिक्षामिन्द्रियस्यैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वज्रमे दितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै नृहृण्यति । देवस्वामिन्व षोऽग्निः स्वामिन्वमलममानोऽन्या-
 भिवेदताभिः सभा ॥ इत्येतां तु व्यावृत्तिं पश्यन् । ततः प्रजापतिं गत्वा
 प्रजापत्युपदेशात्पञ्चरात्रवमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्रमात् । तद्वद्व्येऽपि तमनुष्ठाय
 वाप्नोति आतृष्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तत्रैकं व्यवहं विधत्ते—

पयोतिर्गौराय रति । अथ चतुर्दशरात्रोऽभ्यान्वृत्तं षडहं च विधत्ते—

असज्जं वा इति । न च पञ्चदशरात्रपरहितस्य सज्जत्वनिवेधे तात्पर्यं, किन्तु
 पञ्चदशरात्रोऽभ्यान्वृत्तः पशुसंज्ञकैरहोभिर्वेदताः प्राप्नुवन्ति । पञ्चदशरात्रोऽभ्यान्वृत्तः पशु-
 स्याप्नुवन्ति । किञ्च पुष्टानां पण्यमहनामोजोवीर्यरूपस्यापञ्चदशरात्रानां चतुर्णां-
 महनां पशुरूपस्याप्यवदनुष्ठानेनोमे (भय) ओजआदिषु प्रविष्टिश्च । तस्मात्पु-
 ष्यः षडहं अथवा चतुर्दशरात्रोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ कथं वापहःसंस्थां पशुसति—

पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदशरात्रोऽभ्यान्वृत्तः हिंसाहेतुत्वाद्वापहः । तद्येतुत्वं च
 होतृणां सत्वे सप्तमनामहः ॥ तं पञ्चदशरात्रोऽभ्यान्वृत्तः स्तोमो पञ्चदशरात्रोऽभ्यान्वृत्तः इति । एत-

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

त्संख्यासाम्येन पञ्चदशरात्रस्यापि यज्यत्वात्वाचदनुष्ठानासौ धातुभ्यो वरं
ग्रहरन्त्येव ।

अथ माषणीयोदयनीयौ विधत्से-

अतिरात्राविति । अल्प कतोरिन्द्रेणानुष्ठानमद्वेष्टिपपरिमहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माषणीये पञ्चदशरात्रे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः तृतीयप्रकरणे

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाष्टकं तृतीयप्रकरणे सप्तमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै क्षिप्रं द्यामितिष्ठित आतिरोऽस-
रेभ्योऽबिभेत्संजायते सुपाधावचस्मा एव पञ्चदश-
रात्रं यज्ञं प्रदत्तं यज्ञसंराप्पराभाष्यं विजित्य
श्रियं गच्छदात्तं पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त य एवं
विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते धातुभ्यानेव परा-
भाष्यं विजित्य श्रियं गच्छन्त्यमिष्टता पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्धत्त एता एव पञ्चदशः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पञ्चदशोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पञ्चदश एता
एव संवत्सराः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तस्मात्सुवर्गो ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भव-
तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२) गौरसामायुरिमा-
नेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्ध्वं-
वधश्च स्यान्मर्त्ये पृष्ठानि भवन्ति सविषवत्पायौजो

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वै वीर्यं पृष्ठान्योजं एव वीर्यं मध्यतो दधते बृह-
 द्रथंतराभ्यां यन्तीये वाव रथं न रमसां बृहदाभ्या-
 मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याज्जनायनी स्त्री ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराञ्चां वा पुते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति
 प्रत्यङ्महो अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ज्ञ-
 द्ध्वोतिष्ठन्ति पञ्चदशोतास्तासां या दश दशाक्षरा
 विराड्भी विराड्विराजैवाक्षायमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिराजावभितो
 मयत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां परि-
 गृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यभिधुता पद्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे व

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाधके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

— — —

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विभक्ते—

इन्द्रो वै अभियुक्त इति । इन्द्रः कदाचिच्छिन्नप्रियो योद्धुमसमर्थः सेना-
 रहित एकाकी दुरिद्ध इवैकभावस्यातुमसुरोपवृत्तरहितं स्थानमलभमान आसीत् ।
 सोऽसुरेभ्यो भीतः सप्तजावत्पुपदेनाद्वयमानं तद्वपमानं पञ्चदशरात्रकमुप-
 नुष्टाप तेन तानसुरान्पराभूतान्कृत्वा स्वयं विजिगृह्ययमासेत् । तस्मिन्कृतौ
 यदिदमभिधुतारुणं द्वितीयमहस्तेन स्वर्गोऽलोकः पद्मानं निर्गमवान् । अशिशेन

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

पञ्चदशरात्रकतुभागेन बलहेतुमोक्षोक्तं सप्तमयातुं शारिरं बलभिन्द्रियपाठवं
मुखे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संवादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वान्स इति । इन्द्रवद्व्येषि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्कतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका राज्ञीः प्रशंसति—

एता एव पञ्चाश्या इति । अस्मिन्कतौ या राजस्य एताः पञ्चाशो हिता-
स्थाप्राप्तिहेतुस्तान् । कथमिति तदुच्यते—एकस्वार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः
सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पञ्चदश संवत्सर-
मार्चं गर्भे स्थित्वा प्रजापन्ते । तस्मात्ता राज्ञयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्णा इति । पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां
स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्ठोषानुष्ठानद्वारा स्वर्गमाप्तिहेतुः । तस्मादेता
रात्रयः स्वर्गाय हिताः ।

अथाहर्दिशेषा विधातव्याः । तत्राभिष्टुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोत्तीतविधिक-
मिति द्रष्टव्यम् । अभिष्टुता प्राप्मानं निर्दहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अथ ऊर्ध्वं
व्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पृष्ठथषट्पदगतान्यहानि विधत्ते—

यदुन्यतः पुष्टानीति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

आरोहत्वरूपमहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहत्वं व्यहं विधत्ते—

पराश्रो वा इति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ कतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशैतास्तासामिति । ऊर्ध्वया सह दिशा पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्व-
व्याख्येयम् । शायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । इन्द्रेणातिष्ठितत्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहे-
तुत्वं, पञ्चव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वाच्च चोपलक्षणत्वात्पञ्चाशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णपञ्चुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१ ख. निर्दहन्त इति । २ ख. य. छ. च. तत ।

(अथ सप्तमाहके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयताज्ञादः स्वामिति च एतच्च
सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत क्रतो वै सोऽ-
ज्ञादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽ-
ज्ञादा एव भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा क्रतवः
संवत्सर आतुष्वेव संवत्सरे प्रति सिष्ठन्त्यथा पञ्चा-
क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाहं रुन्धतेऽसंज्ञं
वा एतत् (१) यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सप्तं देवता एव पृथैरव रुन्धते पञ्चछन्दोमै-
रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चव्यच्छन्दोमा ओजस्येव
वीर्यं पङ्क्तु प्रति सिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति
सप्तदशः । प्रजापतिः प्रजापतेराप्या अतिरात्रा-
वभितो भवतोऽज्ञादस्य परिगृहीर्यै (२) ॥

(एतत्सप्तमिच्छाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमहाहके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाहमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेव विधत्ते—

प्रजापतिरिति । अथैतदीपेन्द्रहःसु ज्योतिर्गौरादुरित्त्वेव विधमहनां पञ्चकं
विधत्ते—

पञ्चव्यहो भवतीति । द्विरावृत्ते ऋधे द्वितीयमितिर्वाजितोऽज्ञादः
पञ्चाहः । हेमन्ताग्निरयोरेकमावाहन्नां पञ्चस्वम् ।

अथ पुष्टयं षडहं चतुरश्रच्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असमं वा हानि । पूर्वमद्व्यासद्विषम् ।

(विष्णुतिशान्नकथनम्)

ननुगवा राधिसंरुपा प्रशंसति—

सप्तद्वाराच इति । आम्नावपेर्यादिसप्तदशाक्षरात्मकशाम्भजावतेः सप्त-
इत्यत्वम् ।

मायणीयोक्मनीयी विधत्ते—

अनिरात्राविति । अनाद्यस्य कलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैसिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके-

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके तृतीयपपाठके ब्रह्मोऽनुवाकः) ।

सा विराहविक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मण्डदेवेष्वजेनासुरेषु
ते देवा अकामयन्तोभयम् स वृजिमहि ब्रह्म
चार्जं चेति त एता विशन्ति राक्षोरपश्यन्ततो
वै त उभयम् समस्तजन्त ब्रह्म चार्जं च ब्रह्मवर्च-
सिनोऽजादा अभवन्त्य एवं विद्वांस एता आसन्त
उभयमेव स वृजन्ते ब्रह्म चार्जं च (१) ब्रह्मव-
र्चसिनोऽजादा भवन्ति द्वे वा एते विराजो तयो-
रेव माना प्रति तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश
हस्तो अष्टभुल्लो दश पदा यावन्निव पुरुषस्त-
माप्स्वोषिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति इयहा भवन्तीयं
याव ज्योतिरन्तरिक्षे गौरसावायुरिमानेव लोकान्-
भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं इयहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
(२) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पुष्टानि स्युर्वि-
विनयः स्यान्मध्यं पुष्टानि भवन्ति सविधत्वा-
मौक्तो वै वीर्यं पुष्टान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते

(विंशतिरात्रकथनम्)

बृहद्रथंतराभ्यां यन्त्रियं वाच रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्रयथो अनयोरेव प्रति तिष्ठ-
मयेते वै यज्ञस्याञ्जसायनी क्षुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यस्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्ति ये पराञ्चीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्मुख्यहो
भवति प्रत्यर्धरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लो-
कयोर्भ्रष्ट्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
त्सस्याञ्जायस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(बृज्जते ब्रह्म चार्चं च सुवर्गभेदे सुवर्गं

यमोविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

सा विराडिनि । दशरात्रभिमानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभ-
ज्यातिष्ठत्—देवेषु ब्रह्मवर्चसत्त्वेणासुरेषु चान्त्रत्वेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽ-
न्जमपनीय तदेतदुभयं वयमेव लभेमहीतृपक्रामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा
विंशतिसंख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन
ब्रह्मवर्चसेनाच्चेन च संपन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नु-
वन्ति । पूर्वशाहःसंघपाधान्येन सप्तदशरात्रोऽञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन नि-
र्देशः । अत्र तु कथययवभूतरात्रिपाधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

कतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति—

हे वा एते इति । दशसंख्याया विभज्यमाने द्वे एवे विराजौ संपद्येते ।
तयोश्च ब्रह्मवर्चसाञ्जसाधनभूतयोः पृथगेव पतित्तिष्ठन्ति, एकैकं फलभित्तरनिर-
पेक्षत्वेनैव संपूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्सायणमुपमुक्तं ब्रह्मवर्चसम् ।

(विंशतिरात्रकथनम्)

धनिकसभायामुपमुक्ताञ्जसमुद्भिः । एवं नानाविधा मतिष्ठा । किं पुंसवस्य
हस्तपादगताङ्गुलिसंख्यासाम्प्रदायावान्गुणसंघः पुरुषे संभावितत्वं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । यथा प्रथमरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीय-
वपि ज्योतिरादिकौ न त्वत्र कश्चिदध्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैवं
स्वर्गोपपारोहमिति ।

एतेषां त्रयहानां वक्ष्यमाणत्रयहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते

यद्व्ययतः पृष्ठानि स्युरिति । पूर्वोक्तेषु त्रयहेषु पौऽयमभ्युपगम्यो यथ
भावी त्रयहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्तित्वेन विषयताम्यम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ प्रत्यक्षरोहस्वरूपं त्रयहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

पावणीमोक्षनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रादिति । कलवृत्तं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा मतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहामिषः ।

पूर्ववेत्स्वपारमतिष्ठाऽथ श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते—‘ मतिष्ठतिष्ठति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति ’ इति, ‘ मत्स-
वर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ’ इति, ‘ य एता उपयन्ति ’ इति च । द्वादशाहा-
बुध्वर्मादिनस्त्रयोदशचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका
रात्रयो यास्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायपादान्नेनैकवचनान्त-
तया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां पादान्य-
मभ्युपेत्यैक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्नेन रात्रिशब्देनऽऽज्ञायते । तद्यथा—
‘ त एता विश्वस्य विश्व रात्रीरुपयन् ’ इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्म्यायेन
स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूतः—अस्य रात्रिसत्रविश्वेस्तावदर्थवदे
मतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्दाक्येऽत्यन्ताश्रुतास्वर्गात्तस्यासत्ता । तस्वपारमतिष्ठा-
कामो रात्रिसत्रं कर्षमिदमेव मतिष्ठेव फलत्वेन कल्पनीया ॥

१ क. ‘वत्सा प्रति’ । २ क. घ ङ. ‘ता मेहाश्रनात्पर’ । ३ स. ‘जां प्रत्येकं
या’ । ४ स. ‘विषेः स्तावकेऽर्थ’ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीमदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमः पृष्ठे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत्तं देवाः पृष्ठैः
 परिगृह्य सुवर्गं लोकमंगमयन्परैरवस्तात्पर्यगृह्ण-
 न्दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन्परैः पर-
 स्तात्पर्यगृह्णन्पृष्ठैरुपावरोहन्त वा असावादित्यो-
 ऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो यत्पृष्ठानि
 भवन्ति सुवर्गमेव तैल्लोकं यजमाना यन्ति परैर-
 वस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गे
 लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठै-
 रुपावरोहन्ति यत्परैः परस्तात् स्युः पराञ्चः सुव-
 र्गाँल्लोकाजिष्पथेरन्यदवस्तात् स्युः प्रजा निर्दहे-
 शुरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्गं
 एवैनाल्लोकं उभयतः परि गृह्णन्ति यजमाना वै
 दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवा-
 कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः
 (२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे पर-
 सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
 तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि-
 ष्ठा शस्यते यज्ञस्येव तन्मध्यतो अग्निं अंश्नस्य-
 विंशसाय सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 प्राणानेव यजमानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिभं लोकं
न (३) प्रत्यवरोहैयुरुद्धा माद्यैर्यथजमाना प्र वा
भीयेरयत्वंतीचीनानि पृष्ठानि भवन्नीममेव तैर्लोकं
प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनु-
न्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापति-
मुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्त-
माऽहरत्तेनायजत ततो यं न प्रत्यतिष्ठद्ये बहुयाजि-
नोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्थस्त एकविंशतिरात्रमा-
सीरन्द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्राय-
च्छत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं
विद्वांसं एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एवैक-
विंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव
गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽति-
रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृ-
हीत्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकीर्यनैवोभयतो नापतिष्ठिता आसन्त एकविंशतिरात्रम्]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधी-
यते । तत्र तावदियमहःकल्पितः—आधावतिरात्रः । ततः पृष्ठथः षडहः । एतद्विंशतिरात्रम् ।

स्वरसामानस्योऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि वयः स्वरसामानः ।
पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिर्धं विधानुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । अतौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव
तिष्ठति स्म । तमादित्यं देवः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः षडभिरहोभिः स्वर्गे प्रापित-
वन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामानस्येन च तत्र तत्र व्यवहित्यमागौस्त्रिभिरहो-
भिरवस्तापर्षगृह्णन्, आदित्यो यथाऽप्रस्ताब्जाऽगच्छति तथा व्यवधानं कृत-
वन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्ताम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः
परा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीये किञ्चित्ताम, तेन च निष्पाद्यमहरपि
दिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाहूना तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनर-
प्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्वगृह्णन्, यथा तत्र
ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिबन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठी-
यमानैः पृष्ठाख्यैः षडभिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽतौ दिवि दृश्यमान
आदित्यः स्वर्गे लोके पराख्यैरहोभिरुभयतो नियमितत्वाच्चोर्ध्वं गच्छति नाप्य-
धस्तदागच्छति ।

तान्पेताम्यहानि विधत्ते—

यत्पृष्ठानीति । आदित्यवाक्यवद्यजमानाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यंस्वोभयतोऽनुष्ठेयान्पराख्यानहर्विशेषान्वातिरेकमुखेन (ण) पश-
सति—

यत्परे परस्तादिति । यद्युपरितनाः पराख्या अहर्विशेषा न स्थितदानीं
स्वर्गे गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः पराख्या मानुषीयेरस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः
सर्वे यजमाना भूमिवर्तिनः मजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्माद्विवाकीर्त्यंस्थ
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परःसामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैताच्यजमानान्स्वर्गनिवाधस्था-
दुपरिष्ठाच्च निरुध्य रथापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परःसामान्यहानि पशंसति—

यजमाना इति । दिवाकीर्त्यंस्थ यजमानस्थानीपरस्तापरःसाम्ना च
संवत्सरस्थानीयत्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अवस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवता-
यामेव परितेतिष्ठन्ति ।

(एकविंशतिरात्रकयनम्)

पुनरपि प्रकारान्तरेण दर्शयति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यमिति । यथा लोकेषु पुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागवत्प्रयतो वर्तिनावेषमवापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानधिं परःसामानस्तुभय-
पार्श्वस्थानीयाः । किं चैतस्मिन्दिवाकीर्त्यं परःसामाननु चादिग्राह्या ग्राहा अपि
भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नाः । तथा
हि बोदकपोषेभ्योऽतिग्राह्येभ्योऽधिकास्त्वयोऽतिग्राह्यास्तुत्पन्नाः कण्डोक्तः अज्ज-
स्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति । तद्विकृतिस्त्वादत्रापि तेऽधिका
ग्राहा गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमभ्यासैकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यै-
कविंशतिसंख्यारूपस्य आर्ध्यं यजन्तः दृढबन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विसं-
सन्परिहाराय भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्त इति । दिवाकीर्त्यात्पतीचीनेषु दिनेष्वेकैरस्मिन्नेकैकोऽति-
ग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु च एकावरोऽक्रमेण गृह्यन्ते ।
त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौम्यं उदुत्पं जातवेद-
समिति मन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताधिका ग्राहाः । ते
च संख्यायामूर्ध्वगतसप्तच्छिद्रवर्तिमाजसभाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्रा-
णान्स्थीयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यदा भूयिष्ठा ग्राहा इत्यादि
गवामयनगतानामथत्थानां चाह्नां प्रकृतिविकृतिमावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं
विभिरेवास्तु ।

अथावरोहत्वं पृष्ठचवडहं विधत्ते—

यत्पराचीनानीति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःनामभ्यः पूर्वप्राञ्चिकानि
पराचीनान्यारोहत्वाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोक-
मारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिदं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिद्वहानि
नानुविष्टेयुस्तदानीं ते यजमाना एवं लोकव्याहारकर्म निरूप्यन्त्या भूवा वा
मवेयुः । तस्मात्पतीचीनान्यवरोहत्वाणि पृष्ठस्थान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोमि-
रिषं लोकं यत्परोहन्ति । अपि चास्मिन्लोके यजमाना अन्तराध्याय भवन्ति ।

पूर्वं स्वर्गमेव तैर्लोकं यजमानः यन्ति यजन्ति इत्येव । यजमानहोमिरेषां
कालोऽयमसमुखेन स्वर्गमेव कर्तव्यं । अतः तैर्लोकं यजमानः कर्तव्यं विधत्ते—

१. य. अ. य. न. य. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

इन्द्रो वा इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिर्न कृतमनुष्ठाप्य प्रत्यति-
ष्ठत्, एवं बहुयागा-कृत्वाऽप्यप्रतिष्ठितः यजमाना एवं कृतमनुष्ठाप्याहर्गैकविंश-
विसंख्यासाध्याद्द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्यभिमानिदेवस्थानेषु विष्णु
पृथिव्यादिलोकेष्वेकस्मिन् इत्यल्लोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रति-
तिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं कर्तुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—

असावादित्यो नेति । पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्मान्वाक्येनासुरेण दमसा
विज्योऽभ्येन वा मेवहिमादिना निरन्तरमावृतः सन्विरोधेन नादीप्यत । ततः
प्रजापत्युपदेशादेवं कृतमनुष्ठाप्यादीप्यत । तद्वदन्त्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याच-
नाविभिर्भैरुष्येष्वापकाशमाना एवं कृतमनुष्ठाप्य पश्चादपकाशन्ते । किंवावाहना-
नेकविंशतिसंख्यासज्जावातेनैकविंशतिस्तोमेन कश्चिदपकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसं परि-
गृहीतम् । स च चिबुदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्साम्यादेतदनु-
ष्ठापिनोऽपि पकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

अथ प्रायणीषोऽयनीषौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । अल्प विद्यादिपकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसमप्य परिगृहीर्ष
भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अवाक्यज्ञः सं कामवमुष्मादधि माममि ।

अपीणां यः पुरोहितः । निर्देवं निर्वीरं कृत्वा

विष्कन्धं तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं

यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ।

यज्ञं यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं काममाममि । आक्ष-

णानुत्विजं देवाभ्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे ।

इष्टेर्न पक्क प (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृक्षे

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

सु॒कृत॑* सँ प्र॒जां प॒शून् । प्रै॒वान्स्मा॑मिधेनीरा॒धारा॒-
वा॒ज्य॑भागा॒वाधु॑तं प्र॒थाधु॑न्मा ज॒णामि॑ ते । प्र॒या॒-
जा॒नुया॑जान्स्वि॒व॒कृत॑मिडा॒माशि॑ष आ वृ॒ञ्चं सु॒वः ।
अ॒ग्नि॒ने॒व्रेण॑ सो॒मेन॑ सर॒स्वत्या॑ वि॒ष्णु॒ना दे॒वता॑भिः ।
या॒ज्यानु॑वा॒क्याभ्या॑मुप॒ ते हु॒वे स॒वाहं॑ य॒ज्ञमा॑ द॒दे
ते॒ वष॑द॒कृत॑म् । स्तु॒त* श॒स्त्रं प्र॑ति॒गरं॑ ब्र॒ह्मिडा॑-
मा॒शिषः॑ (२) आ वृ॒ञ्चं सु॒वः । प॒त्नीसं॑या॒जानु॑प
ते हु॒वे स॒वाह* संमि॑द॒यजुरा॑ द॒दे तव॑ । प॒शून्स्तु॑तं
पु॒रोडा॑शा॒न्सर्व॑नान्योत॒ यज्ञ॑म् । दे॒वान्ते॒न्ब्रानु॑प॒ ते
हु॒वे स॒वाह॑म॒ग्निभु॑क्ता॒न्मोऽव॑तो॒ ये च॒ विश्वे॑
(३) ॥

(उप॒ ब्र॒ह्मिडा॑मा॒शिषो॑ द्वाविंश॒शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इत्ये॒ऽनुवा॑क एकविंशतिरा॒गोऽभि॑हितः । अ॒थऽव॑शिष्टे॒ष्वनु॑वाकेष्वश्वमेध-
म॒वा म॒वा उ॒च्यन्ते॑ । तत्रास्मिन्ननुवाक आप॒त्याह॑वानाम॒ष्टाहु॑तीनां म॒वा उ॒-
च्यन्ते॑ । अत एव ब्राह्मणे विनिर्दिष्टः पठ्यते—‘ अर्वा॒कृच॑ज्ञः संक्राम॒न्ति-
त्वा॒प्सिर्जु॑होषि ? इति ।

तत्र मध्यमावाह—

अर्वा॒कृच॑ज्ञ इति । सोऽश्वमेधारुणे यज्ञः स ऋ॒षीणां॑ ज्ञान॒वती॑ पूर्वसि-
द्धानां यज॒माना॑नां पुरो॒हितः॑ सर्वा॒र्थसा॑धनभावेन पुरस्ता॒दव॑स्थापितः । स यज्ञो-
ऽनु॒ष्णाभ्य॑द॒न्याति॑रिक्त॒देव॑द॒त्तादे॒र्यज॑माना॒द॒क्रम्य॑ माम॒ग्निं मामु॑दिरया॒र्वाकृ॑भि॒मुत्तः॑
स॒व्यधिसं॑क्रामतु अ॒ग्निध॑क॒वेना॑ऽऽद॒रादि॑शयेन रु॒म्भमा॑गच्छतु ।

अथ द्वितीयावाह—

नि॒र्देवं॑ निर्वी॒रामि॑मि । यः पुरु॒षोऽस्मान्दे॒वि तस्य॑ शरी॒रं नि॒र्दे॒वादि॑विशे-

यजविशिष्टं कृत्यं तस्मिन्देविणि पुरुषे हीयतां हीमत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं
 शरीरम्, निर्देवं विदेवः यज्ञाङ्गभूता देवा यस्यागन्निर्देवं देवताभक्तिरहितमि-
 त्यर्थः । निर्गता वीरः पुत्रा भ्रातृभ्यः यस्यागन्निर्देवः । विरूपाः स्कन्धाद्यव-
 यवा यस्य तद्विष्कम्भम् । किं च योऽस्मान्द्रेष्टि तस्मिन्देविणि पुरुषे यज्ञशमलं
 यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं परकुतीदं निरन्तरं
 धनवृद्ध्याद्यर्पणनेन यज्जीवनं तरतीदु देवी पुमान्पते विमुखः केवलो वणि-
 ग्भूत्वा यथाकथंचित्तिष्ठतिवत्यर्थः ।

अथ हवीषायाह—

यज्ञ यज्ञस्येति । हेऽश्वमेधाख्य यज्ञ सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यजेजः
 फलं तेन फलेन सह मामभि संक्रामाभिमुखा भूत्वा मां मविश । सूर्यतेऽभिषि-
 ष्येऽश्वेऽभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते एव
 सपत्ता सामर्थ्येनानुमहस्त्वोगानुगृहीतोऽहं मास्त्वान्सदस्यानृत्विजोऽश्वयुपभृतीन्दे-
 वान्पश्यामाहुव इहकर्मण्याह्वयामि ।

अथ चतुर्थीयाह—

इष्टेन यज्ञमिति । हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजेन्माहं पशुमजमु-
 पशुवे समीप आह्वयामि । ते तवानुग्रहात्पुत्रं तं पुत्रो सम्पगावर्जितं कुर्वे पुण्यं
 संपादयामीत्यर्थः । तथा यज्ञो पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीयाह—

प्रेषान्त्सामिधेनीरिति । प्रेषादीनि यज्ञाङ्गानि पशिद्यानि, तानि सर्वाणि
 तद्वत्सिद्ध्यर्थमाहूयामि सर्वतः सास्त्रमुखाः श्रुत्वा संपादयामि । तथा यमात्रा-
 दीनि यज्ञाङ्गानि सुतः फलत्वरं स्वर्गं चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीयाह—

अभिनेन्द्रेणोति । हे सव यज्ञाङ्गादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अस्याः
 सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्ये, तेः सर्वैः सहितोऽहं ते त्व-
 त्सिद्ध्यर्थमुपहूवे समीप एवाश्वयुपभृतीननुष्ठानानुनाह्वयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं
 वषट्कृतं वषट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नमये मरुतदे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीयाह—

स्तुतश्चाह्वयामिति । स्तोत्रगलपि यज्ञाङ्गानि सुतः फलत्वरं स्वर्गं
 चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपादयामि । स्वर्गदेवतासामनुष्ठानसमिवावृत्तिः । हे सव त्व-

(जन्मदीपातमन्त्रकथनम्)

रितद्वयं पत्नीसंयाजानुद्दिशेत्पुत्रं अस्थिजः समीपमाहवामि । तथा तव
अस्तिद्वयं समिष्टयजुः स्वी करोषि ।

अथाहमीमाह—

अह्नात्सुतमिति । येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यस्याभिमुतः सोमो ये च
सुवनीयपुरोडाशा यानि च पानःसवनानीनि, यथ तैर्मिषाद्यः कृत्स्नोऽन्त-
र्गतानावृज्ज इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वरितद्वयं महं देवानुपहृवे समीप आ-
हवामि । क्रिदशान्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति शब्दान् । अहिर्बुध्नो येषां
अहिर्बुध्नोस्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च वेदेषु त्रिषु
वेदास्तास्तवानिपुप्रहृवे ॥

इति श्रीपरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

भूतं भव्यं अविष्यद्वपदस्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वपदस्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुजमती वपद-
स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं पौर्वपदस्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वपदस्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वपदस्वाहा नमोऽक्षं कृषिर्वाहि-
वैपदस्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वपदस्वाहा
नमो भुभुवः सुवर्षपदस्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चरवारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकदश आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा
कृष्यन्ते ।

यथा च ब्राह्मणे विधियोगः श्रूयते—'भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तार्जु-
होवि' इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यदिति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि ।
इति च तत्त्वस्वरूपमायते । तथा सति कालत्रयवर्तीनि सत्त्वानीति वाक्यार्थो
भवति । आश्विनमेकार्थवाचिना वषट्कारादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्वहेति
शेषः । वषट्कारेणैव योजनीयम् ।

तानेवानुसरामन्त्रानाह—

सप्तमस्य यजुरिति । वेदच्छन्दोऽलोकोद्देशपाणान्नपितृभ्यामिति विषया
एतेभ्यो मन्त्राः पूर्वेण मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवाभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो
होतव्याः ।

इति भीमस्तपनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाहके तृतीयपाठके अष्टोदशोऽनुवाकः) ।

आ मे शुहा भवत्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यवान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ
विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
मे ब्रह्मो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतज्ञे माऽऽविश-
ताः समीची । आदिग्या रुद्रा वसन्तो मे सद्-
स्थाः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
माऽभिष्टोमो विशतुक्थ्यश्चातिरात्रो माऽऽविश
त्वापिशर्वरः । तिरोअक्षिया मा रुद्रता आ वि-

(अभ्येधेयगतमन्त्रकथनम्)

शन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् (१) ॥

(अभिष्टोमो विशत्वष्टादृष्ट च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

पर्याप्तिनामका मन्त्रां द्वादशोऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होमव्याख्यानो-
द्देशोऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘ आ मे गृहा भवस्थित्याभू-
र्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा इति । मे मर्त्यं ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्य-
न्ताम् । तथा मजा पुत्रादिरूपाऽपि मे मर्त्यमाभवन्तु । तथा धीर्योवाक्कलीवेतो
यज्ञश्च मामाविशन्तु । तथा यज्ञिमा यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता मामविशन्तु ।
सहस्रस्य भूमा सहस्रसंरूपाकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा महासी-
म्या परित्यजन्तु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवस्थिति । मे मर्त्यं ग्रहोऽप्यैश्वर्यायवादिभ्यः स आभवन्तु
सर्वतः संपद्यन्ताम् । तथा पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठन्मनो मन्त्रोऽभ्यासवन्तु ।
तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूले मामाविशन्ताम् । तथाऽऽदिस्वाद्या देवाः
सहस्रा ब्राह्मणाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽभिष्टोमं इति । सोमपात्रेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमभिष्टोमः स
मामाविशन्तु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशन्तु । यश्च तृतीयसं-
स्थारूपोऽतिरात्रः सोऽपि मामाविशन्तु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अवि-
गतानि मातानि शर्वर्यां पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वरः । तथा
विरो अह्निया अह्न- [ह] स्तिरस्कृत्य राज्ञो पयोःकक्षा अतिरात्रगताः सोमदि-
क्षेपाः । ते च सुष्ठु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

(अथमेवगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
रूपाणीन्द्रेण देवाभ्यातेन प्राणान्सूर्येण या चन्द्र-
मेसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञा मनुष्यान्फलेन
वादेयान्जगरेण सर्पाभ्याग्नेनाऽऽरण्यान्पशून्ऋ-
तेन पतत्रिणो वृष्णाऽश्वान्धमेण गा इस्तेनाजा
वृष्णिनाऽवीर्वाहिनाऽर्जानि यवनौषधीर्न्यग्रोधेन
वनस्पतीनुवृश्चरेणोर्जा गायत्रिया छन्दांसि त्रि-
वृता स्तोमान्ब्राह्मणेन वार्वम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

आभूनामका मन्वास्त्रयोदशोऽभिहितः । अध्यानुभूनामकाश्चतुर्दशोऽभिधी-
यन्ते तथा च ब्राह्मणे विनियोगः—‘ अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूनास्तेषां ।
इति ॥ योऽस्तु—

अग्निना तपोऽन्वभवदिति । अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदिति स्वदे-
वतात्तरत्नमर्थेन सर्वं तपो व्याप्नोति । एवमुक्तेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु देवा-
स्तुत्यम् । तृतीयान्तेस्तत्रात्मकत्वं यजमानस्येवमुच्यते । द्वितीयान्तेऽर्वाकं यस्तु-
अन्वभवदिति सर्वानुपपद्यते । ब्रह्म मन्वाजायम् । रूपाणि प्रतिविम्बात्मकानि ।
फलेन वृक्षमग्नेन पशून् । वादेयान्दीवित्संपूर्णान्तराणम् । यजुर्वादीनाम् । मनु-

मर्षः ०३ अनु० १५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२६३

(अथमेधगतमन्त्रकथनम्)

ध्यामां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्पोऽजगरः । वृषा मौढोऽश्वः । वायं वेदात्मि-
काम् । स्तुष्टमन्यत् ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतिं म-
नसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजार्पतये स्वाहा काय
स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहाऽदित्यै
स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै समुदीकायै
स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै फषकायै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे
प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीषाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुक्षपाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निमर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पुरुक्षपाय स्वाहा दर्श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अनुभूनामका मन्वाश्चतुर्दशेऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैश्वदेवारूपा आहु-
तिवन्ता जन्वन्ते ।

कल्पः—‘ आकूथ्यै प्रगुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्षोदमहणानि जुहोति स्वा-

स्वाहा शेर्षाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः
 स्वाहा प्रजननाय स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शुक्रेभ्यः
 स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय
 स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
 स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गभ्यः स्वाहाऽऽत्मे
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

[पार्श्वभ्यां स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा पद्भ्यः]

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे वैश्वेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘दक्षयः स्वाहा हनुभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

पद्भ्यः स्वाहेति । अत्र दन्तहृत्वादयोऽधस्तादवयवाः मस्तिष्काः । इक्ष-
 वोऽक्षिरोवाणि । ते च पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति यदुच्यते—
 अर्धार्धेभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागवर्तिभ्यो रोमभ्य ऊरुरि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति
 लेभ्यः स्वाहेति योजनीयम् । एवं पार्श्वेभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागे ये केचिदि-
 क्षर्षा वर्तन्ते । अत्र शिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवाक्षितः । मूर्धशब्देन
 उपरिभागः । तत्रार्थं मस्तिष्कः । बहुशब्देन रथयुगस्य बाह्वः प्रदेश
 उच्यते । ग्रीवाशब्देन गलगवा नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागाव-
 यवाः । कीकसाशब्देन पुष्ठास्थिगता गुलिकाः । प्रुष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अ-
 स्थिविशेषाः । पाजो बले दन्तस्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन
 च पूर्वपदयोक्ततराधरभागानुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । ओण्यादिशब्दै-
 भ्यस्तुर्भिः पुष्ठमदयोः पादयोश्चत्वार ऊर्ध्वार्धोभागा उच्यन्ते । भसच्छब्देनापान-
 प्रदेशः । भित्तिष्ठा ऊर्ध्वकेशाः । बालधानं पुच्छदण्डः । मज्जनमृतादनसा-
 न्दर्वम् । अङ्गाम्यनुकावयवाः । आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कृत्स्नशरीरम् ।
 इति षष्ठाशब्देनैरङ्गहोमानुपूर्वात् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थपकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।

अ॒ञ्ज्येताय॑ स्वाहाऽञ्जि॒स्र॒क्षयाय॑ स्वाहा शि-
ति॒ष्वे स्वाहा॑ शि॒र्तिक॒कु॒दे स्वाहा॑ शि॒तिर॒न्ध्राय॑
स्वाहा॑ शि॒तिपु॒त्राय॑ स्वाहा॑ शि॒त्य॒स्ताय॑ स्वाहा॑
पु॒ष्प॒कर्णाय॑ स्वाहा॑ शि॒त्यो॒ष्ठाय॑ स्वाहा॑ शि॒ति॒भ्रवे॑
स्वाहा॑ शि॒ति॒भस॒वे स्वाहा॑ श्वे॒तानू॒का॒शाय॑ स्वा-
हाऽअ॒ये स्वाहा॑ ल॒लामाय॑ स्वाहाऽसि॒तज्ञ॒वे
स्वाहा॑ अ॒प्णेताय॑ स्वाहा॑ रो॒हितै॒ताय॑ स्वाहाऽ-
रु॒णेताय॑ स्वाहे॒दशाय॑ स्वाहा॑ की॒दशाय॑ स्वाहा॑
ता॒दशाय॑ स्वाहा॑ स॒दशाय॑ स्वाहा॑ वि॒सद॒शाय॑
स्वाहा॑ स॒सद॒शाय॑ स्वाहा॑ रू॒पाय॑ स्वाहा॑ स॒र्वस्मे
स्वाहा॑ (१) ॥

(रूपाय स्वाहा हे १) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रसंहोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अ॒ञ्ज्येताय॑ स्वाहा अ॒प्णेताय॑ स्वाहा
श्वे॒ताय॑ स्वाहेत्यथरूपाणि जुहोति ’ इति ।

एतेकानुवाकगतानाह—

अ॒ञ्ज्येताय॑ स्वाहेति । अ॒ञ्जिः शु॒क्लः । एतः सा॒ंघो वर्णः । अ॒ञ्जि-
न्वा॒तावे॒त्ये॒त्यज्ञे॒तः । मि॒श्र॒वर्ण॑ इत्यर्थः । अ॒ञ्जि॒स्र॒क्षयः॑ श्वे॒तारु॒णः । शि॒तिः

(अथ सप्तमकाण्डे तृती-प्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अधौषधिपन्ना एकोनविंशोऽभिधी-
यन्ते । यथा च ब्रह्मणम्—‘ ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमा-
ञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहेति । तूष्णमाग्निं काण्डानि कण्डसदृशा भागाः ।
बल्लानि द्वेधीभावसंघयः । गृहीतानि पाणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि पाणि-
भिरनुपयुक्तानि । अवपन्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूवौ पतितानि । शयानानि
स्तम्बेः सह भूवौ पतितानि । अनुकसेमहाधेः सर्वशब्दः । एतेष्वदिशामिर्वन्ने-
रिषधिहोमाञ्जुहोयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्र-
दीपवैजिरूपसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा
पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपमेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशि-
ष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सःशिष्टाय
स्वाहोऽच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय
स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा मःरिक्ताय स्वाहोऽत्रि-
क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्चैवारिभ्यश्चत् ।)

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथन)

तथेतं पृष्ठयच्छन्दोमवर्षि प्रशंसति—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

साध्येतानि मध्यवर्तीनि पुडाः शुभयतोऽवस्थितास्तद्वर्षिणां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अयस्त्रयस्त्रिंशा इति । १२ पुत्रेऽश्विनोऽनन्तरास्त्रिंशा ये चोपरिवर्तिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीरस्त्वस्वोरोदेशस्थानिभ्याः । धाने तु मध्यवर्तीनि पुडानि तानि जीवात्मस्थानीयानि । तत्ते तेनानिवातुः शानेन यजमानाः स्वार्थं स्वार्थं न हस्ये सुखं यजनमिव संपादयन्तीत्यर्थः । तस्मान्नर्षं दुःखविनाशाय भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु रम्येण सादयनेन विद्यते—

बृहद्व्यंतराभ्यामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोपास्यै त्रयोविंशमहर्विधमे—

त्रिवृतोऽधीति । आवृतः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृन्तः । तथा सति द्वाद्विंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोममुक्तादहोऽप्यध्वर्ष्यै त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सादयदेवां स्तोमानां संपातिर्भवति । सा च संपातिर्मजानस्य पुत्रादिप्रसवस्य संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोममुक्ताहर्विंशेऽधोतिष्ठोमः कर्षः, सप्तसंस्थास्तोऽभिष्टोमे प्रथमसंस्था-त्त्वं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्यलोकः सोऽभिष्टोमस्तः क्षयो निवासाथो गृहविशेषः । तेनाभिष्टोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गुहाभयमिव न वि-
जयन्तीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतावहः संरुपां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्र इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोदयनीयमहर्विधमे—

आतिरात्राविति । पूर्वं विहितेन अथोदयनीयमेव प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । वर्णसंरुपाया गायत्रीसाम्पाद्भूतवचंसंरुजत्वेन तत्प-
रिमहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृकीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तिरर्धमासाः सैवत्सरः सैवत्सरः सुवर्गो लोकः
 सैवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठत्यथो एव वै
 विष्णुवाक्विषुवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एता
 आसते चतुर्विंशत्पुत्रान्युप यन्ति संवत्सर एव
 प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति त्र्यस्रिंश-
 क्षिंश्रिंश्रमुप यन्ति त्र्यस्रिंशद्वेव देवता देवता-
 स्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भवन्तीमे वै लोकास्त्रि-
 णव एष्वेव लोके प्रति तिष्ठन्ति द्वार्षेकविंशो
 भवतः प्रतिष्ठित्या अथो कथमेवाऽऽमर्षधते पशवः
 षोडशिनो भवन्ति तस्माद्ब्रह्मः प्रजासु धृषाणो
 यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्माद्वियमोषधी-
 भिर्यमरूपतिभिर्व्यतिषक्ता (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया
 पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसतेऽकल्लमावावते
 सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचाक्लि स्तोमानुपयन्ति
 यदेत ऊर्ध्वाः कल्लमाः स्तोमा भवन्ति कल्लमा एव
 सुवर्गं लोकं यन्त्युधयोरभ्यो लोकयोः कल्पते
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराहर्जं विराहविराजैवा-
 भाद्यमव रुन्धतेऽतिराभायभितो भवतोऽभायस्य
 परिगृहीत्ये (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिषक्तेकान्न पश्चादन्न)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(निशङ्गात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये विंशद्वात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते--

ऋक्षा वा इयमिति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्वहित-
स्वात्कदाचिदियमृक्षा परुषाऽऽसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कारयित्वा
विंशद्वात्रयः शानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्धो-
स्तादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य मत्थेकप्राधान्यविषक्षया रात्रीरिति बहु-
वचननिर्देशः ।

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेव कर्तुं विधत्ते--

इयं वा अक्षुध्यादिति । इयं भूमिरन्नाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभूत् । ततस्त्व-
स्तरिहारं विवर्धेतां विंशद्वात्रिरूपां विराजपश्यत् । त्रिंशदक्षरसाम्पादिराद्-
त्वम् । तां च विराजं स्वमनसि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्नुवती । तच्चाज-
मुदकतृणोदनरूपेण बहुविधम् । तेनौषध्यादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वत्र
पूजयस्त्वत्क्षणं महित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते--

ज्योतिरतिरात्र इति । अथानन्तरभावीनि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते--

पृष्ठयः षडह इति । गतम् । -

अथाष्टममहर्विधत्ते--

त्रयस्त्रिंशदिति । पृष्ठयषडहे गच्छन्ति त्रयस्त्रिंशत् । तस्मादूर्ध्वं
पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य तां तां भवति । अपि च त्रयस्त्रिं-
शस्य प्रजापतिना सुष्ठुवात्तद्रूपं, तेन तदनुष्ठानेन तेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति ।
तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते--

त्रिणव इति । अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तामेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राप्नुवन्त ' इति भवणाच्चिगो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते--

एकविंश इति । अन्यत्र ' पतिष्ठा वा एकविंशः ' । ' रुग्वा एक-
विंशः ' । इति भवणादुभयप्राप्तिः ।

(विंशत्यवकथनम्)

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुदिति । अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निसामर्था-
त्तापदाहः । त्रिवृत्सामर्थात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽश्वपिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । सप्तदशन्तोमस्यान्तप्रजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंश इति । पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । संख्यासाम्प्रदायधर्माससंवरसरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि
चामहर्विशेषो विषूवान्विविधा सूतिः कलोत्पत्तिरिति विबूस्तद्दानयम् । तस्या-
देवं विदित्वाऽनुष्ठातरोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । प्रतिष्ठाहेतुसंवरसरारम्भचतुर्विंश मयुकादहन कर्ष्य
पुष्टयष्टदहानुष्ठाने सति प्रथमसंवरसरे प्रतिष्ठां प्राप्य आत्मा ब्रह्महोमिसारम्भ
देवताः प्राप्नोति ।

अथ द्वाविंश दिने विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशदिति । पुष्टये षडहेऽन्तिः । त्रिंश ह ० ३३ इष्ट्वै पुनरपि
त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा दिव्येक दश स्मृत्यादि त्रयोऽकाशु त्रयस्त्रिंशसंख्याकाशु
देवतास्त्वेष प्रतिष्ठिता भवन्ति ।

अथ त्रयोविंश दिने विधत्ते—

त्रिणवो भवतीति । नवसंख्याविषययो त्रिंसंख्यया समानत्वात्त्रेकत्रये
प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशदिति । पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चविंशदिनमारम्भैकोनार्धमर्धन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशन्तोमयुक्ता अहर्विशेषाः षोडशिनः । ते
च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः तावत्तैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् ।

(द्वात्रिंशोऽध्यायः)

प्रजापतिः सृष्टिहेतुः सृष्टिहेतुश्च बहुवोऽनुष्ठितास्तस्मात्सोके प्रजासु मध्ये
प्रजापतिः पुंस्त्वधर्मयुक्ता बहुवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशेभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्तरस्परविलक्षणान्तोमान्मन्त्रैस्तत्रि-

युक्तेषु सप्तोमा इति । अस्मादेवोऽस्योमा ह्युनाधिकमावेन संकीर्णास्तरसा-
भूतिरपि व्यवस्थामन्तरैषौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र संकीर्णा दृश्यन्ते ।

स्तोत्रमन्त्रविष्णवेभ्यः प्रथमतः ।

व्यतिषज्यन्त इति । एतास्त्रिंशदाभीर्धेऽनुष्ठितस्ति । तेषां च मध्यमं कृत्वा
प्रजा अपरस्य पञ्चव एवेति व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि पञ्चमा वशुभिश्च
संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशेभ्यः स्वेकविधस्तोमाभ्य संतति-

अथ सप्तोमा इति । ये पञ्चमनाः पूर्वेषु दिनेषु चान्तरस्परविलक्षणान्तर-
मन्त्रोमाननुष्ठितान्ति ते पञ्चमना अकल्पा वा इदमेतावत्तत्र सोमविशेषः । त्रिंश-
वारहिता इव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्कल्पाः कल्पतोमविधस्तोमानुष्ठानादे-
तद्यजुसावाधं पुष्पोर्लोकासोऽस्यैव कल्पन्तं भवति ।

अथ कतुगतामहः संख्यां प्रथमतः-

त्रिंशदेता इति । गतम् ।

अथान्तिममहर्षिधत्ते-

अतिरज्याविति । पामणीयेन तत्र निर्देशाद्द्विवचनम् । अमापक-
कस्य विधिर्वाक्ये स्पष्टश्चातपरिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन ऊर्ध्व-

साऽनु प्राणं जत तेन नाऽऽनुवन्त एता द्वात्रिंशत्

रात्रिरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्ठानां कृताः प्रजा-

पतिः स्वेनेव ऊर्ध्वसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारूढः

सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुभः प्रजा-
 पतिः स्वनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा अयं
 गच्छन्ति (१) श्रीर्हि भनप्यस्य सुवर्गो लोको
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुभ-
 र्भवेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो
 भवन्ति सर्वे हि अयं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति
 इयहा भवन्तीथं वाच ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
 रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं इयहा भवन्त्य-
 भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ब्रह्मन्थंतराभीं
 यन्ति (२) इयं वाच रथंतरमसौ ब्रह्माभ्यामेव
 यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते च यज्ञस्याज-
 सार्यनी श्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो
 वा एतौ सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराञ्चस्यहा-
 नुपयन्ति प्रत्यहस्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो
 प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋज्योतिष्ठन्ति द्वात्रिं-
 शदेतास्तासां योत्रिंशद्विंशदक्षरा विराडसौ
 विराड्विराजैवात्रायमव कन्धते ये ह अहोरात्रे
 एव ते उभाभ्यां रुसाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्य-
 तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्ये (३) मे

[गच्छन्ति यन्ति विंशदक्षरा द्वाविंशदक्षरा] ।

इति ऊष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्योऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुषाके त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्ये द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
समिधं विधत्ते-

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्रमोक्षदा प्रजापतिं स्वर्गं
गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति ज्ञायमानं देशं येन येन च्छन्दसा युक्तं यज्ञ-
मन्ववित्तिस्तेन तर्पणं नाऽऽप्नुवन् । तस्ते देशं क्षान्तिशब्दात् तत्साधनत्वेनानु-
ष्ठितवन्तः । तान्तेषां तद् अनुष्ठानं निश्चयमानत्वात् प्रजापतेष्व मन्त्रराजानुष्टमा सर्व-
ज्ञघृत्वस्म तावन्ति अनुष्ठानं प्रजापतिं तर्पयेन्नेव क्षान्तिशब्दक्षरेण च्छ-
न्दसा प्राप्य स्वर्गं प्राप्स्यन्ते भोगान्प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तद-
नुष्ठानेन प्रजापतिं तर्पन्त तदनुग्रहाच्छिष्यं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति
शङ्कनीयम् । यस्मात्प्रजापतिः स्वर्गं प्रमोक्षदा स्वर्गः ।

अनुगतामहः संख्या न संसि-

ह्राशि*हादेता इति । एताः क्रतुगता राजयो दार्द्रिःशःसंख्याकाः । अनु-
 पुषकरसंख्याऽपि तावती ।-अनुष्टुप्च वाग्निषोःस्त्वत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठा-
 नेन वाचं वेदस्यात्मादित्वा सर्वापि माप्नुवन्ति । सर्वेष्वपि यजमानाः समार-
 क्षणाय वाचं वदितुं समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां भिषमपि
 माप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

अथोक्तिर्गौराश्रयिणि । अथा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्विद्वत्प्रेक्षितसंख्यापू-
र्विस्तावत्प्राप्त्युत्तेयाः । अथ च नवसंख्यायाः सप्तपूर्तेर्नवैवानुत्तेयाः । त्रे तस्यैव्यानु-
त्तेय्येनानुत्तेयाः । तथा सत्यनृकमेवैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । अथ पातिलोभ्येनानुष्ठेयमेकं ऋहं विधत्ते—

पराश्रो वा इति । पूर्ववदुत्पत्त्यपेक्षम् ।

क्रतुगतदिनसंख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशद्वेता इति । अत्र त्रिंशत्संख्यया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । उप-
रितनया द्विसंख्ययाऽहोरात्ररूपार्था स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनयौ विधत्ते—

अतिरागाविति ।

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते शास्त्रे वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुर्वेदीय-

सिरीरसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

दे वाव देवसंज्ञे द्वादशाहस्यैव अयस्त्रिंशद्दहस्य
 य एवं विद्वांससंज्ञयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव
 देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वे अयानभ्यारुहः
 कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पाप्मिनाम्-
 षति यदि नावविध्यति सहस्र्य एवं विद्वांससं-
 ज्ञयस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना आतृव्येणाऽऽव-
 र्तन्तेऽहर्भाजो वा एता देवा अत्र आऽहरेव (१)
 अहरेकोऽभ्यंजताहरेकस्तामिर्वेते प्रवाहं गार्ध्वं च
 एवं विद्वांससंज्ञयस्त्रिंशद्दहमासते सर्वे एव प्रवाहं-
 गार्ध्वं च सर्वे प्रार्थयन्ति प्राऽऽप्नुवन्ति पञ्चाहा
 भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर क्रतुष्वेव संपासते
 प्रति तिष्ठत्यथो पश्चाक्षरा पशुक्तिः पशुक्तो यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धते त्रिण्याश्विनानि भवन्ति अयं
 इमे लोका एषु (२) एव लोकेषु प्रति तिष्ठ-
 त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते
 विश्वजिह्वस्य आद्यस्याव रुद्ध्यै सर्वेषु षो भवति
 सर्वस्याभिर्जिह्वै वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-
 शाहमुपेयुरनेना वाचमुपेयुः पदासुकेषा वाक्स्या-
 नुपरि द्वादशाहो यत्प्राप्तामेव वाचमुपेयन्ति
 तस्मादुपरि द्वादशाहो वक्ष्यमोऽवान्तरम् (३) वै

दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो
 भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः ह
 वा उद्दकः शौत्वायनः सत्रस्यर्धमुवाच यद्द-
 शरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति-
 द्वयनीका वा एता राज्ञो यजमाना विश्वजित्स-
 हातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः
 षोडश य एवं विद्वांसस्यस्यस्त्रिंशद्दहमासत ऐषा
 द्वयनीका प्रजा जायतेऽतिरात्रावभितो भवतः
 परिगृहीत्ये (४) ॥

(अहरजेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च । ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके द्वाविंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तस्मिन् विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे इति । देवानां पिमे सत्रे द्वे एव योऽर्थं द्वादशाहो यथायं
 त्रयस्त्रिंशद्दहः, एतयोर्द्वयोरेतिप्रतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते वि-
 लम्बयन्तरेणैव देवताः प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्ति-
 रपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेकदृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयान्तराजामात्यादिः पशस्त्वः
 पुरुषो राज्यमन्धातुः पुनरप्याधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करीति यादृशेन
 सामभेदाद्युपायेन सद्वाचान्तरं पसिष्यति तादृशं करोति । यद्यवविष्पति तस्थि-
 ज्ञापि प्रमाद्यति तदानीं पापिमान्भवति पूर्वं विद्यमानमपि श्रेष्ठचमपगच्छतीत्यर्थः ।
 यदि नावविष्पति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदृग्भवति पुरा यादृशः श्रेयान्त्वभा-
 दपि तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहृन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्वेव

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

व्यवहरामि न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तास्यन्विष्यते । सोऽयं व्यतिरे-
कदृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विश्वेश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्तत्रयस्त्रि-
ंशद्वात्रस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वमाप्तिमतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण
वियुक्ताः सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वात्तदधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि मकारान्तरेण पशंसति—

अहर्भाजो वा इति । अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा
एतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रात्रीः संपादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव
एकमहरन्वतिष्ठत् । पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका
देवास्तत्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्यहर्भाजान्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभ्यो रात्रिभिरिव ते सर्वेऽपि
देवाः पमाहुषाधर्मुदत्तम् यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि
तन्मध्ये समृद्धिविकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।
सैव समृद्धिः स्वधी क्रियते—सर्वे ग्रामणीयं ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्तीति । षोडशोत्तराष्ट्रयोरित्येवंविधो द्विराष्ट्रत्तस्यहो द्वितीय-
षोडशोतिर्विधार्जितः पञ्चाहः । तादृशाश्च पञ्चाहा मावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।
इह तु चतुर्भिरपेक्षितसंख्यापूरणार्थमष्टमहरो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्स-
ंख्यसंख्याका अतवस्तद्द्वारेण संवत्सरे पतितिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसंख्यया पञ्क्ति-
द्वारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ।

ग्रामणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये चातिरात्रे शास्त्राणि विधत्ते—

जीपयाश्विनानीति । आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि जीपयनुष्ठेयानि ।
तेन लोकत्रये पतिष्ठिता भवन्ति । किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि वीणि,
तान्यपि प्राप्नुवन्ति ।

अन्यदहर्विधत्ते—

विश्वजादिति । विश्वजपहेतोरसहेतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपुष्ट इति । रथंतरबुहदानीनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि य-
स्यसौ सर्वपुष्टः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाह इति । बहुविधस्त्र्यंशस्त्रयोपेतत्वादद्वादशाहो वाग्वैः ।

(अथ विंशतिवर्षावसानकथनम्)

तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुविष्टेभ्यस्तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्र-
शालाणां मुक्तादन्ताभ्यामसंपूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुवन्ति । तेषां पञ्चमात्रानां वागु-
पक्षयशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वं द्वादशाहमनुविष्टेभ्यः तस्मादुक्ता-
संपूर्णविधं वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वागुपक्षयस्य द्वादशाहस्यैवमुक्तेभि-
तस्मात्कारणानामेवपरिष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अथ द्वादशाहशब्देन प्रोयणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽतीरात्रेण दशरात्रस्य
विवक्षां दर्शयति-

अवान्तरं वा इति । अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण
पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा असृजत । अतो यद्यन दशरात्रो भवेत्तदा तेन
यजमानाः प्रजाः सृजन्ते । तमेव दशरात्रं पुनः पशंसति-

एतां ह वा इति । उदङ्गो नामतः, स च शुक्लवस्त्रापत्यभूतः । एतस्य
सप्तस्याङ्गभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सप्तस्यैतामृद्धिं कलभुदङ्क-
रवाचनं । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि
च पूर्वोक्तैः सुयदेवाङ्गैः विकल्पननुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपश-
महेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते-

द्वयानीका वा इति । अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यातां रात्रीणां
वा द्वयानीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र पायणीयाविरात्रेण सह वयः
पञ्चाहाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एकं सेना । उदयनीत्रेनाविरात्रेण सहैकः
पञ्चाहो दशरात्रं चैत्युत्तरभाविन्यः, एताः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो रात्रेव सप्त-
दशसंख्यापूरके मध्यमादिने प्रयोक्तव्यः । एवं विदित्वा कतुमनुविष्ठतां यजमानानां
बहुपुत्रत्वा बहुकन्यकारूपं च दिविधा प्रजा सर्वतो जायते ।

अथ पायणीयोदयनीयो विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाम्यसमेता- पायणीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वे-

दीप्योत्तिगी-संहिते ५८-मन्त्रमकाण्डे चतुर्थोपपाठके

पञ्चमोऽध्यायः ३० पृ. ११

(षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहर्न्तेनायजन्त)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति
ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त सुवर्गं लोकमायन्त
एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहर्न्तेनायजन्त
सतो न ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमा-
यन्त एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव
लोकं प्राजानन्त सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरति-
रात्रः (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्धते सुव-
र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै षड्हा भवन्ति षड्वा
ऋतव ऋतुष्वेव ति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एत-
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता
एव पुष्टेरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पुष्टानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२) वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्-
त्रिंशदक्षरा ब्रह्मती बार्हताः पशवो ब्रह्मत्यैव पशु-
नव रुन्धते ब्रह्मती छन्दोमाऽस्वाराज्यमाश्नुता-
श्नुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्र-
मासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरात्रावमिति भवतः
सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशदक्ष) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपण्डके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके वयस्त्रिंशद्वात्रयोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्वात्रयोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तेति । पुरा कदाचिददित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा
मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्वात्रयं निश्चित्य
तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।
मामणीयमहर्विधत्ते—

ज्योतिरितिरात्र इति । अथोक्तमार्गं ज्ञातोपिदहानि विधत्ते—

षडह्रा भवन्तीति । ज्योतिर्यौ रात्र्युरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः ।
सादृशाः षडह्रा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।

तेषां संरूपां विधत्ते—

अस्वारं इति । चतुर्भिः षडहैरवापेक्षिता संरूपा पूर्यते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोना इत्येवंविधं द्वावशाहस्य दशरानं विधत्ते—

असन्नं वा इति । पूर्ववद्व्यारूपेणम् ।

कतुगतामहःसंरूपां प्रशंसति—

षट्त्रिंशद्वात्र इति । पशूनां बार्हवत्वं चयनवाक्षणे स्पष्टप्राम्नातम्—
'छन्दाश्चसि पशुष्वजिमयुस्तान्बृहत्पुदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते' इति ।
किञ्च, छन्दसां मध्ये बृहती स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह
स्वाराज्यं प्राप्य परमं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते—

आविरात्राधिति । प्रःयणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य वि-
धिवक्तये स्पष्टत्वाच्चत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपण्डके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपण्डके सप्तमोऽनुवाकः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामाभि

(एकोनपञ्चाशद्वात्रकथनम्)

सौदासान्मवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्य-
 चमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽर्बिन्दत प्रजामभि
 सौदासान्भवद्य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमा-
 संते बिन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति अर्बि-
 वृतोऽभिष्टोमा भवन्ति वर्जस्यैव मुसुसं सः श्यन्ति
 दशं पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वर्जः (१) वर्ज-
 मेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति षोडशिमहंशममहंम-
 वति वर्ज एव वीथं दधति द्वादशं सप्तदशा भव-
 न्यसायस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते पुष्टयः
 षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून-
 न्वारोहन्त्युत्तमैः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति-
 तिष्ठन्ति द्वादशैकविंशं भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवाऽऽत्मन् (२) दधते बहवः षोडशिनो
 भवन्ति विभित्यै षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा
 ऋतवः ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता
 रात्र्य ऊनास्तन्देकस्थं व पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्य-
 द्युयसीरषाचत्वारिंशत ऊनाच्च सलु वा अति-
 रिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत ये प्रजाकायाः
 पशुकायाः स्युस्त एता आसीरन्मैव जायन्ते प्रजया
 पशुभिर्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
 य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासंते विराज-
 मेव गच्छन्त्यजादा भवन्त्यतिराजावभिर्नो भवतोऽ-
 न्नादः (३) ॥

(वर्ज आत्मन्मज्जय द्वाविंशत्य) ।

इति छण्णयञ्चुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तमाऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठे ऋषिगोत्रादोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चावशावोऽभिधीयते ।

तमेव विधत्ते-

वसिष्ठो हृतपुत्र इति । विश्वामित्राणां हृतपुत्र पुत्रेषु यज्ञां यज्ञस्य च
 कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायवेनैकस्मात्पञ्चाशो निधित्वं तदनुष्ठानेन यज्ञां
 लब्ध्वा सौदासान्भवन्वत् । सुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः ।
 वसिष्ठवधयमाना अपि तदनुष्ठानेन यज्ञां लब्ध्वा प्रातुष्ट्यानभिभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते-

अयस्त्रिंशत इति । त्रिंशत्स्तोमयुक्ता अभिष्टोमयुक्ता अहर्बिशेषास्त्रयः
 कर्तव्याः । ' त्रिंशत्तमेव वजरे संभूय आतुष्ट्यं पहरति ' इति अत्यन्तरात्रि-
 नुष्टपस्य वज्रस्य मुत्तमनेन तीक्ष्णी कर्तव्यम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

दश पञ्चदश इति । पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्बिशेषा दशसंख्याकाः
 कर्तव्याः । ' तं पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदतुणम् ' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुवध-
 यनात्पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विधत्ते-

बोद्धशिमदिति । बोद्धशस्तोमयुक्तं दशरात्रस्य श्रामभविवाक्यमेकमहः
 कार्यम् । तेन पूर्विके वजरे वीर्यं स्थापयन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

द्वादश सप्तदश इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्बिशेषा द्वादशसंख्याकाः
 कार्याः । सप्तदशस्तोमस्तोमोदरभागजन्मत्वाद्ब्रह्मेतुत्वम् । सप्तदशाक्षरस्य यज्ञा-
 पतिस्तुष्टपस्य यज्ञहेतुत्वम् ।

अथ ऋषिगोत्रादोऽभिहितो विधत्ते-

पृष्ठः पठेह इति अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

(संवत्सरसंवीक्षाकालः)

द्वादशैकविंशति इति । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विषेवा द्वादश कर्द-
व्याः । एकविंशस्तोमस्य पतिष्ठोहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चासकृदुक्तम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

महयः षोडशिन इति । षोडशस्तोमयुक्ता अहर्विषेवा यावन्तोऽपेक्षिता-
स्तावन्तः कार्याः । अत्र त्रिभिरपेक्षितसंख्यायाः पूरणाज्रयः कार्याः ।

एतत्कतुगतेषु षट्स्वहः स्वाधिनशस्त्रं विधत्ते—

षष्ठाश्विनानीति । एकोनपञ्चाशधूपं स्तौति—

ऊमातिरिक्ता वा इति । अस्मिन्कृतौ विद्यमाना एता रात्रय ऊमाया-
विरिक्ताश्च भवन्ति । कथमिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदेकया
रात्र्या वर्जिता पञ्चाशत्संख्या तस्यादेता ऊमाः । यद्यस्मात्कारणाद्व्याचत्वारि-
ंशत्संख्याया अधिकास्तस्मान्निरिक्ताः । पञ्चापतिः पुरा क्वचिदूनादल्पादीनां-
स्मोडशरीरख्याः प्रजा अनुजत । क्वचिन्नातिरिक्तावधिकादाकाशादेरुच्चरोच्चर-
म्युनात्वात्वादीननुजत । तस्मादूनातिरिक्तत्वाद्दोऽर्थं कतुः प्रशस्तः ।

पूर्वं विधिवान्वेऽभिहितं कलमुपसंहरति—

ये प्रजाकामा इति । कतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

वैराजो वा इति । तनुष्वहर्दशकेषु दशसंख्यासंज्ञावाप्तुत्वं वैराजस्य ।
पञ्चमस्य दशकस्थेकेन म्युनत्वेऽपि वैराजस्वमुपचरितुं शक्यम् । ' न वा एके-
नाक्षरेण च्छन्दाति विपन्ति न इत्याम् ' इति मुत्पन्वरात् । अतो वैराज-
त्वाद्व्यप्राप्तिः ।

प्राथम्योपव्यन्या विधत्ते—

अतिरात्रावि- प्रायेणात्रेऽस्मादन्तर्ग्रहः ॥

इति श्री वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

दीयतैत्तिरीयसंहितायां अष्टमोऽध्यायः

॥

(अथ संवत्सरसंवीक्षाकालः)

संवत्सरसंवीक्षायां एतत्कार्या दीक्षे-

(सैवत्सरसत्रदीक्षाकाण्डः)

रत्नेषा वै सैवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा
 एष एताः राभिं वसति साक्षादेव सैवत्सरमारभ्य
 दीक्षन्त आर्तं वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
 एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावुत भवतो व्यस्तं
 वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
 दीक्षन्तेऽन्तनामानावुत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे
 दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१) सैवत्सरस्य यत्फ-
 ल्गुनीपूर्णमासो भुञ्जत एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्यैकैव निर्या यत्सामेधे विपुवाभसंपद्यते चित्रा-
 पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्सैवत्सरस्य यच्चि-
 त्त्रापूर्णमासो भुञ्जत एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्य न का चन निर्या भवति चतुरहं पुरस्ता-
 त्पूर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
 तेनेकाष्टकां न छम्बट्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे
 सत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि सं पद्यन्ते ते
 पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्प-
 तयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरा-
 त्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति (३)॥

(एतच्छम्बट्कुर्वन्ति तेषां चतुर्तिश्शब्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्वावोऽभिहितः । अथाष्टपादिकु चतुर्भ्यनुवाकेषु
 सैवत्सरसत्रमभिधीयते ।

(संवत्सरसप्तदीक्षाकालः)

तत्राद्येऽनुवाके संवत्सरसप्तस्य दीक्षाकालं विधत्ते—

संवत्सरायेति । ये यजमानाः संवत्सरसप्तार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एका-
ष्टकायां माघकृष्णाष्टमीं दीक्षां कुर्युः । येयमेकाष्टकाभिमानिनी देवता तेयं
संवत्सराभिमानिनो देवस्य परी । एकाष्टकाया अभिमानिदेवतारूपत्वं गर्भधार-
णादवगम्यते । तथा चाभिकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ एकाष्टका तपसा तप्य-
माना अजान गर्भं महिमानभिन्दन् ’ इति । संवत्सरस्य पतिरत्र चाभ्यत्र मन्त्रा-
न्तरेणाऽऽम्नातम्—‘ एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य वा परी वुवुहे
प्रपीना ’ इति ।

एष संवत्सराभिमानि देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वाप्येतस्यभिकाष्टका
देवतायामेव वसति । अतस्त्व दीक्षां कुर्वन्ती यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य
दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

आर्ते वा एत इति । ये यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संव-
त्सरसप्तस्याऽऽर्धमभि दिनाश्रमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । तथायं हेतुः—पुष्य (पौष)
माघरूपानुवचयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरवृत्त्यवत्त्वात् ।
तेन चतुर्था पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य फल्गुनपौर्णमास्याः
माघीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्त-
मभि विपरीतमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्स-
रस्यान्तः कालः । ऋतवपयपरेकयोरुक्तन्यायेनाप्तनामोपेतत्वात् । तस्यादुत्त-
रफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च माघिसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् ।
एतदेवाभिमेत्याऽऽधानमाल्लणे ज्ञयाम्नातम्—‘ उत्तरमोराद्धीत । एषा वै मधमा
रात्रिः संवत्सरस्य । मदुत्तरे । फल्गुनी । ’ इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

तस्यैकैव निर्येति । तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्या वक्ष्यमाण
एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तव्यस्तरवदोषौ । कोऽसावेको दोष इति न उप्य-
ते—समीचीना अतिवर्णनाया मेवा यस्मिन्वर्तते सोऽयं संमेघः । तस्य संवन्धी
मत्प्राप्त्यः कालः समिधः अस्मिन्काले विष्वानहः(?) संपद्यते । तथा हि विषू-
वानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्दिशेयः । ततः पूर्वं वण्मासाः । उत्तरे च व-
ण्मासाः । तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्दिशेयः कर्तव्यः । अथ च फल्गुनीपूर्ण-

(संयन्त्रसवदीक्षाकाण्डः)

अथैवम् द्वादश दीक्षा द्वादशोपक्रमेण चोत्तरदिने मध्यमासोपक्रमः कार्यः ।
 ते चैत्रशुद्धनवमः उपक्रमोऽयम् । आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासपदकं
 १२५५ १२५५ विषुवाङ्कः पर्यः । तैत्तिरीयः पत्यासत्तः । भाद्रपदपौर्ण-
 मासी तैत्तिरीयसमाप्ते सत्यनर १५ १५ । अतो वर्षर्तुसमीपे विषुवदि-
 नसं प्रविष्टाया विधानक्षत्रकुकाती तैर्जमास्यां दीक्षा कर्तव्या । सोऽपि
 यस्तर्तुमध्यमासस्यैवत्तरस्य मुखमेव । अतो मुखत एवाऽऽरम्भः कृतो
 भवति । एवं सात कार्तिकशुद्धनवम्यां विषुवान्तपद्यते । तच्च दिनं वर्षर्तौर्दूर-
 वर्ति । अतो वृष्टिशङ्कया अभावद्विसम्भेजानुष्ठानं शक्यत इति तस्य पक्षस्य
 न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते—

चतुरहे पुरस्तादिति । माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादस्यां दीक्षे-
 रद्वात्यहं सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वाच्चदनन्तरवर्तिमा-
 नैकादिकायां सीमकयः संपद्यते । तथा सत्यैकादिकाया अप्युपयुक्तत्वात्संवत्सर-
 पत्नीत्वेन मुख्यामेतो न च्छम्बदकुर्वन्ति निष्पयोजनां न कुर्वन्ति । ततः संव-
 त्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ।

अथ गुणान्तरं दर्शयति—

तेषां पूर्वपक्ष इति । तेषामेकादिकायां कथमनुतिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमा-
 रम्भानुष्ठीयमाना उपसदश्वैत्रशुद्धचतुर्थ्यां संपद्यन्ते । तव उत्तरदिने क्रियमाणा
 सुत्या शुक्लपक्ष एवो कान्ता भवति । तव आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवा-
 भिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते रुचिणीऽपि पूर्वपक्ष एव सत्त्वादुत्तिष्ठन्ति ।
 उत्तिष्ठतस्त्वान्यजमानाननु मूष्मामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्या-
 दुद्भवं गच्छति । तदुद्भवे सति तान्यजमानाननु पुण्यकीर्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी
 कीर्तिरिति सोप्यते—इमे यजमाना असत्सुः समृद्धिं गवा इत्येवाहशी कीर्तिः ।
 सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति । एवंदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन
 भूमौ सर्वैस्तस्याभिवर्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसंघमवेक्ष्य माघशुक्लैकादस्यां दीक्षे-
 त्ययमेव मुख्यः पक्षः ।

अथ मीमांसा ॥

पञ्चाग्न्यायस्य पञ्चमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

(दीक्षोपसत्कथनम्)

गवामघ्ने अतो नु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित्समादविशेषात्पक्षेऽथवा ॥

चैत्री स्यात्क. १ एह उकायानित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकादश्याऽथवा पूर्णिमा ॥

गवामघ्ने श्रूयते--^१ चतुरहे पुनः पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकादश्यां क्रयः
संपद्यते इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिन्चतुरहे दीक्षेरन्तेकादश्यां दीक्षामारमेव ।
तथा सति पौर्णमास्या उपरान्ते सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्वमेव । तत उप-
रितम्यामष्टम्यां सोमकष इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमायेकः
पक्षः ।^२ चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य पश्चिमापूर्णिमातः ।
इति मशारयमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । माश्रिकसमाख्यया
माघकृष्णाष्टमेकादश्या । तत्र सोमकपसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्योः पूर्वस्मादे-
कादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा पुतेः लोकं यन्ति ये सप्तमुपयस्य-
भीमन्त एव दीक्षाभिरात्मानं* अपयन्त उपसज्जि-
द्वाभ्यां लोमाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसु-
हृद्वाभ्यां माश्रसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमा-
त्मदक्षिणं ये सप्तमारमाममेव दक्षिणाः । नीत्वा सु-
वर्गं लोकं यन्ति शिसामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या
अथो रवीयाश्रसः सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अद्ये संवत्तरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदर्थो-
च्यते ।

वा उभधीर्विधत्ते—

सुवर्गं वा एत इति । सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अवस्तद्योग्यतायै
स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्वत एव सर्वतो वरलवन्धेव । उपसद्भिस्तु अप-
चन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदध्वानुष्ठेया इति विध्युक्तम् । यद्यपि
द्वादशाहविकृतिवत्त्वेन ग्रान्तास्तदध्यापि विकृतिलिङ्गनाय स्तुतये वा तदनु-
वादोऽस्तु ।

अथ विमज्ज्य प्रशंसां कुर्वंस्तासामुभयाविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति—

हाम्भ्यां लोमेति । द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्व-
कीयं शौच हविरर्थमवद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमययन्ति । एवं
रक्तासास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतरत्वं तदेतदात्मदाक्षिण्यं वै स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा, यत्त्वम्भा गवादिरूपाऽस्ति । तस्मात्स्वशरीरमेव दक्षिणास्त्वेष
मीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सत्रं चेदपनकाले सशिस्तानि वपन्ते’ इति, तदेत-
द्विधत्ते—

शिक्षामनु प्रेति । शिक्षामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वग्र-
वाणां केशानामपगमात्समृद्धौ भवति । अपि च केशभाररहिता रषीणां सो
लघुवराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयायेत्यनेनाभिप्रायेण सशिस्त्वं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो ब्रह्मन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतुनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अभिष्टोमं प्रथम-
मुप यन्त्यथोक्त्यर्थं चेद्विशिनमर्थतिरात्रमनुप-

(प्रायणीयाख्यप्रथमःहाभिधानम्)

वमेवैतद्यज्ञकृतुनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममे-
धैतर्पिर्बन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान् यजते ते (१) सस्तुता धिराजमामि
सं पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयूरुनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुग्वि-
रादत्सुवर्गमेष तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा
भवन्ति रथंतरं नक्तमित्याहर्ब्रह्मवादिनः केन तद-
जामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्म-
ध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि (२) ॥

(व एकान्न पञ्चाशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सैन्यमैकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रथमे दीक्षा उपसदधोकाः । अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथममहुरुच्यते ।
तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । जोऽन तिरात्रारूपः क्रतुः सोऽयं यज्ञकृतुर्ना परमः
सोमयागरूपा ये क्रतवस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश-
तिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च माध्यम्यम् । प्रजननं ज्योति-
रित्यनुवाके ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ' इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमं
परित्यज्य चरमभाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणात्तत्र प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवा-
दिनां पञ्चः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्नि-
ष्टोमोक्थ्यषोडशतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगभितरत्वात् । द्वादशस्थोत्रमग्निष्टो-
ममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रवर्षाधिक्येनोक्थ्यः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तो-
त्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्तयोद्दशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः

संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्नि-
ष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अधोऽध्यपोऽन्यतिरात्रान्, तद्वत्तदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव
यज्ञकतनुपेक्ष्यानुष्ठानं निश्चित्य तान्कतनुपक्रमेण परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र
सोममेव पिवन्दः सत्रिण आसवे । तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावाद्द्विराहकत्वं
ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरिरप्येतन्नामकानां
स्तोमानां कतूनां मुखसदृशः । तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमान्कतून्सत्रिणः
प्रयुज्जये ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य कश्चिदेषाः सन्ति ते
संस्तुताः सप्तो विराजं दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु श्युना नाप्यधिकाः ।
इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोर्द्वे कचावतिरिष्येते, दशसंख्यां च प्राप्नुतः । वत्क-
थमिति तदुच्यते—एकवर्षा गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकवर्षा
श्युनः । तस्मादिराहूत्पत्तुः ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किञ्च मासकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकात्मको विराहूत्पत्तुः । तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्विराजसंस्थे ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—

रथंतरं दिवेति । दिवा पुष्टस्तोत्रं रथंतरं भीषते, नक्षमपि रात्रिपर्यायेषु
रथंतरं गीयते, वत्तदानीमालक्ष्यं भवति । तादृशालक्ष्यपरिहारः केनान्येन ज्ञान्ना
मदपीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभरारूपं यदुत्पत्ता-
भास्ति वज्रवीमसवने ब्रह्मसामत्वेन मेधम् । तच्च बह्वेदं, तदेतद्बहुदर्थतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै मध्यतः । तेन विजातीयज्ञान्नाऽऽ-
ः लक्ष्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माद . . . अ लक्ष्मणमुर्वेदीय-

विद्वत्संहिताभाष्ये सा . . . अर्धवर्षाहके

दशमोऽनु . . .

(अत्र तद्वत्ताहके . . . अनुवाकः) ।

ज्योतिष्टोमं प्रथमं . . . अत्र तेन लोकं

प्रति तिष्ठन्ति . . . द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव

(मासगताहकधनम्)

तेन प्रति तिष्ठन्त्याधेदोनं तृतीयभुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
 तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसाषाण्युयदेतान्स्तामानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु
 सन्निभः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सस्त्वता विराजन्
 (१) अमि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिव्यते एकया
 गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुक्ताः संवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुग्निर्वराङ्गमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽति-
 मार्चन्त्यसौधुका भवन्ति क्षुत्संवाधा इव हि सन्नि-
 णोऽभिष्टोमावभितः प्रधी तावक्थ्या मध्ये नभ्यं
 तच्चदेतत्परिग्रहेवचकं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति
 देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्यै ते स्वस्ति सभश्नुवते
 षडहेन यन्ति षड्वा ऋतयं ऋतयेव प्रति तिष्ठ-
 न्यभयतो ज्योतिषा यन्त्यभयत एव संवर्गो लोके
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहो भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यो द्वौ
 बार्ह आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशौ (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः षड्वा
 भवन्ति ताम्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि
 षडान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तप्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः षड्वा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 सल्ल वा आहुर्वपीयान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै संवत्स-

रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो भास्मिमास्येव प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशविवाक्या अष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तसाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे प्रायणीयमहुरुकम् । अयेकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ तावत्रीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमशोषोभायुष्टोमा एकाहविशेषाः । एतैरेवा-
नुलोमप्रतिलोमगैरभिष्टवः षडहः संपद्येते । तस्मिन्षडहे पूर्वभागवर्तिनेऽनुलो-
मत्वा एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैवैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादि-
रूपत्वादितेषां वयाणामनुष्ठानेन सन्निधौ लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति ।
पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो
विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैवस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमं पूर्वोक्तविराजत्वमंशसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमस्य स्वोत्रियागवत्संरूपया विरादसंपत्तौ
विराज ऊर्ध्वपश्चात्ते सन्निधः क्षुधा संपादितामावै न प्राप्नुवन्ति । किं त्वको-
धुकाः सर्वदा क्षुद्रहिता भवन्ति । सन्निधामनुष्ठानप्रयासत्वाद्दुल्यात्मादेण ते क्षु-
त्संपादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात्तेनां क्षुत्परिहारायोर्ध्वपश्चाद्विरादसंपत्तिपुको
ज्योतिष्टोम एक प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगैर्भिष्टवभिष्टव षडहं रथचक्र-
रूपकल्प्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभित इति । लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र
पार्श्ववर्तिनी फलके मधीदित्युच्यते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाश्रया-
मिव मधी । मध्यफलकं तु मध्यमित्युच्यते नाभिस्थानीयत्वाद् । एवं च सत्यत्र
चक्ररूपस्याभिष्टवषडहस्याभितो वंशानावाद्यन्तादिमयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभि-
धेयौ यावमिष्टोमौ तावुभौ मधी । ये च मध्यवर्तिनो मौराशुर्गौरित्येतज्जामान
उक्त्यप्युक्त्याभिव्यक्तः कथं वस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं पश्यन्ति । तदेत-

(मासगताहकथनम्)

इभिष्ठावपदहृत्प परिपत्युनः प्रवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्येतेन देवचक्र-
रूपेण ब्रह्मेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव,
समारोहन्ति । तच्चाऽऽरोहणपरिष्ठये हिंसादिहत्याय भवति । हिंसादिहत्याय
वे स्वस्ति समश्नुवते क्षेपं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि ब्रह्मं प्रशंसति—

ब्रह्मेनेति । तस्य ब्रह्मस्यानुलोमप्रतिषेधोपस्थापनात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतोऽप्योतिषेति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः,
आयुर्गौर्योतिरित्येवं प्रातिषेधोम्ये सत्यग्रे ज्योतिः । एवमुभयतोऽप्योतिषा ब्रह्मे-
मानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलाभसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवधारहिताः
सन्तः संवरन्ति ।

तस्य च ब्रह्मस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ ब्रह्माविति । सक्थिशब्देन शोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनासह्यम् ।
आत्मा मध्यदेहः । शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि ।
सतो द्वौ स्वनौ द्वादशसंख्यापूरको । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य
पर्यावृत्तानि भवन्ति ।

तस्य च ब्रह्मस्य तृतीयावृत्तिं विधत्ते—

अयः षडह्रा इति । पूर्वार्था द्विरावृत्ताभ्यां सह चिरवत् । अष्टादशमा-
महना द्वेषा विभागे सति नवसंख्यया नवच्छिद्यगतमाजाननुसृत्य षडह्रास्तपः
पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अष्टाऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमात्मानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः षडह्रा इति । संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः
षडह्राः पर्यावृत्ता भवन्ति । अथ मासपूरणाय पृष्ठयः षडहोऽप्यहर्षयः । अथ
एवं ऋतुद्वौगा आनयन्ति—‘यदेवं पृष्ठयः षडहो भवति वीर्यं एवान्वतः प्रति-
तिष्ठन्ति । इति ।

अथ पूर्वामिस्तिसुभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति । पूर्वोक्तप्रायेण मास एकः प्रविष्टितो न संव-
त्सरः, अथोकप्रतिष्ठाहेतोर्मासाद्वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिकमादिरेषेह केचिन्नोद्यवा-
दिनां आहूः । अत्रैतदुत्तरं—मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तरीत्या मासस्य प्रतिपादकं
अक्षेपवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, नस्तितोऽधिकं

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

किंविधूयन्मस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिपासमनुविष्ठन्तो यजमानास्त्वयि स्त-
स्तिव्याप्तिं प्रतिविष्ठन्तः क्रमेण संवरसरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मेघस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्म-
लिर्बुद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेघेन व्यमोर्ध्व-
मसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैर-
वन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां
वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा निधिपति* हवामहे
यसो मम (१) ॥

(मेघः षट्पर्विः ३३३) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे संवरसरगतेषु सर्वभासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवाके-
ष्वथमेवाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः— मेघस्त्वा पचतैरवत्विति पर्वग्नौ क्रियमाणेऽष्टाव्यानि जुहोमि* इति ।
पाठस्तु—

मेघस्त्वा पचतैरिति । अविजातो मुख्यः पुमान्यो मेघोऽस्ति सोऽयं
पचतैर्हविर्भवेन पचनी १ : क्षुद्रैरदिविशेषैः सह हेऽथ त्वामवतु । एवमुपतरेष्वपि
पक्षेषु त्वामवत्वित्यनुषङ्गनीयम् । अजज तो योऽयं मुख्यो वस्तो लोहितग्रीवः
सोऽयमप्लक्षगैः सह त्वामवतु । शल्मलिर्न्युन्नतो वृक्षविशेषः । स च स्वकी-
यया वृक्षया सह त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानिना व्यसज्य

(अथमेधाक्रमन्त्रकथनम्)

मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो युक्तः । स च मेघेन यज्ञेन सह त्वामवतु । म्यग्रोपध्वमसहेतुर्वृक्षः । स च स्वकार्यैर्ध्वमतैः सह त्वामवतु । बहुम्बरः प्रसिद्धः । स चोजो स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री नाम्यैस्त्रिष्टुपा-
दिच्छन्दोभिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमधान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु ।
वृतेनैवमिदं धैर्यान्पालया आहुतीर्जुह्यात् ।

कल्पः— वा कक्षिणाम्नेकशपक्षानुद्गम्य सप्तमोन्मसस्य दक्षिणानुत्तनाग्ना वाः
तिग्मिरभिधून्वरपक्षिः प्रदक्षिणमथं ध्रुवन्त्यः परिमन्थवन्तीः स्वेति । इति ।
अथ सध्वज्येन राजपत्न्यः परामुपपन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । भुवमथं पवि
पत्नीभिः क्रियमाण एव उपचारः ।

१ वा३स्तु—

अवन्तीः स्येति । ताः पत्न्यः परःपरं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो
भुवमवन्तीः स्थाभस्य पालेयिभ्यः स्थ । हेऽथ त्वामवन्तीः पालयिभ्यः पत्न्योऽ-
वन्तु रक्षन्तु । मम वसो वासयितस्तादृश हेऽथ प्रियाणां मध्येऽविभिदं त्वां
इवावह आह्वयामः । आप्यानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्षिहमविक्रमेण दुर्गं
त्वां इवामहे । तथा निषीनां शङ्खस्पर्शादीनां मध्ये निधिरपिमत्यन्तमधिकस्व
निधेः पालयितारं त्वां इवामहे ॥

एषि श्रीमत्तावजाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सध्वमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूप्याभ्यः स्वाहा कूर्याभ्यः स्वाहा विक-
रभ्यः स्वाहाऽवदद्याभ्यः स्वाहा सभ्याभ्यः स्वाहा
हरद्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः
स्वाहा वैश्वीभ्यः स्वाहा पत्न्याभ्यः स्वाहा
वण्याभ्यः स्वाहाऽवण्याभ्यः स्वाहा हादुनीभ्यः
स्वाहा पूषाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

स्वावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्ध-
वीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः
स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यस्तत्वारिश्वाप्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपाम्पद्मोमन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापी होमा वक्ष्यन्ते ।
यथा च भाष्यम्—'कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपाश् होमाञ्जु-
होति' इति ।

तत्र पथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहेति । कूपे मवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले पीरे
मवाः कूप्याः । विकरे भुविरे मवा विकर्माः । अवटे मर्वे मवा अवस्थाः ।
स्ननेन निष्पन्नाः सन्याः । हृदे मवा हृद्याः । सूदे पङ्के मवाः सूद्याः ।
सरसि मवाः सरस्याः । वेशन्ते मवा वेशन्त्यः । यत्र कूप्यादौ पुनः पुनरापो
विशन्ति वषट्मा इत्यर्थः । पल्लवेऽथल्लजलाशये मवाः पल्लव्याः । वर्षे मवा
वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्ष्येण भूपाववस्थिता अवर्ष्याः । मवाहध्वमितहिता ह्वादभ्यः ।
अवस्थापयन्त्याः पृथ्वाः । प्रवाहस्तदाः स्पन्दमानाः । एकपावस्थिताः स्थावराः ।
मवा मवा नादेभ्यः । सिन्धौ पुनदे मवाः सैन्धव्यः । समुद्रे मवाः समुद्रियाः ।
अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते बाधकीये वेदार्थपत्राण्डे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवह-
न्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

बहन्तीभ्यः स्वाहा शीमं बहन्तीभ्यः स्वाहोअं
बहन्तीभ्यः स्वाहा मीमं बहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो-
भ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकाज विश्वम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

वस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहेति । उदकजातिमात्रयुक्ता आपः । मदाहस्ता बहन्तः ।
परिमण्डलरूपा आवर्तगताः परिवहन्तः । भूमेः समतलत्वेन सर्वतो यच्छन्त्यः
समन्तं बहन्त्यः । निम्नाधिक्येन शीमं बहन्तः । ईषन्मिन्त्वेन शीमं शोभनं
यथा भवति तथा बहन्तः । पर्वताग्रादधं उग्रं बहन्तः । दृश्यमानमकरादिभी-
षोपेता मीमं बहन्तः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । ‘अयं
वै लोकोऽम्माश्रति’ । ‘अन्तरिक्षं वै नभाश्रति’ । ‘असौ वै लोको
महाश्रति’ इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्वैशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्दा-
दशमन्त्रैश्च राजावमहोपाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तेश्च होम इति
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो अर्वन्तं जिघाशसति तमभ्यमीति बह्वृणः ।

परो मतः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्तं
बभूव सन्निभ आ । अरातीवा चिदद्भिवोऽनु नो

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

शूर म०सतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः । अभि कर्त्तव्येन्द्र-
भूरध० ममत्त तै विन्ध्यमहिमान० रजा०सि ।
स्वेना हि वृत्र० शर्वसा जघन्थ न शत्रुरभौ वि-
विदद्युधा तै (१) ॥

(विविदद्युधे वै) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पूर्वयोरनुवाकयोरर्षा होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिञ्चप्रहारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ यो अर्वन्त्वमिति सैमकेण मुसलेन पौ०श्चलेयः शुनः महरवि ’
इति । पाठस्तु—

यो अर्वन्त्वमिति । योऽयं आ जले स्नप्यमानमर्वन्त्वं स्वयमपि जले म-
विरम्य इन्तुमिच्छति तं भानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यधीति सर्वतो रोममस्तं
करोति ।

परो मर्त इति । कल्पः—‘ वमभस्याधस्पर्दमुपास्यापि परो मर्तः परभेवि ’ इति ।

परः आ प्रमलेऽयं आ परो मर्तोऽस्तु परस्तादृत्वा मूवो भवतु ।

कल्पः—‘ अहं च त्वं च वृषहविमि मत्ता यजमानस्य इत्वं गृह्णाति, इति ।
पाठस्तु—

अहं च त्वं चेति । हे वृषहन्वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान त्वं चाहं
मत्ता च सान्निभ्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलामसिद्धय आ संकभूव
सर्वतः संमुक्तौ भवाव । हेऽद्विवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्थीत्यदिमानिन्द्रः, स
एवाग्निर्वास्तव्य हे यजमान शूर और्षोपेतोऽन्द्रस्य देवाधिपतेर्मदा रावयः कल्वा-
णानि फलदानानि नावावामुमावनमंसते, अनुमन्त्र्यामङ्गी कुर्वन्तु । कीदृशौ
नो, अरातीवा, राविर्हविर्दानं पशुकौ राविमन्तौ तद्गृहावरातिमन्तौ, नावेरा-
रातीवा, चिद्यध्व्यावां हविर्दानरहितौ तथाऽग्निन्दृचानि फलाभ्यावां मस्या-
गृह्णन्तिवत्यर्थः ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘ आभि क्रत्वेन्द्र भूरथ अमन्त्रित्यध्वर्युयजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

अभि क्रत्वेन्द्रेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान क्रत्वाऽनेन कतुनाऽ-
भिभूः शत्रुमभिभूतवानासि । अधानन्तरं अमन्त्रित्यं भूमौ, नकारान्तस्य अमन्त्र-
ित्यस्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते स्वदीयं महिमानं रजांसि जगद-
श्रकानि चरिवानि च न विष्पक्कश्चिदपि विषेकुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन
शबसा स्वकीयेन बलेन धूर्वं जगन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्गधा युद्धेन
तेऽन्तं स्वदीयं नाशं न विविदन्नेव लब्धवान् ॥

इति श्रीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽस्वाय नमः
प्रजार्पतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा
कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धे-
ह्युपाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकाचविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे अक्षः महारोऽभिहितः । षोडशे मन्थारुषो होमोऽभिधीयते ।

पथा च ब्राह्मणम्—‘ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति पञ्चानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे इति । राजा सोमः । इवरे पतिव्याः । अविगविशब्देन वर्ष-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवतोऽप्ये । ' धर्मो वा अधिपतिः ' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्व-
मधिपतिरसि माप्यधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां
चेहि प्रजानामधिपत्ये स्थापय । माये च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन स्थापय ।
तेरेदैः बहुभिर्घव्यनापकैरन्नहोमाज्जहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां प्रयाणां
कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—' उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलम्बाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्व हेति हुते जुहोति ' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाठे चतुर्थपत्राठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपत्राठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मयोभूवर्तौ अ॒भि वा॒तू॒श्चा ऊ॒र्ज॑स्व॒तीरो॒ध॒धी॒रा
रि॒श॒न्ता॒म् । पी॒व॒स्व॒तीर्जी॒वि॒ध॒म्याः पि॒ब॒न्त्वव॒सा॒य
प॒द॒ते॒ रु॒द्र मृ॒ड । याः स॒रू॒पा वि॒रू॒पा ए॒क॒रू॒पा
या॒सा॒म॒भि॒रि॒ष्ट्या॒ ना॒मा॒नि वे॒द । या अ॒ङ्गि॒रस॒-
स्त॒प॒से॒ह च॒क्र॒स्ताभ्यः॒ पर्ज॑न्त्य॒ माहि॒ श॒मै य॒च्छ ।
या दे॒वेषु॑ त॒नुव॑मैर्यन्त॒ यासा॑ः सो॒मो वि॒श्वा
रू॒पाणि॒ वेद॑ । ता अ॒स्मभ्य॑ पर्य॒सा पि॒न्ध॒मा॒नाः
प्र॒जाव॑तीरि॒न्द्र (१) गो॒ष्ठे रि॒रीहि॑ । प्र॒जाप॑तिर्म॒-
ह॒मे॒ता ररा॑णो वि॒श्वेदे॒वैः पि॒त॒ृभिः॒ संवि॑दानः ।
शि॒वाः स॒तीरु॑र्ष॒ नो गो॑ष्ठमाऽक॒स्तासी॑ व॒यं प्र॒जया॑
स॒ संदे॑म । इ॒ह धृ॒तिः स्वा॒हेह वि॒धृतिः॒ स्वा॒हेह
र॒मि॒तः स्वा॒हेह र॒म॒तिः स्वा॒हा म॒हीम् पु॒ सु॒आमा॑-
णम् (२) ॥

(इन्द्राक्षजिह्वाश्च) ।

(आश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

बोदशे यव्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमोऽभिधीयते ।

तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूवांतो अभि वातूसा इति गव्यानि जुहोवि ।

इति ।

एव मथमामाह—

मयोभूवांत इति । मयोभूः सुखस्य भावयिता वातो वायुरुसा अभि-
सर्वा गा अभिलक्ष्य वातु नसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवा-
तेन गवां सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रत्नमुक्ता
ओषधीरारिशन्ताभा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः ।
तदहन्वीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वत्यः पात्रेण बुद्धिरूपस्य
स्थौल्यस्य प्रापणाच्चादृशीरपो गावः पीवन्तु । हे रुद्रावसायाधितुं रक्षितुं यो-
ग्याय पश्वे पादसंचरिणे पशवे मुह सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा इति । या गावः सरूपाः समानप्रमाणदेहा विरूपा विविध-
वर्णा एकरूपा एकजातियुक्ताः, अग्निराहुवनीयादिरूप इष्टया यागेन निमित्त-
भूतेन यासां गवां नामानि ता विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि,
इहे रन्तेऽदित इत्यादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्त्वपसा
स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जल-
देवताभ्यो गोभ्यो महि शर्म यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेभ्य इति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरमन्त मूत्रो
प्रवर्तितवत्यः, सोमो देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षी-
राल्पक्षीरादीनि च सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिब्वमानाः
स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवर्तसोपेदास्ता गा अस्पृश्य-
मस्मदर्धं गोष्ठे रिसिहि गोशौलीयां प्रापय ।

अथ चतुर्थीपादः--

प्रजापतिरिति । यः प्रजापतिः सोऽयं मह्यं यजमानायैता उक्कलक्षणा
मा रराणः प्रयच्छन्विधैः सदैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं मतस्ताः
शिवाः सतीर्बहुक्षीरादिप्रदानेन कल्पाणरूपाः सतीरेता मा नो गोष्ठमस्मदी-
यगोशालामुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वषं तासां गवां यजया वत्सक-
पया ससदेम संगतास्तिष्ठामः (छेम) ।

अथ चात्वारि यजूंष्याह--

इह धृतिः स्वाहेति । एतानि च विभूर्गोत्रेत्पनुवाकेऽथस्य पादचतुष्टयस्था-
नीषयत्वेन व्याख्यातानि ।

अथ द्वयोर्मन्त्रोः पटीके दर्शयति--

महीमिति । एतच्चोभयं वैधानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतेर्दशभि-
र्मव्याख्यैर्मन्त्रैरश्वमेधाहुमाहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासी-
द्वृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशाङ्गिला किं
स्विदासीत्पिलिप्पिला । यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व
आसीद्वृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशाङ्गिलाऽविरासी-
त्पिलिप्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उं
स्विज्जायते पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किं
स्विदावर्पनं महत् । सूर्ये एकाकी चरति (१)
चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावर्पनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा

(अन्वमेपाठप्रसन्नकथनम्)

वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं प्राथिव्या यज्ञमाहुर्मुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव
वाचः परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी वरति षट्षत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशे गव्यास्यमहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कंसः—‘ अभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेदे दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होवा
किं स्विदासीदिति पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः’
इति ।

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्रह्मण्योरुकिपरमुक्तिरूपेण संवादो
ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि मध्यवर्तमानानि । प्रतिज्ञातानि परमुत्तरवर्तमानानि (पि) ।

तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामुच्यमाह—

किं स्विदासीदिति । हे ब्रह्मन्पूर्वचित्तेः किं स्विदासीत् । चित्तिर्ज्ञा-
नम् । पूर्व(वे) चित्तिर्जन्मप्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वचित्तिः ।
सादृश्यात् (वा) ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः मध्यः । काम्य-
व्यादीभावोर्वप(यः) शब्दमिष्यति । अत्यन्तं कमनीयं यस्तु किं नामाऽऽसी-
दिति द्वितीयः मध्यः । पिशाङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः
मध्यः । पित्रिभिर्वाऽऽत्यन्तं प्रकाशमाना भवेत् किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः मध्यः ।
सायान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयापाह—

द्यौरासीदिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव पूर्वचित्तिः ।
पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्पत्न्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
मध्यममुत्तरम् । अथोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वमपत्ये-
नाप्यभ्यान्तं पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-

चन्द्रमकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवाति सर्वं प्राणि-
जातमिति श्रीरविः । सैवातिपकाशा । अत एव ब्राह्मणे 'श्रीर्वै पिडिप्यिता ।
इत्यारूपातम् ।

अथ तृतीयाभाह—

व एवे होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलम्ब्यरहितः
सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते । किं नाम वस्तु शैत्यक-
वस्त्रोपद्रव्ययौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां वीजानामावापयोपयुक्तं विशालम् ।
अथ चतुर्थीभाह—

सूर्य एकाकीति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्वधार्थानि ।

अथ पञ्चमीभाह—

पृच्छामि त्वेति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मेस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छा-
मि । यतः परमुत्कृष्टपदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नामि-
रिव सर्वस्य भुवनस्य नामिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा पुष्पः पुंस्त्वाधिक-
स्याभस्य रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं
व्योम विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीभाह—

वेदिमाहुरिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । वेद्यं वागे वेदिस्तामेव
पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूतदेशोऽस्ति ।
अत एव हि सोमप्रकरणे भूतम्—'एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः' ।
इति । तथा ब्रह्म सर्वस्य लोकस्य नामिस्थानीयमाहुः । यथा नामिमाश्रित्य
सर्वे चक्रं परिवर्तते तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंचारः ।
तथाऽभस्य रेतोवद्व्यन्तं सारभूतः सोमः । अध्वमेधेन हि चिरात्रेण पागेन ब्रह्म-
हत्यादिकं सर्वं निवर्तते । यदेवम्भ्रवसंधातरूपं ब्रह्म तदेवऽक्षरात्मिकाया वाचः
परमं व्योम । तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अश्वे अश्वाल्यम्बिके न मां नयति कश्चन ।

ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्भीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोण्वीथाम् । आऽहर्मजानि गर्भधमा
त्वमजासि गर्भधम् । तो सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा० रेतोधा रेतो दद्यात्सकथ्यो-
गुदं धेह्यजिमदंजिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभो-
जनो य आसाध (१) विलधावनः । प्रियः
स्त्रीणामपिच्यः । य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदिं-
गुधिं परावधीत् । अश्वे अश्वाल्यम्बिके न मां
यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्र-
यताद्वेणुमारं गिराविष । अथास्या मध्यमेधता०
शीते वाते पुनश्चिव । अश्वे अश्वाल्यम्बिके न
मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । यद्दरिणी
यवमति न (२) पुं पशु मन्वते । शूद्रा यदथ-
जारा न पोषाय धनायति । अश्वे अश्वाल्यम्बि-
के न मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं
यका शकन्तिकाऽऽहलमिति सपीति । आहतं
गुभे पसो नि जलगुर्लाति धार्णिका । अश्वे अ-
श्वाल्यम्बिके न मां यमति कश्चन । ससस्त्य-
श्वकः । माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रो-
हतः (३) । प्र सुलामीति ते पिता गुभे मुष्टि-
मंतसयत् । वृषिकाष्णो अकारिषं जिष्णोर-
श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र ण

आयूँषि तारिषत् । आपो हि धा मयोमुधस्ता
न उर्जे दधातन । महे रणांय चक्षसे । यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरं । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयेथा च नः (४) ॥

(आसामसि न रोहो जिन्वथ चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे वसोद्यमुक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलापस्तो मुवाचो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बालिम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति ’ इति ।

तत्र पाठस्तु—

अम्बे अम्बालीति । उत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः ।
वास्तिसस्त्रिभिर्मातृवाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थाता संबोध्यन्ते । एवं संबोध्याऽङ्ग-
वानां विसृणां मध्ये प्रधानभूतां महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्नां भोगार्थं
रहसि नैव नपति । एवोऽथकः ससस्त्रि निद्रां करोति । भोगमावदुःस्तेनैवेनं
गर्हते । गर्हार्थोऽथ कप्रत्ययः । कृत्स्नोऽथ इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पिलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्नहिषीमथ च
मच्छाद्य ’ इति । पाठस्तु—

सुभगे काम्पिलेति । हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पिलवासिनि,
काम्पिलशब्देन स्त्राध्यो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त्र आच्छादयतीति काम्पि-
लवासिनी वादशे, त्वमयमथश्रोमौ सुभगे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संप्रो-
ण्वाथामिदं क्षौमं वस्त्रं सम्पृगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं
ब्रूहि—हेऽथ गर्भं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्याभिमुख्येन प्राप्नवानि ।
त्वमपि गर्भं गर्भधारिणीं मामाजास्याभिमुख्येन प्राप्नुहि ।

(अन्वयेभ्योऽन्वयप्रकथनम्)

तौ सहेवि । कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संपत्तारयावत् इति पदः संपत्तारयेते ’ इति । हेऽथ यत्त्वं या च.हं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं यथाऽन्वयमिति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संपत्तारयावद्दे संपत्ताः पदस्वरं भिक्षा यथा यमन्ति यथा प्रसुतान्करवाव ।

कल्पः—‘ वृषा वामित्यभिमन्त्रयते ’ इति ।

पाठस्तु—

वृषा वामिति । वां युवयोर्भवे वृषा सेवकोऽथः सिञ्चात्वित्यन्वाहारः । रेवोषा यमिधारिणी त्वदीयं रेवो धारयतु ।

कल्पः—‘ उत्तकथ्योर्गुदं मेहीति प्रजनने प्रजननः संनिधाय ’ इति ।

पाठस्तु—

उत्तकथ्योरिति । हेऽथ गुदं त्वदीयगुदसमीपवर्तिनं पाश्चात्त्यं मार्गं त्वकथ्यो-
मेहिषीसंवन्धिनोरुर्वोरुदेहि कथ्यं स्थापय । अग्नये स्त्रीत्वमभिमन्त्रयतेऽग्नेनेत्व-
ञ्जिरातोः । यथा पुंस्त्वमभिमन्त्रयतेऽग्नेनेति मेदोऽप्यञ्जिः । सर्वोच्चवन्वात्तावञ्जि-
भेत्सुदञ्जिः । हेऽथ महिषीसंवन्धमञ्जिपनुलक्ष्य त्वदीयमुदञ्जिपत्र मेरय । की-
दृश उदञ्जिः, जीवात्पना. भुष्यते मीतिपूर्वकपनुभुषय इति जीवमोजनो च
उदञ्जिः स्त्रीणां जीवमोजनः, स्त्रीजीवो हस्तिपनुदञ्जौ मीतिपनुभवति । यथो-
दञ्जिरातां स्त्रीणां विलधारनो विलं योनिं पति धावति सप्तता प्रविशतीति
विलधारनः । किंचायमुदञ्जिः स्त्रीणां नियः सन्वर्धयते मवति, अयोऽप्यवे-
त्त्यादरेण माप्यत इत्यर्थः । यथोदञ्जिरातां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि मत्त-
भ्यवर्णमसाधारणं लक्षणभूतं सन्मिञ्जने वस्त्रिभर्त्सिगुदिं शुक्रपातस्थानाविशेषं
परावधीदेनेन वाहयामास । येन वाहनेन शुक्रपातो भवति वत्करोति । अन्व-
वेदिःप्रदेशभेदेन स्थानवत् सन्मिञ्जने विद्यते । अत एवाप्यन्वाऽऽन्वावपु-
‘ निवृत्तजननम् । उपस्थो योनिर्भक्षमा ’ इति । तत्र मेयं भक्षमा गर्भधारिणी
ता तर्दिगुदिः ।

कल्पः—‘ अग्ने अन्वात्त्यन्त्रिक इति महिष्यथं महदे ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्ने अन्वात्तीति । ता महिषी योमायावदुःखेन विलगन्ती स्वदुःखसंज्ञा-
यमाय स्वकीयां मातरं विः संवोष्य स्वदुःखं कथयति । स्रोके सत्तनिहिता
माता स्वकीयापदेष्टायां संवोष्यते । बाल्ये मातुरेव तवापनिवारकत्वेन तत्सं-
वोष्यते ।

(अध्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

बोधनस्य पठितत्वादन्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्वायामाप्नोति । तां
संबोधयितुं ब्रूते—रिरंतुं मां कोऽपि न यमति । अयमभक्तस्तु निद्राति ।

कल्पः—‘ऊर्ध्वामिनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते’ इति ।

पाठस्तु—

ऊर्ध्वामिनामिति । स्वदुःस्वख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्भातरं संबोधयन्तीमिनां
महिषीं पति वत्साच्छादनाद्वह्निरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति—
हे महिषि एतां स्वदीपां योमिमूर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामिमस्वं कृत्वोन्नतमिव स्थायिष्य ।
तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके कस्मिंश्चिद्विरौ वेणुस्त्वण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं शौर्द्धमा-
रणीबन्धे प्रथमं मूढावूर्ध्वमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरमेस्या
योनेर्मध्यस्थानभिमेधतां स्वाभिमवप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र
हर्षं दृष्टान्तः—‘शीते वाते पुनर्जिव’ । यथा लोके कश्चित्त्वत्तुल्यपूरुषत्वेन
शूरेण धान्यं पुनन्व्यापारमाहस्येन आर्तः स्थिजगावः शीते वतिं प्रवृत्ते
सति हस्यति तद्वत् ।

कल्पः—‘निर्महोष्णं गृहेति त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तरोत्तरमर्चा’ इति ।

तत्र प्रथमां महार्थामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथ प्रथमामभिमेधनार्थामुचमाह—

यद्दरिणीति । यद्यदा कदाचिद्दरिणीं पूर्णां रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं
बंधं भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरभ्यर्चये गतं पशुं पुष्टमपि न मन्यते न
जानाति । हे महिषि तथा त्वमपि देवतात्वेन त्वामनुमूढान्ताहितबंधं न जाना-
सि । भोगस्तु तव जात एवेति परतीनामभिप्रायः । किं च यद्यदा शूद्रा का-
चिदासी कदाचिदपः स्वकीयः स्वामी जातो यस्याः सेवमर्षजारा भवति,
तदानीं सा दासी स्वाभिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हस्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बो-
न्मय धनापति धनमात्मन इच्छति । नहि स्वाभिस्वीकारादेनमाधिकं मन्यते ।
तथा मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतात्त्वस्थाधस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, ननु
तुच्छमिदं मानुषं भोगपपेक्षस्वेत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयां महार्थामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामुचमाह—

इयं श्रुकेति । इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका यां काचित्प-
त्तिस्ती विद्यते । आह्वयशब्दः पक्षिष्वनेरनुकरणम् । इत्येवाह्वयं शब्दं कुर्वती

(अम्भमेवाहमन्त्रकथनम्)

सा शकुन्तिका सर्पति पुमसि पक्षिणे पृष्ठतो गच्छति, न पुनः क्वचिद्वतिष्ठते । हे महिषि एवं स्वमपि न तृप्यसि, तदेतद्युक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च धाणिका गर्भस्य चारिणी योषिद्वय आहूतं पत्नी निजलग्नीति । गमसन्दे पससन्दे च, पूर्णव्यत्ययो दृश्यः तथा सति धोर्नि सपजन्यं रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलग्नीति निगिरति । यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनावतिर्हिवं रेतो निगिरति गर्भरूपेणान्तर्धृत्वा संतुष्यति एवं स्वमपि देवतास्वाश्वस्वाकारेण संतोष्य-
हेतीत्यभिप्रायः ।

अथ महार्थो तृतीयामुचमाह—

अम्भे अम्बालीति । अथाभिमेवमार्थो तृतीयामुचमाह—

माता च ते पितेति । हे महिषि ते तव मा माता तथा तव पः पिता तावमावापि वृक्षस्थामं वृक्षस्य कस्यचिच्छास्त्रया निर्मितं वल्गं रोहत आरुह्य शयति तदानीं ते पिता प्रसुलाभि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गर्भे योनौ मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं येद्वर्ततस्यत्यावेशयत् । एवमयमप्यश्वश्वकार । अतो हे महिषि स्वमुचि-
हेत्यभिप्रायः ।

कल्पः— दधिक्राव्यो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिभतीमुचमन्ततो जपित्वा । इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्य इति । दधि कामति मामोदीति दधिक्राव्यः । एतन्नामको दधिमियः कश्चिदेवविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृत-
वानस्मि । कीदृशस्य, जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽञ्चवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमुच्चिददानेन सुगन्धोपेतं करो-
त्वस्माकमायुषि च प्रसारितप्रवर्धयतु ।

कल्पः— आपो हि सा मयोभुव इति विसृभिर्भर्जयित्वा इति ।

तत्र प्रश्नमुचमाह—

आपो हि हेति । हिशब्द एवकाराद्यः मसिद्व्यर्थो वा । हे आपो यम-
मवं मयोभुवः स्थ सुखस्य भावविध्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-
कत्वं मसिद्धम् । तास्तादृशो धूमं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीपरसायुभवार्थं दधा-
तन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दध्नीय दधावन,
अस्मान्परतरयसाक्षात्कारयोग्याम्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयाह—

यो योः द्विदत्त इति । यो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखेकहे-
तुर्नो रक्षोऽस्ति, यदास्मिन्कर्मणि नोऽस्मात्तस्य साजयत तं रत्नं प्रापयत । तत्र
हेतुः—उद्योगीतिव मातरः कामयमानाः पीतिपुत्रा मातरो यथा स्वकीयं
स्वम्भरत्नं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रतस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन विन्ध्यः पूर्वं
वीवा नवय, तस्मै रताय दो युष्मानलं भूयं प्राप्नुयः । किं हे आभो पूर्व
नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुय ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यजुर्वे-
दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सध्वमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमपाठके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

सूर्येवः सुवर्षेसंवस्त्वाऽऽजन्तु मायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽऽजन्तु त्रैकुमेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽऽजन्तु
जागतेन छन्दसा यदातो अपो अगमदिन्द्रा-
तनुर्धं प्रियाम् । एतश्च स्तोतरेतेन यथा पुनरभ्यधा
वर्तयासि नः । लाजीधञ्छाचीधन्वशो नमाद्म ।
यन्मार्थं गव्यायां एतद्देवा अन्नमन्त्रैतदन्नमहि प्र-
जापते । युजन्ति ब्रह्ममरुचं चरन्तं परि तस्युपः ।
रोचन्ते रोचना दिवि । युजन्यस्य काम्या इरी
विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृबाह्वसा । केतु
कुम्भककेतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्भिर-
जायथाः (१) ॥

(मन्त्रं १३विरचितम्) ।

(अथोपनिषद्प्रमाणम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशोऽध्वस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते ।

धूर्ध्वः सुवरिति । कल्पः—‘ एतयोऽध्वमलंकुर्वन्ति महिषी वावाता परि-
 पूर्काति यवः शवमेकैकस्याः सपिवा राजपुत्रीर्षाधीश्वोऽगामराज्ञां सूत्रायाम-
 ण्यः इति सहस्रं सहस्रं मणयः सु(सौ) मणरं(रा) अवसामुर्ध्वं यजेतु मणी-
 मारुमन्ति भुरिति सौमर्णाम्महिषी मौग्वहान्नुव इति राजतान्वावाता पत्यैग्द-
 ह्यपाकमोघेः सुवरिति सामुदान्परिदुकी प्रत्यक्मोघेः ’ इति ।

अथोपनिषद्—धूर्ध्वः सुवरित्येतास्तिष्ठो व्याहृतयो लोकत्रयवाधिन्यः । यश्च
 इति सौमर्णराजतशङ्खमणयः कवेज भून्वादिभ्योऽध्वस्य इति सूत्रायामर्थः
 तैत्तिरीयैर्भूतसम्प्राप्त्यात्म्यभागेषु महिषी वावाता परिवृत्तस्यः स्यात् उत्तमसम्प्रा-
 ण्य साम्नास्योऽध्वस्य केशेषु मणीन्वोचयेयुः ।

कल्पः—‘ अर्धोऽथ स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽञ्जन्तु वापयेज्
 हन्तेति मौल्मुल्येन महिषी कदा इति कौसुम्भेन वावाताऽऽदित्या इति पु-
 स्ताह्वेन परिदुकी ’ इति ।

वाठस्तु—

वसवस्त्विति । हेऽग्वाहो वसवो वायवेण ऋतुं दत्ता युका मुग्मुल्यन्त्येन
 वेलेन मुस्र्वाग्ने त्वाभञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुसुम्भजन्त्येन वेलेन त्वां दध्यमाने
 विदुष्छन्दोयुका अञ्जन्तु । द्वादशऽऽदित्या जागत्यञ्छन्दोयुका मुस्तामूलजन्त्येन
 वेलेन वाग्नास्यभागे त्वाभञ्जन्तु । एतदेव वेले सूत्र आश्वयज्येन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यदातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तते यवः पयाति तद्वि-
 ष्वे ’ इति ।

१ स. “जीर्धराध्वो” । २ अ. “धीन्यध्वो” । ३ स. “मार्णा रा” । ४ स. “त्राग्वाहो” ।

५ स. “मन्वाहा” । ६ स. “त्यग्वाहा” । ७ स. “धाव्यस्य देहाना” । ८ स. “तमते” ।

रथयुक्तोऽश्वमथो यतो रथशालायाः पथातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्या-
मेवं रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अप इति । यद्येन पथा पुरा वातो वायुरसौ अलादीन्द्रस्य प्रिया
समुदं पर्वन्परुषायममत्पापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तस्त्वमश्वमेरुणार्थं शब्दं
कुरुमेतेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यावर्तयामावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘लाजीऽञ्छासीऽन्यशो ममाऽमिति पत्नयोऽश्वायाचपरिशेषानु-
वेषन्ति’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीऽञ्छासीऽनिति । राजौ यैदंशमिरजैर्होमाः कृतास्तदंशेषेव
लाजा अपि विद्यन्ते, तानयमथो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सन्तीति
लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्वविशेषाः शाचास्या अस्य सन्तीति शाची
अथो हि स्वामिनो यथाः कीर्तिं संपादयति, तद्विवक्षया यशो ममेति वाक्यमे-
वोपायत्वेन प्रयुज्यते । वैरेतैलाग्यादिभिक्षिभिर्नामभिरथं सेवोध्य तिस्रः पत्न्य-
आह्वयन्ति । दूरादाह्वातुमेते प्लुताः । एवं संवोभ्याश्चशरीरगतार्द्वान्मर्त्यैर्वा
भुज्यते—हे देवा एतदन्नमस्माभिर्दीयमानमन्नरूपेणात्र भक्षयत । हे प्रजापते देव-
त्वाभिस्त्वमप्येतदन्नमग्निं भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्मां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । ब्रध्नमादित्यरूपमरुषमग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमिष-
मर्थं तथा परितस्थुषः परितोऽवस्थितास्त्रीक्षौकानेतदश्वस्य (स्व) रूपाभ्युञ्जन्ति
देवाः सर्वे रथे योजयन्ति । तथा दिवि द्युलोके वर्तमानानि रोचना मकाश्च
रूपाणि नक्षत्राणि रोचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अथपर्यः सर्वोऽपि जगत्प्रो-
क्तमनुभवे—‘असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुषः । वायुर्वै चरन् ।
इमे वै लोकाः परितस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि’ इति ।

कल्पः—‘युञ्जन्त्यश्च काम्येति पृष्टी’ इति ।

तस्मात्तस्य सहायभूतावित्तौ द्वावथौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्येति । अस्यात्तस्य सहायभूतौ हरी द्वावथौ युञ्जन्ति देव इमे

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

योजयन्ति । कीदृशा हरी, काम्वा कमनीषौ, विरक्षता विशेषेण पक्षे दृश्य
मार्क्षे बर्धमानौ, शोणेषष्ठोहितौ, धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहता मनुष्यवा हिनौ ।

कल्पः—' केतुं कृण्वन्केतव इति रथे ध्वजमुपगूहति ' इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्निति । मर्या मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं
कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु । अपेशस्ते सुवर्णाळंकाररहिताय रथाय पेशः सुवर्णाळंकारं
कुर्वन्तु । हे रथ त्वमुषद्भिर्वालासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः समजायथाः संवतो
जातोऽसि ॥

इति श्रीभारतायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थमपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थमपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
कार्वाभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्येभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरी-
रेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा संयस्मै स्वाहा
(१) ॥

(प्राणायानाविश्रुतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थमपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थमपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः । एकविंशे त्वजहोमयोरोऽग्निवी-
यवे । तथा च ब्राह्मणम्—' प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाऽङ्गु-
होति ' इति ।

पाठस्तु—

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [सप्तमकाण्डे—

(अन्वयेषां सप्तमकाण्डे)

प्राणाय स्वाहेति । स्वावसूतनाः शास्त्रा नाड्यः संवतानाः । वासुतना
उन्वशास्त्रा नाड्यः परिसंवतानाः । एतेभ्यस्तुर्दशभिर्मन्त्रैरन्वयेषु संतत्यास्त्वं होमं
कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

सिताय स्वाहाऽभिंताय स्वाहाऽभिहिताय स्वा-
हाऽनभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय
स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहोयुक्ताय स्वाहा विमुक्ताय
स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते
स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोहञ्चते
स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा
सर्वेस्मै स्वाहा (१) ॥

(सितायाद्याविंशत्) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः अद्यथा वा ऋक्सा वै यजार्पतिर्धेनवेन द्वे वावाऽऽदित्या पतिष्ठः

संवत्सराय सुवर्गं नक्षत्रादिनो ज्योतिषीषं मेवः कृष्णाम्योऽश्वम्यो वो अर्धम्वं

मनो राक्षे मयोभूः किञ्च स्विदम्वे भूः प्राणाय सिधाय द्वाविंशतिः ॥ २३ ॥

बृहस्पतिः पति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं वो

अर्धम्वं मुस्तिपञ्चाशत् ॥ २४ ॥

(अथमेवाहुर्मन्त्रकथनम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वाविंशोऽहोमेवेव प्रमुक्त्यारूपा होमा उच्यन्ते । यथा च ब्राह्मणम्—
‘सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहेति । सितादीन्धन्विशेषणानि । सितास्तितशब्दाभ्यामारो-
हणकाटीनचन्धाबन्धौ विवक्षितौ । अभिहिदानभिहितशब्दाभ्यां रक्षमायुगुले
बन्धाबन्धौ । युकादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां चो-
चनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषः । उपर्मात्पदेन मेरिवा
वञ्चनादयः । यसाक्षिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकोनविंशवि-
धैः प्रमुक्त्यारूपहोमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

विंशद्रात्रस्तृतीये स्माद्द्वाविंशद्रात्र उत्तरे ॥ १ ॥

प्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्त्रिंशद्रात्र उत्तरे ।

एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुद्गिरितः ॥ २ ॥

संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दीक्षाश्वोपसदोऽन्यस्मिन्दशमे प्रायणीषकम् ॥ ३ ॥

मासा एकादशेऽथाश्वमेवमन्त्रा उद्गिरिवाः ।

मेघो नवापाठ्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥

कूप्याभ्यो विंशतिश्चाङ्गणे द्वादशापां तु होमकाः ।

यो अर्वं भ्रमहारः स्यात्तरोऽधस्वदसंस्थितिः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्मा स्वामिहस्ते ध्रुवाऽभिकेति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥

(अम्बमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मयोऽष्टौ स्थुर्गन्धर्वाः किं मस्योद्ये वडीरिताः ।

पत्नीमुदानयेदम्बे सुमेत्याच्छादयेदुभौ ॥ ७ ॥

तौ सप्तसारयेत्पादान्बृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।

उत्तरदक्षानि गुह्ये द्वे सम्बे अभं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वार्धमन्या नोघयेयुक्तिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।

दधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते विभिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ।

भूक्तिं पत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाभ्यर्जन्ति पत्न्योऽश्वमेतमाश्वं यदेत्या)वर्षयेद्गुणा(द्गुहा)म् ।

लाभ्यर्जंशेष आहार्यो युञ्जन्त्युज्ज्याद्वधेऽश्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं बन्धो रथे ध्वजः ।

मूर्ध्वः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

माणा संवातिहोमाः स्थुस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताममुक्तिहोमाः स्थुर्धन्वा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थमपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो ह्यर्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः

इति श्रीमाद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरायतारस्य श्रीमद्भाजाधिराजवर्येश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(संवत्सरसप्तकचनम्)

(अथ सप्तमाहके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हुरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सप्तमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गा-
 नि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
 निषण्णा आसन्नय शृङ्गाण्यजायन्त ता उदति-
 छन्नरस्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सर-
 माप्स्योदतिछन्नरस्मेति यासां नाजायन्त तासां
 च न ता उभयीरुदतिछन्नरस्मेति गोसप्तं वे
 (१) संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुप-
 ष्यन्मुष्येव तस्मात्तपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
 ष्वपति सप्तभिजितः सप्त्ये तस्मात्संवत्सरसुदो
 वत्किं च गृहे क्रियते तदाप्तमर्षरुद्धमभिजितं
 क्रियते समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
 यन्ति यो वे समुद्रस्थं पारं न पश्यति न वे स
 तत् उदेति संवत्सरः (२) वे समुद्रस्तस्यैतत्पारं
 यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपष्यन्व-
 तासां एवोदत्तं गच्छन्तीर्य वे पूर्वोऽतिरात्रोऽस्ता-
 कुन्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उ-
 त्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योतिष्टोमो वे-
 श्वापरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्वधते
 सुवर्गस्थं लोकस्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः प्रायणी-
 यो भवति चतुर्विंशतिरधमासाः (३) संवत्सरः

प्रयस्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 कृतानि पश्चिंश्च स्तोत्रायास्तावतीः संवत्सरस्य
 राज्ञेय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति ते
 सस्तिथ्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिध्वरन्ति षडहा
 भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठन्ति गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
 संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४) दधति प्र-
 जननाय ज्योतिरभितौ भवति विमोचनमेव त-
 ष्छन्दास्स्येव तद्विमोक्तं यन्त्यथो उभयतोज्यो-
 तिरैव षडहं सुवर्गं लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो व-
 दन्त्यासति केन यस्तीति देवयानेन पथेति ब्रूया-
 ष्छन्दास्सि वै देवयानः पन्थां गायत्री त्रिष्टुब्ज-
 गती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुग्गायुर्जगती यदेते
 स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत्पथा यन्ति
 समानश्च सामं भवति देवल्लोको वै सामं देवल्लो-
 कादेव न यन्त्यन्याअन्या ऋचो भवन्ति मनुष्य-
 लोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवाग्न्यमस्यं देवल्लो-
 कमभ्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति
 सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या अभिजिद्भवति सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिजित्यै विश्वजिद्भवति विश्वस्य
 जित्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्य-
 तिग्राह्या गृह्यन्त मासिमास्येव वीर्यं दधति मासां
 प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
 दुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(संवत्सरसमकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

एष्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्गमे तपहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

तत्र संवत्सरान्तं यच्चतुर्थं समीरितम् ।

विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सरारूपस्य वर्ण्यते ॥

यथाऽऽदौ यावत्संवत्सरसर्वं विधत्ते—

यावो वा एतदिति । यद्यपि यावत्स्वयं कृत्वाभ कर्माधिकारिणः (यव) स्वधाऽपि तदभिधानिदेशाऽत्र गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्वण्यानां शुक्लमावाभादौ स्वस्मिन्नारोप्य योभिः सह तादृशयुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शुक्लरहिताः सत्यो यावः शुक्लेत्पार्ति कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकैकं सप्तमन्वतिष्ठन् । तासां शुक्लकापोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवत् । अथ मासदशकादूर्ध्वं शुक्लण्वुत्पन्नानि । तदानीं वा यावोऽवेक्षितेन फलेन समृद्धाः स्य इति मत्वा तस्मात्तत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काळे कासांचिद्वत् शुक्लाणि नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं कृत्वा समृद्धाः स्य इत्येवं मत्वा तस्मात्तत्रादुत्थिताः । तदेवं तासां शुक्लण्वुत्पन्नानि यासां च नोत्पन्नानि वा उभयविधा अपि यावो यवं समृद्धा इत्येवं मत्वोरिथिताः । यस्माद्गोभिरनुष्ठितं तस्माद्गोसप्तभिर्येवायं संवत्सरारूपः कर्मविशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सरारूपं कर्मविशेषमनुविष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शुक्लण्वजायन्त, यासां च माजयायन्त वा उभयोऽभ्युद्धिं गता इति, तत्र जातशुक्लाणां शुक्लजन्मैवार्थः । इवराता तु कथं ता समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मान्नृपरा इति । यस्माद्जातशुक्लास्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गतास्तस्मादियं वर्षवृत्तं बन्धिनौ मासौ परां धीर्तिं प्राप्नुयन्त्ये चरति । वार्षिकयोर्द्धि

भासयोररण्ये संचरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । पशु-
पाशूपेतया सीमवृष्ट्या पुंस्त्रे प्रतिहृताः सत्यो मुखभर्वाग्भूतं कृत्वा शृङ्गभारेण
सीदन्त्ये । तूपरायास्तु नास्वयं क्लेशः । यथा केशभ्रमपूर्णशिरस्कानां पुरु-
षाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् ।
यदेतदस्यै तूपराया गोर्बर्षासु प्रीतिसंपादनं वदेत्सत्राभिजितं तत्रानुष्ठानल-
भ्यम् ।

अथ प्रकारान्तरेण तत्रानुष्ठानं प्रशंसति-

तस्मात्संवत्सरेति । तस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनु-
ष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत्किञ्च क्रियते यत्किमप्यभिहोत्रादिकमङ्गविकल-
मप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसंपूर्णेव भवति । यथाऽव्यरुद्धमकाले कृतमपि स्वकाले
कृतं भवति । अभिजितं फलोपेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव
शास्त्रस्याभिज्ञा आहुः—' देवां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ' इति ।

अथेतस्य सत्रस्य प्रायणीयोऽद्यनीयावहर्विशेषो विधत्ते-

समुद्रं वा एतं इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्त एते यजमानाः
समुद्रमेव बाहुभ्यां हरितुमुद्युज्ज्वे । सत्रस्य समुद्रवदतिप्रभूतत्वात् । एवं सति यः
पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न परमपि स पुरुषः समुद्रादुद्वृत्तुं न शक्नोति ।
अथ ये संवत्सरस्तेन समुद्रेण समानाः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत्र
उत्थातुमुत्साहो न भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विशेषम् । तस्य च समुद्रसमस्य
संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्यु-
द्देशेरहिता एवोद्वेगमुत्तमा समाप्तिसंबन्धिनीमृच्चं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभा-
वमुद्वेगावित्यर्थः । यदि मलवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्राय-
णीयोऽतिरात्रो विहितः, तस्युदयनीयाविरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुक्त्यासः ।

सावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति-

इयं वै पूर्व इति । पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राथम्यसाम्येन पूथिव्यादि-
रूपः । उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपः । परोक्षं लौकिकस्य
वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ।

सावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते-

उयोतिष्ठोम इति । योऽपमतिरात्रः स उयोविष्टोमरूपः । स वैध्वानरेण

(संवत्सरसत्रकथनम्)

दृष्टः । तदनुष्ठानेन स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दिवते । तच्च स्वर्गमार्गनाम भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भणीय-
मुपयन्ति ’ इति, तद्विषयं विधत्ते—

चतुर्विंश इति । यदेतद्वारम्भणीयमहस्तदेतत्पूर्वोक्तदतिरात्रादुत्तरमावि-
स्वेऽपि वक्ष्यमाणेऽभिष्टव्यवहृतावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः मध्यममाविस्व र्मायणीय
इत्युच्यते । स चाहर्विशेषश्चतुर्विंशत्योमयुक्तः कार्यः । तथा सति संख्यासा-
म्पादर्धभासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां पारमणा एव यजमानाः
संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्माद्हन उक्थ्यपक्ष्वावृत्त्यावुक्थ्यस्य च
पक्ष्वावृत्त्यस्तोत्रमुक्तत्वादेकैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंख्याकास्तु स्तोत्रीयास्तु
सतीषु भिन्नत्वा पक्ष्वावृत्तरगतत्रयपरिभिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संव-
त्सरस्य यद्विषयं चतुर्विंशत्यर्धभासात्मकं रूपं यच्च पक्ष्वावृत्तरगतत्रयपराभ्यात्मकं
रूपं वे जमे अपि तत्र संख्यासाम्येन मन्तुवन्ति ।

अनन्तरमावीन्यहानि विधत्ते—

ते सः स्थिरस्येति । अनुष्ठितमामयीवारम्भणीमास्त्रे यजमानास्तत्र ऊर्ध्व
संस्थित्वा अरिष्ठे सत्रसमाप्तेरनिनाशायोत्तरैर्ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोमि-
रनुविधेयुः । अत्र यानि पूर्वपषाढकादिहितानि तेषां स्तुत्यर्थोऽनुवादः ।
यानि त्वविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिष्टव्यवहृता विधत्ते—

पक्ष्वा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौराविरिषेवं पक्ष्वावृत्त्यम् ।

उक्ते पक्ष्वा मध्यमवर्ध्वं प्रशंसति—

गौश्चाऽऽयश्चेति । योऽयं गोष्ठोपो यश्चाऽऽयुष्टोमस्वावुभौ पक्ष्वावृत्त्यं मध्ये
कर्तव्यो । तच्चेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं संज्ञायन्ति । तच्च यजमानाय
भवति ।

पक्ष्वावृत्त्याऽऽयश्च पक्ष्वावृत्त्येनौ प्रशंसति—

ज्योतिरभित इति । पक्ष्वावृत्त्याऽऽयश्च योर्ज्योतिष्ठोपः कार्यः । उदेतर्द्वौ
ज्योतिष्ठोमनुष्ठाय पुनरप्यन्ते ज्योतिष्ठोमस्यानुष्ठानमुपक्रमे निरुद्धस्य विधौ चन-
रुमानं भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नयस्याणि च्छन्दांसि गायत्र्यादीन्मेव

विमोक्तं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्थिव्ये ज्योतिर्गुणेन द्वीपद्वयसमाधेन बद्धेन यकाचित् स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ मन्त्रोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । ये यजमाना आसन्ते सत्रमनुमिच्छन्ति ते यजमानाः केन यथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन यथा गच्छन्तीत्युत्तरं दूयात् । येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्थाः । सोऽपि कीदृश इति चेच्छ्रूयताम्—गायत्र्यादीनि च्छन्दास्येव मार्गसाधनत्वाद्देवयानः पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिर्लोभादीन्धेव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तत्तेनैव यथा गच्छन्ति ।

अथ सर्वेष्वहस्तु बृहस्तोत्रे सामेक्यं विधत्ते—

समानं सामेति । बृहदेव वा रथं तरेव वा सर्वेष्वहस्त्येकमेव साम बृहस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि पक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात्सामरूपः । अथ एकविधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान् निर्गच्छन्ति ।

तस्य साम्न आधारभूतानामुच्चारणेऽहस्तु भेदं विधत्ते—

अभ्याभ्या इति । कचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मागुष्ठानद्वारा देवलोकस्याऽऽधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अभ्याभ्यमिति मन्त्राभ्यर्थे द्वितीया । ऋषामभ्यस्ये सत्यधूमादभ्यसमादभ्यसनामनुष्यलोकादेवलोकमभ्यारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्माधारत्वान्मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यद्वाऽभ्यमर्थं देवलोकं कर्मवीर्यश्रेण कलदैविभ्यमित्यर्थः ।

याकृतं साम माधितुं सामान्तरं विधत्ते—

अभिवर्तं इति । ब्रह्मणः संनम्बि यस्साम तदभिवर्तनामकं कार्यम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभिवः प्रपत्ये भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते—

अभिजिद्भवतीति । विषुवदारुणं यत्पथमहस्तस्यापूर्वं स्वरसामारुणास्तमोऽभिजिदेषाः तेषांऽपि पूर्वमभिजिदास्त्यमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिजिदाय भवति ।

पुनरभ्यस्यदहर्विधत्ते—

(संवत्सरसत्रकथनम्)

विश्वजिह्ववतीति । विश्वदास्यपादद्व ऊर्ध्वभाविनो ये ययः स्वरसामा-
मोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजिदास्यमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय
भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवणहहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठयं षडहमदिमालानियमं च विधत्ते—
मासिमासि पृष्ठान्तीति । प्रविमासानुष्ठानेन तस्मिन्तस्मिन्मासि वीर्यं
संपद्यते ।

पृष्ठयस्य षडहस्य मासेष्वर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—

उपरिष्ठादिति ।

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयाध्याये द्वितीयाधिकरणे विहितम्—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो धर्मानतिविशेषेन वा ॥

पूर्वन्वायेनातिदेशो मैवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोऽस्तुत्येति मुख्यत्वं तमे नातिविशेषतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्वायेनातिदेश इति चेन्नैवम् । प्रायणीयशब्दवृत्तिनिमित्तस्य प्राय-
स्यस्य द्वयोस्तुत्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वात्प्रसङ्गनात् । प्रारम्भायपि
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिविशेषति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽन्यस्मिन्नितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामवाचनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौराधुरिति ज्योतिरादिनामकास्तयो यागा विहिताः । तेषु
द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तदप्यपणात् । गवाम-
यनं हि द्वादशाहविलिखितिरिति वक्ष्यति । अवस्तरसंबन्धिल्लिङ्गेन तदीयधर्मप्राप-
कश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते द्रुमः—सन्धि ज्योतिरादिनामकास्तय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिमिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकाश्चोदकात्प्रवर्ते, प्रत्यक्षभूतत्वात् । अतश्चोदकस्य
प्राप्तित्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता माह्वता ॥

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससंध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवमी वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

गावो वा एतत्सत्रमासताञ्जुङ्गः सतीः अङ्गाणि
 सिवासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
 अङ्गाण्यजायन्त ता अञ्जुवजरात्समोत्तिष्ठामाव तं
 कार्यमरुत्समहि येन कामेन न्यर्पदामेति तासामु
 त्वा अञ्जुवज्रार्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादशे मासि अङ्गाणि प्रावर्तन्त अद्वया
 वाऽभद्वया वा ता इमा यास्तूपरा उमद्यो वाव
 ता आहर्नुवभ्याश्च अङ्गाण्यसंवभ्याश्चोर्जमवारु-
 न्धतध्मोति दशसं मासोत्तिष्ठन्नधोति द्वादशसु य
 एवं वेद पदेन सलु वा एते यन्ति बिन्दति सलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतद्वदमर्थेन तस्मादेतद्वोसनि
 (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्याद्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयेऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कैश्चिद्विशेषैः सह विहितम् ।

सोमयागा द्विविधाः--आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाद्याः । आवृत्ता

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

अपि द्विविधाः—अहोनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विराश्वमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता
अह्नीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहोनरूपौ सत्ररूपौ च ।
अथैकादशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राण्यप्य-
मात्रमकसत्राणि च । सत्र रात्ररात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरसत्रमारभ्यो-
परितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गणामयनम् । तस्य च
संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दशमाससाध्येन
प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

यमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादं कस्यचिद्विशेषस्य विवक्षया पुनः पठति—

गावो वा एतदिति । पुरा शुक्लरहिताः सन्त्यो गावः शुक्लमणि सिषा-
सन्तीः सन्तिर्तु लब्धुमिच्छन्त्य एतदुच्यमानं सत्रमभ्यतिष्ठन् । तासां गवां दश
मासा अनुष्ठिता अभवन् । अथास्मिन्काले शुक्लण्युत्पन्नानि । ताभ्योत्पन्नशुक्लाः
परस्परमिदमब्रुवन्—येन शुक्लविवर्णेण कामेन न्यवदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र
स्थाने निषण्णास्तं शुक्लविवर्णं काममरुत्समहि वयं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा
काभिद्गावः कृतार्थमुक्त्वा सत्रादुत्थिताः । ता उदतिष्ठमिति पूर्वस्मिन्नर्थवादे
अवगात् ।

तत्रैव यदुच्यते—‘अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाधवोदविहन् ।
इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु त्वेति । या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वे वातामेव मध्ये
जातशुक्लान्त्वाय गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काभिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् ।
एतास्ववर्णरूपास्तु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काभिच्छुक्लकामाः । अत्रास्तु
किमेभिः शुक्लेन्द्रजमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शुक्ल-
कामा अशुक्लकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा पर-
स्परमेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्ति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणो मासावासाभट्टा एव सर्वेदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरित्वा पश्चा-
दुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शुक्लैर्भक्षाऽस्ति
तासां तथैव अथवा द्वादशे मासि शुक्लण्युत्पन्नानि । यासां तु अथवा नास्ति
ता अभ्युद्येवेमाः संपन्ना असंपन्नशुक्लाः । या लोके वृषाः शुक्लरहिता

(अथ यथार्थविषयाविक्रम्यामिधानम्)

इत्यन्ते । एवं सति या मायः शृङ्गाण्यलभन्त, याश्चान्यस्तच्छृङ्गारहिताः
स्वापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वयोजनसिद्ध्या समृद्धि
र्गताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीयशृ-
ङ्गत्वं, कर्पभूयस्त्वात्कलभूयस्त्वमिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च मशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते—

ऋध्मोतीति । यो यजमानः मकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रका-
रमनुतिष्ठन्तमृद्धिं प्राप्नोति ।

अनु द्वादशसु मासेषु संपूर्णानुष्ठानरवादम्बु कलम् । दशमासपक्षे तु कथवि-
त्पाशङ्क्योपपादयति—

पदेन स्वस्त्विति । एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालाल्पत्वेऽपि
पदेन खलु वै यन्ति शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन चन्द्राजमा-
र्गेण गच्छन्पुरुषः स्वल्पस्वल्पेनऽपि ग्रामपार्श्वं लभत एव । तद्दृष्ट्वापि कलत्रा-
तिर्युक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति—

तद्वा एतदिति । यदेतद्गवामयनं यद्यदि दशसु मासेषु समाप्यते, यदि
वा द्वादशसु, सर्वथाऽप्युज्जं कलप्रदमेव । यस्मादयनस्य महिमा भूयास्तस्मादे-
वदमनं गोसनि गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिपदलाभहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
वाङ्मनामाभित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्मुप यन्ति मध्यमे उपं
यष्ट्युत्तमे उपं यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरैकस्याहं
उपसीदन्ति द्द्वं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ

(पृथ्ययवदहविषयविकल्पोऽभिधानम्)

कुतः सा धोक्षते या द्वादश कृत्वं उपसीदन्तीति
संवत्सर* संपाद्योत्तमे मासि सृक्पृष्ठान्युपेयुस्त-
यजमाना यज्ञं पशूनं कन्धते समुद्रं वै (१)
एतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति
यद्वर्षहृदयंतरे अन्वर्जेयुयंथा मध्ये समुद्रस्य पुव-
मन्वर्जेयुस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहदयंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तयजमानाः सर्वान्कामानर्थ कन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृथ्ययवदहवि-
षयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “ विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति ” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—
प्रथमे मासीति । सर्वेषु मासेषु पृथ्ययः पदहो नानुष्ठेयः, किंतु मथममभ्य-
सोत्तमेषु विश्वेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्यामिति । ओके दोग्धारः पुरुषा एकस्याह्नो मध्ये या गां दोग्धुं
विचारं प्राप्नुवन्ति सा गौः मथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं पयच्छति । अपराभ्यां
द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां दहं वै दुहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं तति यां
यामकस्मिन्दिने द्वादशकृत्यो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्षते । नहि
क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्वोत्तमानस्य पृथ्ययवदहस्यापि मासत्रयानुष्ठान-
मनुचितम् । किमु यकस्य द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्त-
स्मिन्पृथ्ययवदहविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायान्ते भासि सृक्-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

इव पृष्ठयः षडहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिप्लवङ्गेनैव यासपूर्णं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठयषडहस्य सप्तास्याद्यं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

अपूर्वं विहितं “समानं साम भवति” इति तदेतदेवात्र विशेषाकरेण विवक्षितं—

समुद्रं वा एत इति । पारावारे परार्वावो वारे । ये यजमानाः संवत्सरसमनुतिष्ठन्ति एते क्षीरद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तन्नाशक्यम् । यदि तत्र बृहद्व्यंतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं पुत्रं संपादयेयुस्तादृकद्रवति । तस्मादनुसर्गं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्व्यंतराभ्यामिष्ट्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीपेनापि वारसेन दोर्ध्रुं शक्या गोः मंधिराभ्युच्यते । सा च सैचिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा ये कांचिद्वत्सवाक्षव दोर्ध्रुं शक्यते । ततश्चा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीयाभ्यां प्रकृति-कदाभ्यां बृहद्व्यंतराभ्यां तरादिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यपञ्चर्षदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

समान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्त्यन्यद्वन्त्यत्सामं भवति देवलोको वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयणं ग्रहां बृहस्पतानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यवरोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वाभ्येव तेन कर्माणि यजमाना अथ रुन्धत आदि-

(उत्तरपक्ष-प्रकारविशेषाभिधानम्)

रयः (१) गृह्यते इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति
तिष्ठन्त्यन्योन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजास्या अ-
वान्तरं च दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताश्च ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिम-
वाप्स यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या
अथो यदेव पूर्व्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा
शान्तिः (२) ॥

(आदित्यस्तस्यैव द्वे च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमपाठे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये पृष्ठपक्षहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षति
प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरस्य पक्षती । एतच्चान्यत्र तयान्ता-
तम्—‘ यथा शालाभै पक्षती । एवञ्च संवत्सरस्य पक्षती ’ इति । यत्र यथ्य-
वपमासात्मके पूर्वास्मिन्पक्षति सामैक्यमृचां नानात्वं [च] पूर्व्वमाभिहितम् ।
इदानीं द्वितीयवपमासात्मक उत्तरास्मिन्पक्षति पूर्व्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं सामनानात्वं
‘ चाभिधीयते ।

तत्राऽऽद्वावृथैक्यं विधत्ते—

समान्य ऋच इति । अनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोके प्राप्नुव-
न्ति । एवमाधारभूताधृचमभ्यस्य पश्चात्तस्यां स म गायन्ति । तस्मादृचो अनु-
ष्यलोकेस्वरूपाः । ताश्च समान्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्चहवि वा ऋच-
स्ता एवान्यस्मिन्मयोक्तव्याः । एवं सति ऋगात्काम्यनुष्यलोकात्कदाचिदपि
नापगच्छन्ति । अपत्यादिसंतानाविच्छेदात् ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

अन्यदन्यदिति । ताम्नः पश्चाद्भाविस्वताम्येन देवलोकात्त्वम् । तादृशं च ताम् पूर्वस्मिन्दिने यज्जवति ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्महानि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देव-
लोकाभिर्गच्छन्तः पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकपदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्य-
न्यमिति पक्षस्यार्थे द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवल्लोकार्कर्मफलानां तारतम्यो-
पेतत्वेन विविधत्वात्तदा वद। विच्छिन्नादेवल्लोकार्कर्मवरोहन्तो यजमाना मनुष्य-
लोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते—

जगतीमग्र इति । पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्स्तु
जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगतीं परमपदानि सर्वाणि च्छन्त्यास्पवरोहं
प्राप्द्वानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—

आग्रयणमिति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वस्मात्पक्षसो विपर्ययेणो-
त्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठानमेवं ग्रहसामस्तोत्रेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्राऽऽग्रयणोऽसौ गृहीत
इह स्वादौ । तथा सति ग्रहाः परमवस्तुता भवन्ति । तथा तत्र रथंवरं पूर्वं
पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् । इह तु बृहत्सुष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठसो-
पाणि परमवस्तुतानि भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोत्रोऽन्वेऽनुष्ठितः । इह तु
आदावनुष्ठेयः । तथा सति सर्वे स्तोत्राः परमवस्तुता भवन्ति । यस्मादन्य मौढ-
क्यास्त्रिंशः प्रथमप्राप्त्यर्थांश्च जगतीं च आदयः पश्चाद्भाविस्वताम्येनलोकेऽपि
अप्राप्तं पितरं पितृमहं वा पतिं कर्तव्याभ्युदः पौत्रो वा बाहनाश्चादिरव-
रोहति ।

अथाविद्यासहस्रं विधत्ते—

वैश्वकर्मेण इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गुह्यमाणोऽविद्यासो वैश्व-
कर्मेणः । तेनाविद्यासेन सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीम् पु
मातरमित्यनेन गुह्यमाणोऽविद्यास आदित्यः । भूमेरदिविरात् । तेनाविद्यासेन
भूमौ पतितिष्ठन्ति ।

अथ सूत्रकारः—‘वैश्वकर्मेणपतिव्याहाणामहमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वक-
र्माणमूतय इति भोभूव आदित्यं महीम् पु मातरमिति तत्रैवमेव अपर्याप्तं गु-
ह्याया महावतात् ’ इति, तमिदं व्यत्यासं विधत्ते—

(मासस्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषात्तज्जानम्)

अन्योन्य इति । अन्योन्य इत्येकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते ततः परेद्युरादित्यः । ततोऽपि परेद्युरादित्यः । पुनरपि परेद्युरादित्यः । एवं त्रिविदित्वेन मिथुनरूपत्वात्प्रजोत्पत्तिरिति ।

अथ द्वादशाहीर्यं द्वादश इति ।

अवान्तरमिति । एतच्च त्रयः “ द्वे वाव देवसवे ” इत्यत्र व्याख्या-
यन् ॥

इति श्रीभक्तप्रणवाद्याः चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यदि सोमो सःसुतो स्यातां महति रात्रिष्वे
प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः पूर्व-
इच्छन्दांसि ब्रूक्ते वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
सवनादेवैषामिन्द्रं ब्रूक्तेऽथो खल्वाहुः सवनमुं-
सिसवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवै-
षामिन्द्रं ब्रूक्ते संवेशापोपवेशाय गायत्रियास्त्रि-
हभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वा-
हा छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवैषां
(१) छन्दांसि ब्रूक्ते सजनीयः शस्यं विह-
स्यः शस्यमगस्त्यस्य कवाशुभीयः शस्यमेता-
वद्वा अस्ति यावदेतयावदेवास्ति तदेवां ब्रूक्ते
यद्दिं प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः स्यातिरिच्यते विष्णुं
तच्छिपिविष्टमभ्यर्ति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिवि-

(मात्सर्यप्रवृत्तग्वाममनद्वयविशेषाभिधानम्)

होऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनै-
वातिरिक्तमाप्सवऽव हन्धते यदि मध्यंदिने दीर्येत्
वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवेनद्रमयन्ति यदि तृतीयसवन,
एतदेव (२) ॥

(छन्दोभिरेवैषामैकान्वविश्रुतिर्ष) ।

इति कृष्णयजुर्घेदीयतैत्तिरीयमंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यतुर्घेऽनुवाक उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे मात्सर्येण मनु-
सर्घोर्घोर्गवाममनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तस्मिन् विधत्ते—

यदि सोमाविति । यदि कदाचिद्यजमानसंघमोऽहमयोः परस्परमात्सर्येण
गवाममनगतौ सोमो संभूपाभिपुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्या यावरनुवा-
कनामकस्य शस्त्रस्थोपाकरणं कुर्यात् । मात्सर्यादम्भो देवेभ्य इत्यादिसंघेयमभ्यर्च्युः
पठेदियर्थः । यो यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽभ्यस्य संघस्य
वागादीम्बुक्क आक्षेपे ।

तस्मिन् यावरनुवाक अग्निदेवं विधत्ते—

बुधण्वतीमिति । प्रकृतावापो रेवतीः क्षयथा हि वरुण इत्येषा प्रथमा ।
इह तु तां परिरम्य बुधन्शब्दवतीमन्वाभुवं प्रथमां कुर्यात् । तथा सति स
एवाग्नेर्वा यजमानानां देवतात्त्वयमिन्द्रं प्रातःसवनमादधनयति ।

पक्षान्तरमाह—

अथो सत्त्वाद्भिरिति । यथाणामपि सवनानां प्रारम्भे तेन बुधण्वती पठ-
नीयेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपतारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पञ्च पठति—

(मात्सर्यपशुतमवामथनद्वयविशेषाभिधानम्)

संवेद्यायेति । संवेद्याय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्पत्तये-
'द्याय । उपवेद्याय प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूत्यै १२-
'कीयस्य मायवीछन्दसोऽभिभवाय स्वाहुताविदमस्तु । त्रिदुभ इत्यादिभिर्धनुभिः
'पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा मिधन्ते । तेषु संवेद्यापोपवेद्यायेत्येतदनुवज्जनीयम् ।
प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुवज्जपते ।

'मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दाऽसि वा इति । योऽयं संवेशो यथोपवेशस्ताम्रभौ छन्दोविषयत्वा-
च्छन्दांस्तेष्वेव तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषाभिधाने—

सजनीयमिति । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनात् इन्द्र-
इत्येवं सजनशब्दस्य विधायान्तरात्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य
मु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं संसनीयम् । ममाग्रे वचो विहवेष्मस्त्विति
सूक्ते विहवशब्दसङ्गादात्तद्विहव्यम् । तच्च महादेवदेवशस्त्र आ नो भद्रा इत्यस्य
स्थाने संसनीयम् । कया शुभा तदमम इत्येतत्सूक्तमस्त्येन हवस्तादमस्यस्य
कयाशुमीवं मरुत्सनीयशस्त्रे अनिष्टा जय इत्यस्य स्थाने संसनीयम् । यदा
वचच्छस्त्रादौ शस्त्रापुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तवचं
यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विना-
शयति ।

अथ भैरवित्तकं स्तोत्रविशेषं दिशते—

यदि प्रातःसवन इति । यदि प.तःसवनकाले द्योणकलशो दीर्घेन वि-
दीर्णो मवेत्तवार्मो स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकात् शिपिविष्टशब्दयुक्तास्वस्तु
स्तुर्वि कुरुः । यज्ञस्य संवन्धि यदङ्गमतिरिच्यते शास्त्रीयं क्रममुल्लङ्घ्य वर्तते
यदङ्गं शिपिविष्टगुणविशिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति
भुत्वन्तराष्टिपिशब्दः पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चा-
तिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ
सामाप्रतिरिक्तस्वामिन्येव विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वा-
मिनेव विष्णुर्नाऽतिरिक्तमवधाशक्तमङ्गमाप्त्वा शास्त्रीयं कृत्वा सप्तकलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते-

यदि मध्यंदिन इति । द्वितीयतृतीयसवनयोर्दोणकलशो विदीर्णो सति
वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्सम्बो निधनं
सामभक्तिविशेषो यस्य साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्यदान-
साधनसंघातस्य समाप्तिस्थानम् । तद्युक्तसामगानेनैव पतिष्ठापेनैव नरत्नं गमय-
न्ति अवैकस्येन समापयन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव ।
अथ यस्साम तस्यैतदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यमी वेदार्थपकाशे रुक्मयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्राठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्राठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प॒द॒हैर्मा॒सान्त्सं॒पाद्या॒ह॒रुत्सृ॑जन्ति प॒द॒हेर्हि॑ मा॒सा-
न्त्सं॒पश्य॑न्त्यध॒मा॒सेर्मा॒सान्त्सं॒पाद्या॒ह॒रुत्सृ॑जन्त्यध॒मा-
सैर्हि॑ मा॒सान्त्सं॒पश्य॑न्त्यमा॒वा॒स्य॒या मा॒मान्त्सं॒पाद्या॒-
ह॒रुत्सृ॑जन्त्यमा॒वा॒स्य॒या हि॑ मा॒सान्त्सं॒पश्य॑न्ति यौ-
र्ण॒मा॒स्या मा॒सान्त्सं॒पाद्या॒ह॒रुत्सृ॑जन्ति पो॒र्ण॒मा॒स्या
हि॑ मा॒सान्त्सं॒पश्य॑न्ति यो वै पु॒र्ण आ॑मि॒ञ्चति॑ परा
स सि॒ञ्चति॑ यः पु॒र्णावृ॑क्षति (१) प्रा॒णम॑स्मि॒म्यस
द॒धाति॑ यत्पो॒र्णमा॒स्या मा॒सान्त्सं॒पाद्या॒ह॒रुत्सृ॑जन्ति
सं॒वत्स॒रायै॒व तत्प्रा॑णं द॒धाति॑ तन्न॒म॒त्रिणः॑ प्रा-
ण॒न्ति यद॒हर्नो॑त्सृ॒जेयु॑र्यथा द॒तिरु॒प॒त॒तो वि॒प॒त॒त्ये-
व* सं॒वत्स॒रो वि॑ प॒तेद॒र्तिः तद॑प्य॒न्पो॒र्णमा॒स्या
मा॒सान्त्सं॒पाद्या॒ह॒रुत्सृ॑जन्ति यत्त॒म॒रायै॒व तदु॑दानं
द॒धाति॑ तदनु॒म॒त्रिण॑ उ॒त् (२) अ॒व॒न्ति नाऽऽ-
ति॒मा॒च्छन्ति॑ पु॒र्णमा॑मे वै दे॒वानां* सु॒तो यत्पो॑र्ण-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

मास्या मासाभसंपाद्याहुरुत्सृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्पदहमेतत्* सन्तमथाहुरुत्सृजन्ति प्रा-
जापत्यं पशूना लभन्ते प्रजापतिः सर्वो देवता
देवताभिरेव यज्ञ* सं तन्वन्ति यन्ति वा एते सर्व-
नाथेऽहः (३) उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एत-
त्सर्वं यत्मानाद्यं यत्मानाद्यं भवन्ति तेनेव सर्व-
नाज यन्ति समुपहृत्य भक्षयन्त्येतत्सोमपीया ह्ये-
तर्हि यथायतनं वा एतेषां* सवनभाजो देवता
गच्छन्ति येऽहुरुत्सृजन्त्यनमयनं पशोडाशाजिवेष-
न्ति यथायतनादेव सवनभाजा देवता अथ रुग्ध-
तेऽष्टाकपालाभ्यामयन एकदशकपालाभ्या-
मयन्ति सवने द्वादशकपालाभ्यामयनं तृ-
त्यांश्चेवाऽऽप्त्वाऽथ रुग्धने वंश्वदेवं चरुं तृती-
यसवने निवेपन्ति वैश्वदेवं च तृतीयमयनं तेनेव
तृतीयमयनान्न यन्ति (४) ॥

(उदचत्युग्रेऽहंगुप्त्वा पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सत्रविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अथ
षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—
यदहमेतांस्तानिति । येऽभिष्टवपदहास्तैः पञ्चकृत्य आवृत्तैरेकं मासमनुष्ठाया-
न्तरे मासे प्रथमदिने कर्तव्यं ज्योतिराकृत्यमहसूतनेयुः । यद्वा चतुर्भिरेभिष्ट-

येरेकेन पृष्ठेन च मासं समाप्नोत्तरमहर्ककाष्ठव्यम् । यस्मात्लोकेऽपि पञ्चभिः पदहैकिकादिना निगमिता सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते--

अर्धमासैरिति । पूर्वस्मिन्पक्षे मायणीयारम्भणीयावहर्दिशेनौ द्वौ परि-
त्यज्य तृतीयदिने पदहस्यऽऽरम्भः । तदाऽऽरम्भ्यं मिशदिनात्पक्षे सावनमासे
यते सति तत्र कर्ध्वमहर्ककाष्ठव्यम् । इदानीं मायणीयदिनमारम्भ्य पञ्चदशदिना-
त्पक्षार्ध्यां द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरमाव्यहर्ककाष्ठव्यम् ।
लोके हि द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेको मासो निगद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं
निश्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह--

अमावास्येति । चान्द्रमसदर्शिनः केचिदमावास्यया माससमाप्तिं निश्चि-
न्वन्ति । अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लपतिपदि पदहरनुष्ठेपं तत्परि-
त्याप्यम् ।

चान्द्रमसमाभित्यैव पक्षान्तरमाह--

पौर्णमास्येति । शुक्लपतिपदमारम्भमावास्यान्तर्ध्याब्दो मास इत्यपीतः
पक्षः । कृष्णपतिपदमारम्भ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णप-
तिपदि यदहः मासं तदुत्सृज्यम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति--

यो वै पूर्ण इति । लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णं पात्रे
पुनरप्युपरि तद्वद्वपमाप्तिञ्चाति, स भूषो पातयित्वा तद्वद्व्यं विनाशयति । यस्तु
धीमाम्पूर्णां पात्रादुदयति स्वस्वमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्रागत्त्वं वार्युं दधाति ।
सति स्वकाशे वायुः संहरति । एवं सति यदि यत्रना तान्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं
मासं पूरयित्वा कृष्णपतिपदि कर्त्तव्यमहर्ककाष्ठव्यम्, तदानीं संवत्सरस्यैवपुरु-
षार्थं पाणवार्यं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । संवत्सरस्याप्यवस्थापनमनु सञ्चिणो
यजमाना अपि भ्रातृजिरोवाभावेन जायन्ति ।

अथ अतिरेकमुखेनैव (यै) तमेव पक्षं प्रशंसति--

यदहरिति । उक्तस्यापेनाहम्यनुष्ठे तस्युत्कर्णो दृतिदृढं बभ्रवमानोऽपि
यथा द्वैर्धीभावेन नश्यति, एवं संवत्सरारम्भकः कर्तुर्विनश्येत्, यजमानाश्च परार्ण
श्रीधनुः । तत्परिहारार्थमहम्युत्सुष्टे सति तेनोत्सर्गण संवत्सरस्यैवाविनाशार्थं

(गवामयनगुणविकाररूपरूपार्गभिधान)

माणसंचारस्थानीयमुदानं मेवादयन्ति । तन्मपादमपनु सविजोऽप्युदमन्ति उ-
च्छ्वसन्ति ततो नाऽऽनं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं प्रशंसति—

पूर्णमास इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देशानां संबन्धी सोमोऽभिषुतो
भवति । अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पञ्चादहुरुत्सर्गे सति देवानां संब-
न्धिना तेन पूर्वयगेन (ण) संयोजयितुमिदं यज्ञं यजमानाः पत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहुरुत्सृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमन्यद्विधत्ते—

वि वा एतद्यज्ञमिति । षडहैरभिष्टवपृष्ठश्चरूपैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमु-
पेत्य यद्यहुरुत्सृजेयुरेतेन यज्ञं विशिच्छन्दन्त्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं मशुमाह-
मेरन् । प्राजापतिश्च सष्टृत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संतवं
कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमाना अहुरुत्सृजन्ति ते सवनाऽपगच्छन्ति ।
प्रातःसवनादेरनुष्मनाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—यस्तांनाम्यवस्ति
तत्पादःसवनादिम्यस्त्रिम्योऽप्यतिरिक्तवतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः सांनाम्येऽ-
मुक्षिते सवनाव्यापगच्छन्ति ।

तस्य सांनाम्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं मक्षणं विधत्ते—

समुपह्वयेति । उत्सृष्टेऽद्वि पुरुषसोमभावादेतस्मिन्काळे यजमाना एतसो-
मपीथा एतदेव सांनाम्यशेषमक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः ।
तस्मात्सोमवत्परस्परमभिज्ञाप्य मक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनमिति । ये यजमाना अहुरुत्सृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सव-
नमाजो देवताः सवनाभावाच्चिरायाः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्त-
स्या भुविषि तद्यत्सवनस्थाने पुरोडाशान्निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानाचास्ता
देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपात्नानिति । अष्टत्वादिसंख्यासांभाङ्गायश्वादिच्छन्दःपातिः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

वैश्वदेवं चरुमिति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र स्पष्टमात्मादम्—यद्-
 नृणां प्रातःसवनं च कृत्राणां माध्यंदिनं च सवनं विशेषां देवानां तृतीयसवनम् ।
 इति । अथो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमनुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमपाठके पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उत्सृज्यां च मोक्षस्यामिति मीमांसन्ते

ब्रह्मवादिनस्तद्वाहृत्यस्यमेवेत्यभावास्यायां च
 पौर्णमास्यां चात्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं बहंत
 इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं
 भेजाते इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामत्सृज्य-
 मित्याहुरेष वै मासो विशार इति नाऽऽदिष्टम्

(१) उत्सृजेयं वादिष्टमत्सृजेयं वादौ पुनः
 पर्याप्तशये मध्ये पञ्चहस्तं संपद्येत पञ्चहस्तिमान्तरं-
 पाठ्य यत्सप्तममहस्तं तन्निजं जयस्तद्वमये वसु-
 मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-
 कपालमधेवै वसुमते प्रातःसवनं यद्वमये वसुमते
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामिव तज्जा-
 गिर्मा कुर्वन्ति (२) सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति य-
 देन्द्रं दधि भवतीन्द्रमिव तज्जागधेयास्त कर्वावय-
 स्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनं च सवनं यवि-
 न्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति

(अहस्तसर्गविशेषाभिधानम्)

देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनभेकादशभि-
रुपं यन्ति विश्वेषां वै देवानां सभुमतां तृतीयस्त-
वने यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता
एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभिः (३)
उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्राजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासा
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव त-
त्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिष
हृतिः सुवर्गो लोक इन्द्र कर्तुं न आ भेर मितः
पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा नो अस्मिन्पुरुषतु यमनि
जीवा ज्योतिरशमिहीत्यमृत आयताः षण्मासा
ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्राजा ज्यो-
तिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवर्तन्त आ यन्ति
(४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशभिरिव विश्वविधेः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाकेऽहस्तसर्ग उक्तः । सप्तमे तथैव विशेषोऽभिधीयते ।

एव विष्णुपाप कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यामिति । उत्सर्गश्चे यज्ञविच्छेदः, अनुसर्गश्च धातुभिरप्येव इति
शेषद्वयं मनसि विधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुविर्विचारार्था । यथा-
विज्ञाः पाप्मापरपथादिभिर्विच्छेदस्य समावातुं शक्यत्वाच्च वास्तविरोचपरिह-
राद्योत्सर्जनपक्षमेवात्र विधितवन्तः ।

तमेव दिनविशेषे दर्शयति—

अमावास्यामिति । एतयोरेवास्यापौर्णमासयोर्भज्जाहित्वं प्रसिद्धम् ।
तथाचान्यत्र स्पष्टमाप्नोते— ‘ते अज्ज्वा वरं ब्रूयाद्वा आरं देवानां भागधे
अस्ताव’ इति । अवस्तभोस्तिथ्योर्दहर्दहः प्राप्त्वं तदुत्तुज्यमित्येवा निर्णयः ।

अथान्येषां पक्षमाह—

ते एवावेति । ५ पौर्णमास्यमास्यास्ये अवान्तरं यज्ञं भेजते ते सर्वथैव
नोत्तुज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निषादयतः, किं त्वन-
नादिगतमवान्तरं कर्माणि । तस्मात्तयोस्तुतर्गो न युक्त इति ।

यदि कस्मिंश्चिदहस्तर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति—

या प्रथमेति । व्यष्टकाद्येन कृष्णपतिपदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टि-
द्विराभे पौर्णमास्या सह निर्दिष्टात् । तथा चाऽऽप्नोते—‘पौर्णमास्या पूर्वमह-
र्भवेति । व्यष्टकापामुत्तरम्’ इति । त.या व्यष्टकायां यस्मात्प्रमहस्तदुत्तुज्यम् ।
एव दिनविशेषो विशरो विधीर्गो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्त-
त्वात् । अतो मासविच्छेदाभावाच्च युक्तं उत्तर्गः । तस्मास्तु व्यष्टकायाः
मासस्य कृष्णपतिपदादित्वादुपपद्यते ।

कचिदुत्तर्गमपवदति—

माऽऽदिष्टमिति इति । विषयान्माह्वानिति नामग्रहणपुरःसरं विशेषाका-
रेण यदुच्यते वक्ष्यते । तन्नोत्तुज्यम् । यत्तु षड्हादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं
वैशेषिकाव्यम् । यद्वाऽनुत्तर्गपक्षेनेव नै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽव-
नुत्तर्गः स एव विशरो मासो भवति । अहस्तर्गे सति माससंपूर्णैरेवावाम्ना-
सस्य विधीर्भवेत् । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादा-
दिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्तुजेयुरिविषयान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्र-
कारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्तर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाहरणम्—‘उत्तुज्यं
३ नोत्तुज्या इमित्युक्तं यद्यहम्युत्तुजेयुः पथमं पुष्टं संस्थाप्य’ इत्यादिना ।
तस्मिन् विशेषे वक्तुमशक्योत्तर्गं प्राक्षिकं पुनर्विशदयति—

यदादिष्टमिति । यदि शास्त्रोपदिष्टस्यानुत्तर्गपक्षा तदानीमपि यादृशे
यादृशमहस्तर्गोविरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्यं मध्ये संपद्यते, यादृश-
मेवोत्तुजेत् । ननु प्रतिपदोक्तं विषयवादिभित्तिव्याहरणीयम् । तस्मादभिप्रेत्य-

(अहस्तर्गविकोषाभिधानम्)

पृष्ठधारूपैः षड्रहैर्मांसं पूरयित्वा पृष्ठयवडहादूर्ध्वभावि यस्तप्तममहस्तास्मिन्नहनि
मांसं षोडशैर्माममुत्सृजेत् ।

इत्यमरसर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विवेकं विशदयति—

तदभये वसुमत इति । तत्तास्मिन्नन्तर्गतेने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेर्वा इति । देवर्वा वसुमन्तर्गमि, कपालगतताष्टवसंख्यया गायत्रीद्वारा
सवनपातिः ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदेन्द्रं दधीति । अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्येति । यथा वसुमानभिः पातः सवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानि-
न्द्रो माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमनोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं । अत्यन्तद्वयादव-
गन्तव्यम्—‘तच्च स्तुतं देवतास्त्रेवा व्यगृह्णन्, आग्निः पातः सवनम्, इन्द्रो माध्यं-
दिनः सवनं, विश्वे देवास्तृतीयसवनम्’ इत्येका श्रुतिः । ‘यद्वसुर्वा पातः स-
वनम्’ इत्यपरा श्रुतिः । यस्मिन्द्वयो माध्यन्दिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ।
‘इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्’ इति अत्यन्तरात् । तन्नामैर्यथा प्रथमेन
हविषा भागित्वमेवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादशसंख्यया
विष्टुद्धारा सवनपातिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वा इति । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोडाहवम् ।
क्षुभस्त्वमभ्यभूणां तृतीयसवनदेवतादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यभुवतो
विभुमत इत्यादिपञ्चादवगम्यते । तच्च देवता अनेन हविषा भागिन्यः ।
कपालगतद्वादशसंख्यया जगतीद्वारा सवनपातिः ।

अथ पूरानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यमिति । यज्ञस्य प्राजापतिसुष्ठत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुसर्गोऽपरित्या-
गः । उत्सृष्टेऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इत इति । गवामयनविकृतिर्यादस्याप्पुरतर्गिणामयनस्य द्वे पक्ष-
सौ । तत्र प्रथमेन पक्षसा स्वर्गपातिः । द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकपातिः ।

(सामविशेषकथनम्)

पूर्वं व्यवस्थायां तस्याभितो भूलोकाभिर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामनुक-
स्वेन पूर्वं पशसि वदपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्तात्वं ब्रह्मसार्धं भवेत् ।
तथा सुत्यभिपूर्वसाम्नो ब्रह्मरूपस्वाद्ब्रह्मसामन्त्येन च स्वर्गाभिर्मुख्यं गच्छन्तः
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरस्मिन्पक्षस्यम्यद्वयसाम विधत्ते-

इन्द्रं कर्तुं न इति । अमुतः स्वर्गलोकादायतां भूलोकं यतमानच्छतां
यजमानानामनुकस्वेनोत्तरस्मिन्पक्षसि वदपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिव-
कर्तुं न इत्यस्वामुचि यदुपपन्नं तदब्रह्मसार्धं भवेत् । तस्या कचोऽप्यर्थः—हे
इन्द्र नोऽस्मदर्थमिदं क्रतुमाहर । तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके पिता पुत्रेभ्यो नाम-
मादित्यं धनं यच्छति तदपि । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामनि क्रतुविशेषस्य
निमित्तं धनं हितोपदेशं कुरु । वयं त्वत्पत्तादाऽजीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रका-
शस्वर्गं नमोऽप्यलोकमधीमहि प्राप्नुयामेति । अस्वामुचि ज्योतिःप्राप्तेन भूलोक-
स्त्वत्पत्तादाऽधिब्रह्मविताः । तथा सायेतदीपसामप्रयोगेभ्यं भूलोकं ज्योतिषा
प्राप्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधरीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्योपनिषद्दीप-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपत्राठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवानां वा अग्निं जरमृचामिन्द्रियं धीर्यमपा-
काध्वत्तकोशेनावारुग्धत तत्कोशस्य कोशत्वं
यत्कोशेन चारवाल्स्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवाग्निं
गत्वेन्द्रियं धीर्यमव रुग्धते सप्तस्यर्ष्याऽऽहुवनीय-
स्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रव्यारं कृत्वर्धिमप यन्ति
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽस्तः स्तुवन्ति प्रेसाजमे-
वास्या गच्छन्ति श्लोकेन पुरस्तात्सदसः (१)
स्तुवन्त्यग्न्यश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवाग्निं गत्वा श्लो-

(सामविशेषकथनम्)

कृभाषो भवन्ति नवभिरध्वयुंरुद्धायति नव जै-
 पुरुषे प्राणाः प्राणानेष यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यप्रतिदत्ता-
 भिरुद्धायति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्णोऽ-
 कानि प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदशः स्वयं तर्-
 भवतीन्द्रियमेवाव कन्धत सप्तदशम् (२) इह-
 भायस्याविरुद्ध्या अथो प्रव तेन जायन्त एक-
 विशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै पत्न्य उषं गाय-
 न्ति मिथुनत्वाय प्रजास्यै प्रजापतिः प्रजा अंश-
 जत सौऽकामयताऽऽसामहः राज्यं परीयामिति
 तासां राजनेनेव राज्यं पर्यैत्तद्राजनस्य राजन-
 त्वं यद्राजमं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
 मरि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः (३)
 आप्त्यै पञ्चाभस्तिहन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि-
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जय-
 न्ति वशं सं पद्यन्ते वशाक्षरा विरादमी विराह-
 विराजैवाप्तायमव कन्धते पञ्चधा विनिषयं स्तु-
 वन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
 स्तुतया समारयन्ति दिग्भ्य एवाप्तायः सं भरन्ति
 तारिर्दृष्टातोद्गायति दिग्भ्य एवाप्तायम् (४)
 संमृत्य तेज आत्मन्वधते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
 ण्यकान्यवस्यो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यच्छिर-
 उज्जुमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानाम्-

समा भवन्त्यासन्दीमुद्राताऽऽरोहति साम्राज्यमेव
 गच्छन्ति प्लेक्षस् होता नार्कस्यैव पुष्टः रोह-
 म्नि कुर्वाद्ध्युर्ध्वं धनस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येता-
 वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 धी आक्रमणमेव तस्मै यजमानाः कुर्वते सुव-
 र्मस्य लोकस्य समं यचै (५) ॥

(सप्ततः सप्तदशं यजार्पणमिति दिग्भ्य एवाभाषं
 पर्येकादश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सममाहके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अस्तमिणापयमे सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् । तावता विच्छिन्ने तमाप्याथ
 मण्डपादेव गवायपदे यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेमानुवाकत्रयेण विशेषः केचिदु-
 च्यन्ते । तत्रास्मिन्नहमे सामविशेषः केचिदुच्यन्ते ।

मथमं तावत्क्रोशारूपं साम विधत्ते-

देवानां वा अन्तमिति । पुरा कदाचिद्देवानां तत्रसमाप्तिं प्राप्तवतामि-
 न्निधं तत्तामर्थं वापकावत् । तत्र देवाः क्रोशारूपेण साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः ।
 कुश आह्वान इत्यस्मादातोत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्माद-
 पयतवीर्यस्थाऽऽह्वानसाधनत्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रो-
 शारूपेण साम्ना वात्वाल्लसपीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्तेन्निध-
 तामर्थं प्राप्नुवन्ति ।

अथ सप्तस्य साक्षिनामकं सामान्तरं विधत्ते-

सप्तस्यर्घ्येति । यत्सप्तस्यर्धिनामकं साम तेनाऽऽह्वनीयत्तपीपे स्तुतिं
 कुर्युः । यथा सप्तमिमेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समुद्दिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतेरिति । प्रजापतेर्हव्यमिति कस्यचित्सांनो नामधेयम् । तेन हवि-

(सामविशेषरूपम्)

भानस्यान्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य मजापवेः पीतिं गच्छति ।

अन्यस्तामदयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तादिति । श्लोकानुश्लोकसन्दी सामविशेषज्ञापनी । ताम्नां तदस्य उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञः प्रार्थितः प्राप्य कीर्तिभाजो भवति ।

तनानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरिति । अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रेणा ऋचो नवसंख्याकाः । गानकर्ता चाध्वर्युर्न तद्गता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्तित्वेन प्राणानां नवसंख्याकत्वात्तान्तर्धानमपानेषु स्थापयति ।

तास्वशु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रिय इति । इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयति ।

तास्वशु प्रतिहारमार्गं निवेदयति—

अप्रतिहृताभिरिति । ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारप्रस्ता-
बोद्धमथप्रतिहारनिबन्धाः । तेषु प्रतिहारमार्गं वर्जयित्वा तद्विद्याभिरेव पूर्वोक्तभिर्नवभिर्गायेत् । यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जितस्तस्याश्लोकेऽपि पुरुषः शि-
रोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीन्निष्कृष्टानि प्रत्यक्षानि प्रत्याह्वानि संकुचिवादि क-
रोति । शिर एव त्वेकं संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीदक्ष-
शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते । तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्याभिवः स्तोमद्वयविशिष्टं सामदयं विधत्ते—

पञ्चदशभिति । पञ्चदशस्तोत्रकं रथं तं सापेकतो गायेयुः । तेन पञ्चदश-
स्थेन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रियमाप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं सुहृद्वन्वो
गायेयुः । सप्तदशस्याजमजहितृत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षावेकमे-
वद्गानमयं व्रष्टव्यम् । अत एवाज्यनाऽऽप्नोतम्— पञ्चदशोऽज्यः पक्षो भवति ।
सप्तदशोऽज्यः १ इति ।

अथ स्तोमसामविशेषमुर्विशेषेषु विधत्ते—

एकविंशं भद्रमिति । एकविंशः स्तोमविशेषः । भद्रशब्दः सामविशेष-
स्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन प्रविष्टा
भवति ।

एतस्य मन्त्रसाधनः सर्वाणि पत्नीगानं विधत्ते-

पत्नय उपेति । यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्रास्तु यजमानस्य सर्वाणि स्वयमपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च गानेन मिथुने (नत्वे) पत्न्याः यजोत्पत्तिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतिरिति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । राज्यसम्पन्नत्वा-
जस्य राजनत्वम् । तत्साधनयोगेन यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ।

सर्वे स्तोमविशेषं विधत्ते-

पञ्चविंशमिति । प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्तदुत्पात्तेन तत्प्राप्तिः ।

हरिमन्त्रे पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पञ्चाभिरिति । पञ्चविंशस्तोमस्तोमे वा आद्याः पञ्च स्तोत्राभिराद्याः कति-
मिहाद्येतेः पठनीयाः । यास्यान्तरमाविश्य पञ्चसंख्यास्ता आसीर्नैर्गायन्त्याः ।
तेन सोऽद्वयमाप्तिः । दशसंख्यया विराड्द्वाराऽप्यमाप्तिः ।

आसीर्नैर्गाने कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पञ्चमेति । पञ्चाभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषु विश्वं स्तुवन्ति । ऊर्ध्वं वा तद्व-
दिशा पञ्चाभिरुक्तं पतिष्ठा ।

सर्वेषाम्यं विशेषं विधत्ते-

एकैकमेति । पञ्चासु स्थानेषु सर्वेषाम्यं कंचिदुद्घाता मध्यमपुत्रविशेषे ।
तदानीमितरे सर्वेऽप्युद्घाता स्तोत्रमया समुद्घातारं समागत्योपविशन्ति । सर्व-
तत्प्राप्त्यर्थे प्रथममेवोद्घातमुपविष्टे सति तत्तद्वत् स्तुतेः प्रागेव सर्वेऽप्युद्घा-
तास्तुपगच्छेयुः । तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽप्यं संपादयन्ति ।

इतरेर्ध्वागतेषु उद्घातकृत्यं विधत्ते-

तामिदुद्घातेति । यां स्तोत्रियां पुरस्कृत्योद्घातारमागच्छन्ति तस्यां
उद्घाता गच्छेत् । तथा सति दिग्भ्यः संपादितपन्नं तेजोत्त्वं सर्वेऽपि स्वा-
भ्येव स्थापयन्ति । यस्मादन सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्घाता गायति तस्या-
शीरमध्योऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्पति-
विशेष आकाश उपतिष्ठन्स्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्घातुगानेन
यजमाना मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ।

अथ यजमानास्तुतिजामाधारविशेषान्विधत्ते-

(सामविशेषकथनम्)

आसन्दोमिति । आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नैरुपेता सट्वाकारा । उद्गा-
तुस्वहारोद्गमेन सर्वं यजमानाः साम्राज्यं देशाविपश्यं गच्छन्ति । स्नेहस्तो
दोन्म, वा होवा समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कूर्चौ दर्भविशेषौ;
वावध्वर्यारोहति । तेन बध्नस्याऽऽदित्यस्य निष्ठपं स्थानं गच्छन्ति । साम्रा-
ज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोक एतत्पुत्र एवापेक्षिता देवलोकस्तेष्वनुक्रमेण
प्रविविहन्ति । अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽकथयसाधनं सेतुं यज-
मानाः कुर्वन्ते । तच्च स्वर्गप्राप्तये भवति ।

अथ भीमांसा । इशमाध्यायस्य चतुर्थ्यादेः षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

★रनीनामुपगानं किमुत्विजां तन्निवर्तयेत् ।

संपुच्छितं वा गानस्य शरीरत्वाभिर्वर्तनम् ॥

स्वराभिर्व्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।

वादिनोपचयः साम्प्रदास्तानिध्याच्च समुच्चयः ॥

महान्नये श्रूयते—‘ पत्न्य उपगामन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ कत्विज
उपगामन्ति ’ इति । तदेतद्वत्किमुपगानं पत्न्युपगामनेन निवर्तयेत् । ननु प्रकृता-
नुद्गमात् साम्नि गीयमाने सत्पुत्विजोऽप्ये सामैवोपगामन्ति । इह तु पत्नयो
वादिनं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वाच्चास्ति निवृत्तिः । नैवं, गानशब्दस्य शा-
रीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्माद्वत्किमु निवर्तयः सामोपगामेयुरिति पात्रे ब्रूमः—
गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिर्व्यञ्जनं, तच्च शरीरेण वादि-
त्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—‘ दारवी गानवीणा च द्वे
बीजे गानजातिषु ’ इति । तच्च गानं ग्रहप्राप्तेनापूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृ-
तिरिद्धं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ।
वादिनोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, ‘ दिक्षु कन्धुभयो नद-
न्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगामन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्यादभिवृत्तेरु-
पगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

★वाध्वं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिरिद्धतः ।

★देशसाम्प्रदायिकौ भेदो वैशिष्ट्यात्साम्प्रदायिकमुच्चयः ॥

* न्यायमात्रविस्तरे त्वेतादृश्यानुपूर्वी न भिजति ।

(शततन्तुवीणाविकथनम्)

महाप्रणे श्रूयते--' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्यनुश्लोकेन पश्चात्' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपूजादिस्वीतृगुणानि रथंतरदामदेव्यादिनामकानि सामानि बाष्पानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाग्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैवत्सारम् । किमत्र स्तुतिमन्त्र देशसामगुणौ विधीयन्ते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्पभेदेन बोधाभावात्समुच्चयः स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

द्वयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒क्यै॒ण वै स॒ह॒स्र॒शः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत
ताभ्य॑ इत्थ॒न्वेने॑रा लू॒ताम॑वा रुन्ध॒ यद॒कथं॑ भवति
प्र॒जा ए॒व यद्य॑र्जमानाः सृजन्त॒ इत्थान्दं॑ भवति
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व सृ॒ष्टाभ्य॑ इरा॒ लू॒ताम॑व रुन्धते॒ तस्मा॑-
या॒ समा॑ स॒त्र स॒मृ॒जं क्षो॒धुका॑स्ता॒ समा॑
प्र॒जा इष॑ स्या॒साम॑र्जमाददते॒ या॒ समा॑ व्यु॒द्ध-
मक्षो॒धुका॑स्ता॒ समा॑ प्र॒जाः (१) न स्या॑स्ता-
मिष॑मूर्जमाददत उ॒त्क्रो॒दं कु॑र्वन्ते यथा॒ बन्धा॑न्मुमु-
चा॒ना उ॒त्क्रो॒दं कु॑र्वन्त ए॒वमे॒व तद्य॑र्जमानादे॒व बन्धा॑-
न्मुमु॒चा॒ना उ॒त्क्रो॒दं कु॑र्वन्त इष॑मूर्जमा॒त्मन्धा॑ना
षा॒णः श॒तत॑न्तुर्भवति श॒ताय॑ः पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य
आयु॑येवेन्द्रि॒ये प्रति॑ तिष्ठन्त्याजि॒ धाव॑न्त्यन॒भि-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

जितस्याभिर्जित्यै कुन्वुभीन्तसमाधनेन्ति परमा वा
 एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव
 रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां वाक्प्रविंश
 तामेवाव रुन्धतेऽथो ह्यमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
 वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रं च भव्या-
 यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः कोशंति
 प्रान्यः शंसति य आक्रोशति पुनात्येवेनान्तस
 यः प्रशंसति पुनेष्वेवाज्ञायं दधात्युषिकृतं च
 (३) वा एते देवर्हतं च पूर्वेषामैरव रुन्धते
 यद्भूतेच्छदा सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्धये
 यन्ति वा एते मिथुनाद्ये भवत्स्मरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
 मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनाद्य यन्ति (४) ॥

१ मृद्धमक्षोधुकास्ताः सर्वा प्रजाः परमामेव च विशेच (१) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे क्रौञ्चसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।

सत्राऽऽदौ वावत्सामद्वयं विधत्ते--

अकर्षेण वा इति । अकर्षमिति कस्यचित्ताम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः
 पुरो बहुविधाः सहस्रसंघरूपाः प्रजा अमृजत । इत्यादिमिति सामान्तरस्य नाम-
 धेयम् । तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं सूतामिरा पूर्वं विच्छिन्नमज्जमवारुन्ध पुनर-
 ध्विच्छेदेन संपादितवान् । तद्वज्जमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तद-
 धर्मं संपादयन्ति । यस्मादस्मिन्सत्रे साम्नाऽहं संपाद्यते तस्माद्या सर्वा सर्वं
 समृद्धं वास्मिन्संवत्सरे नैरन्दर्भेण सर्वं समृद्धं प्रवृत्तं तां सर्वा प्रजाः क्षोधुकास्त-

स्मिन्संवत्सरे वैरम्भयेण क्षुधिताः पक्षाः सन्निपां समीपे सर्वदिग्भ्यः समानच्छ-
न्ति । सन्निपां ह्यसौ पक्षानां नानाविधमन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति ।
यस्यैस्तु संवत्सरे सर्वं व्युत्तं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे पक्षा असौभुकाः क्षुधि-
ताः काश्चिदपि नाऽऽमच्छन्ति । यस्यादानां पक्षानां ब्रीह्याद्यन्नं क्षीरादिरसं च
मेवाऽऽदाय प्रयच्छन्ति तस्मादनाममम् ।

अथाम्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्क्रोदं कुर्वन्त इति । इषंनिमित्तो ह्यधुश्चध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमा-
नाः संप्रसवाद्या संतुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शुद्धस्तलावद्यः
पुरुषास्तोद्विमोक्तं गच्छन्तो हर्षेणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाभिरकाशानु-
ष्ठेयसन्नरूपादेवबन्धाद्विमोक्तं प्राप्नुवन्तः सप्तसामर्थ्येनानं रसं च स्वात्मनि संप्र-
दयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘औदुम्बरस्थ वीणादण्डस्य दशान्तिमधितान्येकैकस्मि-
न्नातिमधिते दश दश मौञ्जास्तस्यैवपति स बाणः शततन्त्रुः’ इति, वदेत-
द्विधत्ते—

बाणः शततन्त्रुरिति । दशोन्मिवाणां दशसंख्याकास्तु नाडीषु तृषिभेदेन
शतसंख्या ।

उत्साहोपेतानां यजमानानां काश्चिन्मयोदां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—

आर्जिं धावन्तीति । यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं
धावनम् ।

उत्साहघोतकमन्यद्विधत्ते—

दुन्दुभीनिति । दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुभयस्त्वान्तरम्यगाहन्तुः । सोऽयं
दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमोऽधुश्चत्वात् । तद्वादेन सभारञ्जनक्षमां परमां
वाचं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अपरेणाऽऽग्नीधमण्डवं भूमिदुन्दुभिभवटं स्वमन्थधर्म-
स्त्वर्थेधर्मं बहिर्वेदि तयोर्दिण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य चाङ्कुभिः परनिर्हरमात्रै-
रत्युच्छकाण्डमाहननार्थं निश्धाति’ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं
विधत्ते—

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

भूमिदुन्दुभिमिति । भूमिदुन्दुभ्याधत्तेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसंबन्धेन
अन्धाः शब्दविशेषाः स्वीयमा भवन्ति ।

वदुर्कं सूत्रकारेण—^१ उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्पत्तेर्हं
यजमानाः कुर्वन्तेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वादयन्ति
वीणाः शकृत्वा माछीरुपाहिताः^२ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाच इति । अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाधादिछ-
न्दाभ्याम् ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि माध्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्दे चर्ममिति । सेनाऽऽश्चर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति ।
कलहप्रकारस्तु शूत्रे विस्फटमुक्तः—^३ शूद्रायौ चर्मकते न्यायच्छेते आर्दे चेते
परिमण्डलेऽन्तर्वेदे ब्राह्मणो बहिर्वेदे शूद्र आक्रोशति शूद्रः पशंसति ब्राह्मण
इवेऽरात्सुरिमे सुभूतमकञ्चिति ब्राह्मण इव उद्वासीकारिण इमे दुर्भूतमकञ्चिति
शूद्रस्त्वं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यत्मति^४ इति ।

वशाऽऽक्रोशं पशंसं च क्रमेण विधत्ते—

आऽऽग्ध्यः क्रोशतीति । इमे सशानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यस्यैव कृत्वा
सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्ग्यापारमकुर्वन्त्येवमस्य एकः शूद्र आक्रोशति निन्देत् ।
इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सद्व्यापारमकुर्वन्त्येवमस्य एको ब्राह्मणः पशं-
सेत् । वयोर्मध्ये शूद्र आक्रोशति स एनान्यजमानाऽशोषयित्वा निष्पापान्क-
रोति । यो ब्राह्मणः पशंसति स च पूर्वेषु यजमानेष्वन्नाद्यं संपादयति ।

अथ काश्चित्साधारण्यविधत्ते—

अपि कृतं चेति । बोध्यमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यथ देवः कृत उप-
कारस्तदुभयमव्यस्मान्महाजताद्गन्धामसनगतादुपान्त्यादह्नः पूर्वमनुष्ठितैर्पातैर्वयवा-
नाः धान्यवन्ति । अतो महाजनेऽपि तदुभयप्राप्तयर्थं भूतेच्छन्नामकानामुषीणां
संबन्धीनि वैदहानि सामानि यातव्यानि ।

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चर्योर्मिथुनीमार्गं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुविष्ठन्ति ते पिरकाव-

(दासीनृत्यकथनम्)

मल्लवारिभुञ्जीत्तौ मिथुनावयवौ संभवं कुर्यातां, तेन संभवेन यजमाना मिथुं
 संभवेनोपगच्छन्ति । अन्तर्देदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—' उत्तरस्यां वेदि-
 भोग्यां भुञ्जस्ये मागधाव च परिश्रयन्ति ' इति । मगधदेशोत्पन्नो मल्लवारी
 मागधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमपाठके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमवैषामव भिन्दन्ति
 माऽप रास्सीमाऽति व्यास्तीरित्याह संप्रत्येवैषां
 पाप्मानमव भिन्दन्त्युदकुम्भानाधिनिधाय दास्यो
 मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नन्तीरिदंभुं
 भायन्त्यो मधुवै देवानां परममजार्थं परममेवाजा-
 यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवेषु
 रुधति (१) ॥

(चर्मकाजपञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमपाठके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाक उत्क्रोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।

वत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्तीति । अथ मेधं चर्म सूत्रकारेण विस्तरमुक्तम्—' उत्तरे-
 षाऽऽग्नीध्रे कटसंघाते तेजनसंघाते वाऽऽर्द्धं चर्मं वेधनायै वित्त्याहूयन्ति ' इति ।

१ क. च. क. च. 'ते-च' । २ स. वेधय । ३ क. क. 'र्म व्यध' । ४ च. 'र्म
 व्यधना ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः—^६ विपरिर्वान्त्येतच्चर्मं क्वचिन्स्तेषामे-
कैकं संशास्ति माऽपरास्तीर्माऽतिव्यात्सीरिति तयो विद्धा नातिपादयन्ति । इति ।
तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं क्वचिष्वध्वयोः शासनं विधत्ते—

माऽप रास्तीरिति । हे क्वचिश्चर्मवेधनाय प्रवृत्तास्य बाणस्य स्वजनरू-
पमपराधं मा कार्षीः । अस्त्वञ्चापि चर्म भिन्वा परतो बाणमपनरूपमस्मिन्मध्यमं
मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्नृणात् । एवं सत्तेषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव
भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानिति । अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—^७ मार्जात्सीप-
स्यान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते । इति । ता एतास्तान्कुम्भाञ्जिरास्ते
धृत्वा मार्जात्सीयस्य धिष्ण्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृशो
दास्यः, पदो निघ्ननीर्क्षिणान्पादान्भूमौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येते शब्द-
गायन्त्यः । अथवा इदमेव सारवं मध्विरयादिमन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवाना-
मभ्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्त्वद्मानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्ते-
नैषु यजमानेषु महीयां पूजां संपादयन्ति ॥

इति श्रीभरतापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संश्लोष्यते स्वाहा संश्लवमानाय स्वाहा संश्लु-
ताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा
मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकायै स्वाहा प्रासृषाय स्वाहा प्रचलाकायै

स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 सेविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
 यते स्वाहोअस्तनयते स्वाहा वार्षिष्यते स्वाहा
 वर्षते स्वाहाऽभिषर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संव-
 र्षते (१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते
 स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा श्रो-
 तिष्यते स्वाहा प्रुणते स्वाहा परिप्रुणते स्वाहो-
 द्ग्रहीष्यते स्वाहोद्ग्रहते स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा
 विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लु-
 ताय स्वाहाऽस्तप्यते स्वाहाऽस्तपते स्वाहोअमा-
 तपते स्वाहउर्ध्वः स्वाहा यजुर्ध्वः स्वाहा साम-
 ध्वः स्वाहाऽङ्गिरोम्यः स्वाहा वेदैर्ध्वः स्वाहा
 गार्धाभ्यः स्वाहा नाराशुसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीभ्यः स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इयमे दासीनृत्यमुक्तम् । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अधोत्तरेष्वनुवाकेष्व-
 धर्मपाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । तथापि द्वयोरनुवाकयोरन्वयोमन्त्राः ।

तस्मिन्ने पथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिव्यादुपसृज्यो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमव्योवि-
 त्तिल्लमकुर्वां संनिपातः संभवः । स च त्रिविधः—आगाभी वर्तमानो भूवच ।
 अथ एव सर्वोत्पन्नमजापत्यभिन्नत्वात्तद्वृत्तेन निर्दिश्यते । धूमादितस्तत्तदादूर्ध्वं
 मन्त्रिष्वद्वर्तमानातीतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिविध्यनुगताकारो मेघः—

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

मेघनिष्पत्तेरूर्ध्वं वृष्टपतनं नीहारः । वृष्टानां बाहुल्येनेवदम्भकारावादनं नि-
हाका । तृतीयशैत्येनावयवसंकोचः प्राप्तवः । संकोचादूर्ध्वं पलायनं प्रचलाका ।
तत ऊर्ध्वं भाविष्मदादिरूपेण विविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्थाप्यवस्थापयम् ।
बृष्टेरपि तद्वदवस्थापयम् । तत्र तृतीयस्थामवस्थायां चत्वारो वेदाः—वायुवसा-
दामिर्मुख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, कञ्ज-
धारास्तं संवर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति गृहिक्रिन्त्य
पुरुषस्य विविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । वर्णकाले सप्तस्थायां भूवो मधव-
बृष्टेरवस्थानि समुत्थित उर्ध्वा पोषः । सोऽपि दद्यात्प्राणः । बृष्टेरपरम उद्ध-
रणं, तदपि विविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानावपगमनं विष्टवः । सोऽपि वि-
विधः । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यमकाशसंचार आतपः । सोऽपि विविधः । वाद-
ध्वजा मन्त्रा ऋचः । प्रस्त्रिष्टेपाठितानि यज्ञाणि । गीत्यात्मकानि सामानि । अ-
ङ्गिर्नोभिर्भुनिभिर्दृष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । विविधागैः संहितास्ते सर्वे
वेदाः । देवताविषयारूपावपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्याविषयारूपावपरा ऋषो
भाराशंस्यः । रेभः शब्दकदम्बिस्तद्विषया ऋचो रैम्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्व-
शब्दः । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कर्त्तव्याः ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टकं पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इत्वंते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने

स्वाहाऽप्राणाय स्वाहा मुखवते स्वाहाऽमुखाय

स्वाहा नार्भिकवते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्ष-

णवते स्वाहाऽनक्षिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽ-

कर्णिकाय स्वाहा शीर्षवते स्वाहाऽशीर्षकाय

स्वाहा पद्वते स्वाहाऽपादकाय स्वाहा प्राणते

स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाऽशृ-
 ण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) अमनसे
 स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजा-
 भ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वकाय स्वाहा
 चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवदे
 स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांसस्थते स्वाहाऽमा-
 न्सकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय
 स्वाहाऽस्थभ्यते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मण्ज-
 भ्यते स्वाहाऽमञ्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽन-
 ङ्गाय स्वाहाऽऽमने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा देव) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ शरीरहोममन्त्रा उपपन्ते । तथा च भासणम्— इत्येते स्वाहाभ्य-
 काम स्वाहेति शरीरहोमाज्जुहोति । इति ।

पाठस्तु—

इत्येते स्वाहेति । इत्या अस्य सन्तीति इत्यान् । न विद्यन्ते इत्या व-
 स्वात्तावस्तकः । एकं सर्वम निधिनिवेधौ योजनीयौ । जगति हि बीजा हि-
 विधाः—कृत्स्नव्यपीठस्तत्तद्विकलाभेति । अथस्य पाजापरत्येकं सर्वात्मकता-
 नभिमेत्येतानि विशेषजान्युपपन्ते । तत्र इत्ययुक्तं जीवतः प्रसिद्धाः— अत्यन्तं
 बाला बुद्धास्त्वहिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । वन्यवाना

३११ • ५७५ • १३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३३३

(अथमेघाङ्गमन्त्रकथनम्)

निषेधास्तत्तद्वयवराहित्येन वा सत्यव्यवधये तदसौकर्येण बोधाहरणीयम् । त्व-
निमित्तम्, यत् तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तव्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं मरुतं संनत्या अमुष्मे
कौमायाऽऽयुषे त्वा प्राणायं त्वाऽपानायं त्वा
व्यानीयं त्वा व्युह्यै त्वा रयै त्वा राधसि त्वा
षोषाय त्वा षोषाय त्वाऽऽराद्योषाय त्वा प्रष्टु-
त्यै त्वा (१) ॥

(कौंऽहानिर्हृशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपीवपीरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहाजहोमा ऋचः ।

अथ परिबिन्द्या उच्यन्ते ।

कस्तः—‘ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिबिन्द्यायुनक्तव्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं
मरुतं संनत्या इति सर्ववानुषजानि ’ इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्तीति । हे मध्यमपरिधे कः यजापतिस्त्वा युनक्तिं वद-
न्पीरे बोधयति । हे दक्षिणपरिधे स यजापतिस्त्वा युनक्तु । हे उत्तरपरिधे
विष्णुस्त्वा युनक्तु । किमर्थम्, अस्य यज्ञस्य समुद्ध्ययम् । तथा मरुतं संनत्ये
नां वति सर्वेषां प्राणिनां संनमनाय, अमुष्मे यजादिरूपाय कामाय, आमुष

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

आयुर्वृक्षमे त्वामहं युनामि । एवं सर्वशाध्याहारः । पाणानाम्पानाः मसिन्धाः ।
 व्युष्टिः प्रमातम् । रथिर्धनम् । राधोऽन्जम् । धेनवः कीर्तिः । पौनः पृथादिपुष्टिः ।
 आराद्दोषो दूरशब्दवाचित्वम् । पश्युतिः सर्वदुःस्वनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्च-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

अथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्रये गायत्राय त्रिष्टुते राधैतराय वासन्ताया-
 द्वाकपाल इन्द्राय वैशुभाय पञ्चदशाय बाह्वताय
 प्रैष्मायेकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागते-
 भ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो दार्षिकेभ्यो द्वादशक-
 पालो मित्राधरुणाभ्यामानुहुभाभ्यामेकविंशाभ्यां
 वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पा-
 रुक्माय त्रिणवाय शाकराय हेमन्तिकाय चरुः
 सवित्र आतिष्ठन्द्वाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय
 शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरु-
 रग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः
 काय एककपालः (१) ॥

(अग्रये गायत्र्यादित्या अनुमत्यै चरुः सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति छण्णपञ्चदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण । अग्रे गायत्रायेति दशहविषः सर्वपुष्टां निर्वपति ।
इति, यदिदं विधत्ते—

अग्रे गायत्रायेति । अत्र पदसु हविःषु छन्दसा स्तोमेन तान्मर्तुना
च देवता विशेष्यते । पयसि मवाऽऽभिक्षा पयस्मा ॥

इति श्रीमत्सामणानायां विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिता । ५ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशेऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तपाठके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो वा अस्मावग्निः प्रहियते यश्च सोमो राजा
तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषामीयोऽथैष रुद्रो यश्ची-
यते यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींश्चि न निर्वपे-
क्ष एव रुद्रोऽज्ञान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यज-
मानस्याग्निं मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींश्चि
निर्वपति भामधेनैनैवैनं शमयति नार्य रुद्रो-
ऽज्ञान्तः (१) उपोत्थाय प्रजा पशूनाग्निं मन्यते
दश हवींश्चि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नार्मि-
र्दक्षमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशोक्षरा
विराड्जं विराड्विराज्येवाज्जाये प्रति तिष्ठत्युत-
मिवा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्यं इत्याहुय-
देतानि हवींश्चि निर्वपत्युतमिरेवैनं छन्दोभिः
स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते दिशः नृषवाणेन (२) अग्नि-
जित्या इत्याहुयदेतानि हवींश्चि निर्वपति दि-
शामग्निजित्या एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्त-

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

स्मादिन्द्रस्य एतया मनु मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो
 ययिन्द्रो देवामा यथा मनुमनुष्याणामेषं भवति
 य एषं विद्वानेतयेष्ट्या यजते दिग्भतीः पुरोनुवा-
 कया भवन्ति सर्वासां दिशामभिर्जित्यै (३) ॥

(अश्वमेधः सुषुवाणेनैकवत्वारिःशब्दः) ।

इति कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते-

यो वा इति । आधानसिद्धेऽग्नौ योऽप्योऽग्निर्मथित्वा महिषते, योऽपि
 सोमो राजा वक्षीरूपः स्थापितस्तयोरुभयोर्योऽयमग्नीषोमीयः पशुरेव एवाऽऽवि-
 ष्यन् । तेन सत्कारेण दातुमौ तुष्टौ । अथ योऽयमग्निश्चपनेन निष्पाद्यते स
 एव ऋगः क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि पथोक्तानि हवींषि न
 भिर्येषाह्वानेन क्रूरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य घर्जा पशून्निहन्त्यात् ।
 यथिर्वाते तु स्वकीयभागेन तुष्टौ न हिनास्ति ।

पाठमाश्रित्य हविःसंरूपां प्रशंसति-

इति हवींषीति । देवताविशेषणानि प्रशंसति-

क्रतुमिवा एष छन्दोभिरिति । क्रतवो वसन्ताद्याः । छन्दांसि गाय-
 त्रादीनि । स्तोमास्त्रिदशदशः । वृष्टानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषण-
 सेमीपासत्वाद्वादिभिरेवाग्निश्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति-

दिशः सुषुवाणेनेति । सुषुवाणेन सोमं सुषुवाणेन दिशो जेतव्याः । वा-
 त्रादीनां चतुर्दिशाः पार्श्वेऽप्युद्दिशोश्च चतुर्दिशामूर्ध्वोऽधोदिशोश्च भित्तिर्वा वृक्षसं-
 क्रान्तिरेवाह्वानमिहं विभिस्तात्तामभिजयः ।

अथ देवाहविःसंवातरूपामेतां सर्ववृष्टेर्हि प्रशंसति-

एतया वा इति । सूयत ऐश्वर्यं प्राप्स्यते येनासौ सवः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतु

पृष्ठा ०५ अनु० १६] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

रिन्दतवः । एवं मनुसवोऽप्ययं धत्तः । तेन यजमानस्ताभ्यामुमाभ्यां चैवं शप्नोति ।

एतेषु दशसु हविषु सपिदिशामाशया न इत्यनुवाकोका विष्णुवाक्ये-
मनुवाक्या विधत्ते-

विग्वतीरिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

यः प्राणतो निमिषतो महिष्वेक इद्राजा ज-
गतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्यै
देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्र-
जापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा
नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने
प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(यः प्राणतो द्यौरादित्यौऽष्टानि रश्मत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः)

कल्पः-‘ यः प्राणतो य आत्मदा इति महिषानौ जुहोति रात्रिर्वायुश्च
सौरिर्ज्योतिरश्मिश्च इति ।

तत्र पूर्वस्य महिषाख्यग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति-

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इत्येवमेक एव प्राणतः
निमिषतश्चतुर्निमेषपुक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा प्रभुः
प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्चेशो स्वामी भवति, कस्यै देवाय

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कस्मै कस्मैविष्णोः कृतमाणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवाद्या-
नेन हविषा परिचरेत् । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव धोर्महिना सुलोक
कृण्वन् महिमास्त्यग्रहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदिपस्त्वदीर्घ
वेद्यः । हे मह त्वां तस्मै तादृशाय महिम्ने महिममुक्ताय प्रजापतये स्वाहा
जुहोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्द-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्र-
क्षिर्षं यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधम । उपयानगृहीतोऽस्ति
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पुथिव्यो म-
हिमौर्ध्वयो वनस्पतयो रूपमभिस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ।

(य आत्मदा यः पुथिव्यभिरुज्ज्वलत्वारिश्शत्) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयमहपर्वणं पठति—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरप्रदः, यश्च तस्मि-
न् शरीरे बलप्रदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिवं प्रकृष्टं शासनं विधे सर्वेऽप्युपासते
तेभ्यो, देवा अपि यस्य प्रशिवमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, तथा
मानिनां मृत्युरपि यस्य स्वधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्यविज्ञातस्वरूपाय देवाय
प्रजापतये हविषा परिचरेत् । हे मह त्वमुपपासेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽस्ति

(अथ्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे मजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महि-
मारुयो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः ।
हे ग्रह त्वां तस्मै महिमयुक्ताय मजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
न्नाष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतां
दोग्धरी धेनुर्वोढाऽनड्वानाङ्गुः सप्तिः पुरन्ध्रिर्योषा
जिष्णू रथेष्टाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फ-
लिभ्यो न ओषधयः पच्यन्ता योगक्षेमो नः क-
ल्पताम् (१) ॥

(आ ब्रह्मन्नेकं चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथान्वहोमन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मण इति । ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी भुताध्ययनसं-
पन्नो ब्राह्मण आजायतां सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एव-
मुत्तरत्रापि । इषव्यो वाजाद्यायुधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वानामतामित्यनु-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वर्तते । सप्तिरथः । आशुः शीघ्रगामी । पुरवासिभिर्ध्यायत इति पुरन्धिः,
रूपवतीत्यर्थः । अस्म यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आज्ञायताम् ।
नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः
पच्यन्ताम् । अलम्बस्य लामो योगः । लम्बस्य परिपालनं क्षेमः । योगस-
हितः क्षेमो योगक्षेमः । सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवचननामकं
होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आऽकान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्य-
र्वाऽकान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा यां
वाज्याऽक्वेस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽरमे स्वास्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा
सम् (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ
रमे स्वास्ति मा सं पारय प्राणधृमासि प्राणं मे
दृह व्यानधृमासि व्यानं मे दृह हापानधृमस्यपानं
मे दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि ओत्रमसि
ओत्रं मयि धेहायुरस्यायुर्मयि धेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा सं
विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथाथानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आऽक्रान्वाजी क्रवैरायकमी-
द्वाजी द्यौस्ते पृथं पृथिवी सधस्थमित्यथमनुमन्त्रयते ’ इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजीति । वाजी वेगवानयमश्वः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् ।
सोऽवां तस्यां पृथिव्यामग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । हे वाजिचक्षिस्ते युद्धं योजयिता सहायभूतः । तस्मात्त्वा-
मन्वारमे । त्वं स्वस्ति विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यक्कर्पसमाप्तिं प्रापय ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्राणं दृढति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽथ त्वं
वाहशोऽस्यतो मे प्राणं दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽथ त्वं चक्षुरस्यतो
मेऽपि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्निं ब्रिजं दृष्टीं युजंयः पक्तां सस्यः सुपि-
प्लला आर्षधयः स्वधिचरणेयः सूपसदनोऽग्निः
स्वध्यक्षमन्तरिक्षः सुपावः पवंमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवमसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनो-
ऽधमासास्त्रिंशिनो मासाः ऋतुप्ता ऋतवः
ज्ञान्तः सैवत्सरः (१) ॥

(अथ्येकविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

अथान्येऽजहोमन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नि बीजमिति । यदेतद्दीक्षादि बीजं तज्जाज्ञी जननस्वभावस्तु ।
अग्नित्वेति सर्ववाभ्याहारः । पर्जन्यो वर्ष्वा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्वा पाकशी-
लम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वविचरणा सुस्ते-
माधिष्ठाय चरितुं शक्या । आग्निः सूपसदनः सुस्तेनोपसत्तुं परिचारितुं शक्यः ।
अन्तरिक्षं स्वध्वक्षं सुस्तेनाध्यक्षितव्यं धूमकेत्याद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो
वायुः सुपावोऽनुपद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुस्तेनारस्थातुं शक्या,
दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असावादित्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा
तपन्वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरम्भे येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवा-
द्यापि प्रवर्तताम् । अर्धमासा न्यूनाधिकरात्रित्वेन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा
मासास्त्रिंशदिनयुक्ताः । ऋतवः कलृप्तास्तचक्षुषणोपेताः । संवत्सरः शान्तः
प्रजापीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैरजहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुब्धायजुर्वे-

- दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयोऽष्टार्कपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
र्कपालः पौष्णश्चरुः रौद्रश्चरुः सयै वैश्वानराय
द्वादशकपालो मृगाक्षरे यदि नाऽऽमच्छेद्द्वयमेऽ-
होमुचेऽष्टार्कपालः सौर्यं पथो वायव्यं आज्यं-
भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ।

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

पथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्ट्य उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मण-
म्—‘ यद्यधमुपतपस्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ’ इत्यादि ।

इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । मृगारवरेऽधनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्,
वसानागमनमेकं निमित्तम् । निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे दृष्टव्यानि । ताभ्येतानि
नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥

इति श्रीपरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभूष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ऽऽहो॒मुचे॑ऽष्टा॒कपा॒ल इन्द्रा॑याऽहो॒मुच॑
एका॑द॒शका॒लो मि॒त्राव॑रुणाभ्यामागो॒भृग्भ्या॑
प॒यस्या॑ वा॒योसा॒वित्र आ॒गोभृ॑ग्भ्यां च॒रुरा॑श्विभ्या-
मागो॒भृग्भ्या॑ घा॒ता म॒रुद्भ्य॑ ए॒नोभृ॑ग्भ्यः स॒प्तक॑-
पा॒लो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य॑ ए॒नोभृ॑ग्भ्यो द्वा॒दश॑कापा॒-
लोऽनु॑म॒रुतै॑ च॒रुरा॑ग्नये वै॒श्वान॒राय॑ द्वा॒दश॑कापा॒लो
घा॒वापृ॑थि॒वीभ्या॑म॒होभृ॑ग्भ्यां द्वि॒कपा॒लः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ऽऽहो॒मुचे॑ त्रि॒ंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमस्कण्डे पञ्चमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

बदकं सूत्रकारेण—‘अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मुगोरेदि-
मनुनिर्वपति’ इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्नय इति । अहसो मोचयतीत्यहोमुक् । आगसो मोचयत इत्यागोमुचौ ।
वायुश्च तविश च वायोसावित्रः, वायुसवितुम्पामित्यर्थः । धाना भूटपवाः ।
इतस्तो मोचयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमस्कण्डे पञ्चमपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमस्कण्डे त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः
पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं
नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा
वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा
सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमजक्षत्रेभ्यः समनमद्य-
था चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे
समनमद्यथा सामचां ब्रह्मणे समनमक्षत्राण्य
समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विशे
समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्रुतेभ्यः
समनमद्यथा प्रजापतिभूतैः समनमदेवं मह्यं भद्राः
संनतयः सं नमन्तु (२) ॥

(अद्भ्यः समनमद्यथा मह्यं भद्राणि च) ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ सैनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये सयनमत्पुथिव्यै
सयनमदिति सैनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समिति । सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये सयनमत्संनार्थं परिचर्यामकरोत् ।
तथा पुथिव्यै सयनमत्परिचर्यामकरोत् । स च पुथिव्या सहितोऽग्निर्वथा सय-
नमध्येन प्रकारेण तस्मै यजमानाय सैनतिमुपकारमकरोत्, एवमनेन प्रकारेण
मह्यं मदर्थं भद्राः सैनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः सैनयन्तु प्राप्तुवन्तु ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । सयनमदेवं महामित्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते ।
तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैरज्ञहोमेषु सैनतिनामका होमाः
कर्तव्याः ॥

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अथ पथिभिः सुगेभी रक्षा
च नो अधि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये पृथिवि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युयजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते पन्थान इति । हे सवितर्देव ते तव संवन्धिनः पूर्यासः पूर्वसिद्धा
अन्तरिक्षे धितता विस्तृता अरेणवो धूलिरहिवा ये भार्गाः सन्ति, सुगेमिः सुहु
मन्तु शक्यस्तेऽमिस्तैर्मार्गैरागम्याद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान् रक्ष । तथा नोऽस्मान्-
भिश्चूहि चाधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथम च ।

कल्पः—‘ नमोऽग्रे पृथिविक्षित इत्येतैश्च यथाछिक्कम् ’ इति । उपतिष्ठत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्रे इति । पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य ग्रीणपि-
मेऽग्रे नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरधोरपि
मोऽयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षेण्वा-
श्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वार्तः प्राणश्चन्द्रमाः ओर्त्रं दिशः पादा
अवान्तरदिशाः पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽधमासाः
पर्वाणि मासाः संधानाभ्युतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

अस्यानि नमो मास्तान्योषधयो लोमानि वन-
 स्थतयो बाला अग्निर्मर्खं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)
 समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डो
 मावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजम्यते तद्वि द्यौतते
 यद्विधुते तत्स्त्वनयति यन्मेहति तद्वपति वागे-
 वास्य वसहवां अश्वस्य आर्यमानस्य महिमा
 पुरस्ताज्जायते रात्रिरेवं महिमा पश्चादनु जायत
 एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो दे-
 वानवहृद्वांससुरास्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
 स्तसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः *

(१) ॥

(व्यात्तमवहृद्वादश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयवेत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

मावो गावः तिषातस्योः प्रथमे मासि समान्यो यदि सोमो बहहै-
 कृतस्यमां देवानामिकर्येण चर्माव पृथिव्यै दत्तवे कस्तवाऽग्नये यो वै यः प्राजतो
 व आत्मा आ ब्रह्मवाऽकांवाजी जज्ञिर्वाजमाग्नेयोऽष्टाकपाळोऽग्नयेऽश्नोमुचेऽ-
 ष्टाकपाळोऽग्नये कर्त्तनमस्य ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेधस्थ शिरः पञ्च-
 विश्वसिः ॥ २५ ॥

वातः समान्यः सर्वमष्टाभिर्वा एते देवर्कतं चाभिजित्या इत्या-

हूर्बर्कजोऽग्नेः साम्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

* अश्वप्राज संहितायां प्रपाठ च चन्द्रुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्य-
 कारसमतत्वात् 'व्यात्तमवहृद्वादश च' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधिप्रतीकवाक्योक्तद्वादश-
 संख्यापूरणार्थमावश्यकत्वाच्च स्थपितम् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अथान्विमेऽनुवाके तर्पणगदात्मकत्वेनाथः स्तूयते । अथवा विराड्वस्त्वेषा-
न्धोपासनपतिपदकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुरकृष्योपनिषददौ ब्रह्मण्यः । अथ एव
वाजसनेयिन एतदर्थमतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अश्वस्येति । यः पुमान्वेष्यस्य पागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद
शिरःप्रभृतीन्वयवान्विराड्वयवभूतोऽपःकालादिरूपेणोपास्ते सौम्यं शीर्षणदानुषः-
कालादिरूपैः शिरःप्रभृतिभिर्विराड्वयववैयुक्तो मेघो पागफलयोगो भवति ।
कस्तनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे समाम्ना-
तम्—‘सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं
वेद’ इति । तत्र कस्मिन्वावयवे को विराड्वयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमु-
च्यते—मेघस्याश्वस्य यच्छिरस्तदुपा जवःकाष्ठरूपम् । यदश्वस्य बहुस्तरसूर्यः ।
यस्तदीयः पाणः सौम्यं बाहो वायुः । यस्तदीयं शीर्षं सौम्यं चन्द्रमाः । ये
तदीयाः पादास्ताः प्राच्या दिशः । ये पश्यवः पार्थास्थिविशेषास्ता इमा आग्ने-
ध्याद्यवान्तरदिशः । यस्तदीयो निषेव उन्मेवस्तद्वितस्ते जमे अहोरात्रे । यानि
तदीयहस्तपादगतपर्वाणि ते शुक्लकृष्णपक्षरूपा अर्धपाताः । यानि च पर्वण्यां
संधानानि ते वैष्णाद्या माताः । यानि चानुकविशेषाणि सुराद्यङ्गानि ते वत्त-
न्ताद्या ऋववः । य आत्मा मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते
सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य मास्तरत्सं यानि छत्तिकादिनक्षत्राणि । याम्यनुकाम्य-
स्थानि यानि बृहस्पतिशुक्ररुवाद्याः प्रौढवारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि
यांसस्तण्डानि तदेतन्नमः । यानि शुक्लोत्थानि वा ओषधयः । ये बाळाः
पुच्छगता दीर्घकेशास्ते वनस्पतयः । यदेवन्मूर्त्तं संपद्यतेऽयं लोकमसिद्धोऽग्निः ।
यद्व्याप्तं मुक्ताविदारणं सौम्यं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुद्धरं सौम्यं
तम्रवः । यः पाशु यदम्भरिषम् । यात्राण्डौ ये द्यावापृथिव्यौ । यः शेषः

(अन्वमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

तोऽवममिषवाधो आवा । यद्वतः स सोमरतः । यज्जंजम्यते मावाजि विना-
मयति सेये विद्युत् । याद्विधूनुं सशब्दं शरैरं कम्पयति तदेतद्वर्जणम् । यदेत-
न्मेहनं सेये वृष्टिः । अस्य हेवाशब्दरूपा या वाक्यसेयं वेदरूपा वागेव । आव-
मानस्य कर्तो प्रयुज्यमानस्याश्वस्य वः संज्ञपनात्पुरस्ताम्माहिमाख्यो राखतग्रह-
स्तदिदमहरेव । एनं पथोदतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो माहिमाख्यः सौवर्जग्रहः
सेयं राखिः । एतावेवामो माहिमानो ग्रहावधममितः सैवभूवतुरश्वस्य संज्ञपना-
त्पूर्वं पथ्याश्च स्वर्गस्थितौ । ह्यार्कवाण्यथा अवान्तरजातिविशेषास्तनदूषेण देवा-
दीन्ब्रह्मन् । एवाविधस्थ विराड् रूपस्याश्वस्य समुद्र एव योगिः कारणम् । तन्म-
गुद्वरगुत्पद्यते जगदस्मादिति समुद्रः परमात्मा । नसन्त्यस्मादयं विराडुत्पत्तु-
र्हति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासित्वा पापक्षयद्वारा
विराड् रूपं प्राप्नोति । ' स यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति श्रुत्यन्तरात् ।
विराट्प्राप्तिश्च कर्ममुक्तिहेतुः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह पुण्य-
मानवात् । तथा च स्मृतः—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रवित्तं वरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ’ इति ॥

एतच्च भगवान्ब्रह्मातः ‘ कार्यास्थये तदभ्यक्षेणातः परमभिधानात् ’ इत्यस्मि-
न्नाधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमविमङ्गलम् ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याऽऽद्ये गदामयनसत्रकम् ।

तद्गृहैर्विभ्यं द्वितीये स्यात्तृतीये पृष्ठनिर्णयः ॥

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्याव्यत्ययस्य पक्षति ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्सर्गसत्रकम् ॥

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

सामानि नवमे षोडशे वीणाद्या दशमे पुनः ॥

दासीनृत्यं तदस्तूर्ध्वं मन्त्राद्यैवाश्वमेधमाः ।

पृष्ठप(थ्य)न्नहोपाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिताः ॥

दत्तते परिधीनां तु कस्त्वामन्त्रत्रयं भवेत् ।

अग्नये सर्वपृष्ठोष्ठिः प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ॥

यः पाणवो य आत्मेति तावुभौ महिमग्रहौ ।

आः ब्रह्मदशभिर्गन्धैर्ब्रह्मचर्चसहोमकः ॥

आऽकान्तं मन्त्रवेत्त जज्ञीति (पञ्च) दशभिर्भुक्तिः ।

आग्ने नैमित्तिका यत्नः पूर्णारेष्टिरथागमे ॥

अस्य सैनविहोमाः स्युर्दश ये स्वाभिवाचनम् ।

[* ममस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिरुपासते ॥

क्रतुरादृश्वमेधोऽर्घं विराड्ध्यानमुपास्तिराद्] ।

ताभ्यस्तमुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरी देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

मूलक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

माध्यक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

मूलक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाष्टके-अष्ट० ७ प्र० ४४ अ० ३३१

माध्यक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाष्टके-का० ७ प्र० ४४ अ० ३२६

समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1900

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita .

Part. VIII.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.